

ԱՅ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ, ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ, ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԵՎ ՍՊՈՐՏԻ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԱՐՑԱԽԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

Ա. ՅՈՒ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐՑԱԽԻ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆ - 2020

ՀՏԴ
ԳՄԴ
Ս

**Տպագրվում է Արցախի գիտական կենտրոնի և Արցախի պետական
համալսարանի գիտական խորհուրդների երաշխավորությամբ**

Խմբագիր՝ Լեռնիկ Յովհաննիսյան
Գրախոս՝ պ.գ.թ., դոցենտ Վարդգես Սաֆարյան

*Աշխատանքն իրականացվել է ԱՀ ԿԳՄՍՆ կողմից տրամադրված ֆինանսական
աջակցության շնորհիվ՝ 18AK-009 գիտական թեմայի շրջանակներում*

ՍԱՐԳՍՅԱՆ ԱՐՄԵՆ
ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐՑԱԽԻ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ,
Երևան, 2020 - 156 էջ:

Աշխատանքը նվիրված է Արցախի ազգագրությանը վերաբերող և առնչվող աշխատությունների, ժողովածուների, հոդվածների ևն մատենագիտությանը: Յուրաքանչյուր նյութի վերնագրից և այլ տեղեկություններից հետո ներկայացվում է նրա հնարավորինս ամփոփ նկարագիրը: Ընդարձակ առաջաբանում քննության է առնվում Արցախի ազգագրության ուսումնասիրության պատմությունը՝ ըստ ժամանակագրության:

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Սույն աշխատանքը ներկայացնում է Արցախի ազգագրությանը վերաբերող և առնչվող աշխատությունների, ժողովածուների, հոդվածների և այլ նյութերի մատենագիտությունը: Այն բաղկացած է «Ներածություն» բաժնից և բուն մատենագիտությունից: «Ներածության» մեջ քննության է առնվում Արցախի ազգագրության ուսումնասիրության պատմությունը (ըստ ժամանակագրության):

«Մատենագիտություն» բաժնում ընդգրկվում են.

1. Արցախի ազգագրությանը կամ կոնկրետ որևէ երևույթի վերաբերող տպագիր աշխատությունները, ժողովածուները, հոդվածները, զեկուցումները, առավել ընդգրկուն հիմնադրույթները.

2. Հայ ազգագրական համահավաք այն ուսումնասիրություններն ու ժողովածուները, որտեղ հեղինակները լրջորեն անդրադարձել են նաև Արցախին.

3. Արցախի ազգագրական ուսումնասիրությունների մասին տպագրված գրախոսությունները.

4. Արցախի պատմությանը, բանահյուսությանը, բարբառին, այլ բնագավառներին նվիրված այն աշխատանքները, որտեղ ընդգրկված են նաև ազգագրական նյութեր.

5. Հայ և օտարազգի ճանապարհորդների, տարբեր գործիչների՝ ազգագրական նյութեր պարունակող ճամփորդական նոթերն ու հուշագրությունները.

6. Արցախի հարակից շրջաններին վերաբերող ազգագրական ուսումնասիրությունները, որոնցում հեղինակները համեմատաբար անդրադառնում են նաև Արցախի համանման երևույթներին:

Մատենագիտությունը ներկայացվում է հաջորդական համարակալմամբ և խիստ այբբենական կարգով: Սկզբում տրվում է հեղինակի ազգանունը և անվան համառոտագրությունը, որին հետևում են նյութի վերնագիրը, համապատասխան հանդեսի, ժողովածուի, թերթի ևն վերնագիրը, տպագրման վայրը, թվականը, համարը, էջերը (առանձին աշխատությունների և ժողովածուների դեպքում՝ տպագրման վայրը, թվականը և էջերի քանակը): Այս տեղեկություններից հետո ներկայացվում է տվյալ աշխատանքի (համաձայն Արցախի ազգագրությանն առնչվելու աստիճանի, բովանդակության և ծավալի) հնարավորինս ամփոփ նկարագիրը:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայ ազգագրության մեջ իր առանձնահատուկ տեղն ունի Արցախը, որի արմատները թաղված են հազարամյակների խորքում: Դժբախտաբար հարուստ այդ պատմության բուն ուսումնասիրությանը սկիզբ դրվեց ընդամենը 19-րդ դարի կեսերից: Ընդհանուր առմամբ Արցախի ազգագրության ուսումնասիրության պատմությունը պայմանականորեն կարելի է բաժանել երեք շրջանի՝ նախախորհրդային, խորհրդային և հետխորհրդային: Առաջին շրջանն ամենից առաջ կապվում է 1822թ. Ղարաբաղի խանության վերացման և Ղարաբաղի պրովինցիայի ձևավորման հետ, որը 1840թ. մտնում է Կասպիական մարզի, իսկ 1868-1917թթ.՝ ներառվում Ելիզավետպոլի նահանգի կազմում: Ռուսական կայսրության կազմում հայտնվելուց անմիջապես հետո ուսումնասիրության նյութ են դառնում տարածաշրջանի բնակչության էթնո-ժողովրդագրական հիմնախնդիրները՝ կապված Անդրկովկասում Ռուսաստանի վարած քաղաքականության հետ: 1866թ. Թիֆլիսում հրատարակվում է «*Описание Карабахской провинции, составленное в 1823г. действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым 2-ым*» աշխատությունը, որն էլ դառնում է այս բնագավառում կատարվող ուսումնասիրությունների նախադեպը: Այստեղ հեղինակները ներկայացնում են 1822-1823թթ. կազմած ցուցակները, որոնցում ընդգրկված են Ղարաբաղի Շուշի քաղաքի ու գյուղերի բնակչության և եկամուտների տվյալները: Ընդհանուր առմամբ ուսումնասիրությունն ընդգրկում է 34 տեղեկագիր և մեկ ընդհանուր ամփոփող ցուցակ, ինչպես նաև Ջեբրայիլից Իրան տեղափոխված ընտանիքների թիվը ներկայացնող մեկ լրացուցիչ ցանկ: Հետագա տարիներին հատուկ ծրագրով տարբեր գիտնականների, հասարակական գործիչների, Շուշի քաղաքի ու որոշ գյուղերի ուսումնական հաստատությունների ուսուցիչների և տեսուչների կողմից Թիֆլիսում հրատարակվող «*Кавказский календарь*», «*Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края*», «*Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*», «*Записки Кавказского отдела Императорского Русского географического общества*», «*Ազգագրական հանդես*» և այլ բազմահատորյակներում ու հանդեսներում, ինչպես նաև Թիֆլիսում, Վաղարշապատում, Շուշիում և այլուր լույս տեսնող տարբեր պարբերականներում

տպագրվում են Արցախի ազգագրությանը վերաբերող և առնչվող տարաբնույթ ուսումնասիրություններ, հոդվածներ, նյութեր, հաղորդումներ¹:

Դրանց շարքում առանձնահատուկ տեղ ունի 1881 թվականին Կովկասյան ուսումնական օկրուգի՝ Թիֆլիսում հիմնադրած «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК)» հանդեսը: Լույս է տեսել հանդեսի ընդամենը 46 պրակ, որից 44-ը՝ Թիֆլիսում 1881-1915 թվականներին, իսկ 45-րդը և 46-րդը՝ Մախաչկալայում 1926 և 1929 թվականներին: Հանդեսում ռուսերեն լեզվով տպագրվել են Կովկասի, այդ թվում Հայաստանի տարբեր շրջանների վերաբերյալ ազգագրական, բանահյուսական, լեզվաբանական, հնէաբանական, պատմագիտական բազմաթիվ նյութեր, որոնց հեղինակները հիմնականում տեղական դպրոցներում և գիմնազիաներում աշխատող ուսուցիչներն ու տեսուչներն էին: Ինչ խոսք, որ հեղինակները, չլինելով փորձառու գիտնականներ, աշխատանքները ներկայացրել են նկարագրական եղանակով՝ չկատարելով խոր վերլուծություններ, ինչը սակայն էապես չի ազդում դրանց կարևորության վրա, հատկապես եթե հաշվի առնենք, որ 19-րդ դարի կեսերին ժողովրդագիտությունը մեր տարածաշրջանում դեռևս սկզբնավորման շրջանում էր, և նման ուսումնասիրությունները հաճախ միակ հուսալի աղբյուրն են այդ ժամանակաշրջանի համապատասխան երևույթների հետազոտման մասին: «СМОМПК»-ը կարևոր նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդագիտության ուսումնասիրության գործում՝ միաժամանակ նախատիպ հանդիսանալով 1896 թվականին Շուշիում հիմնադրված «Ազգագրական հանդեսի» ու ժողովրդագիտական տարբեր ուսումնասիրությունների համար: Հանդեսում տպագրված ուսումնասիրություններից անմասն չմնաց Արցախը:

¹ Константинович, *Шуша, «Кавказский календарь на 1852г.»*, Тифлис, 1851, էջ 430-435, Уразов Г., *Медико-топографический очерк Джебраильского уезда Елисаветпольской губернии*, «Медицинский сборник», Тифлис, 1889, № 50, Зелинский С., *Материалы по народной медицине у армян Ахалкалакского уезда Тифлисской губернии и Шушинского и Зангезурского уездов Елисаветпольской губернии*, «Известия Кавказского отдела Императорского Русского географического общества», Тифлис, 1898, т. XII, вып. 1-й, с. 31-64, Скибицкий М., *Карабахские казенные летние пастбища*, «Материалы для устройства казенных летних и зимних пастбищ и для изучения скотоводства на Кавказе», Тифлис, т. IV, 1898, с. 1-203, Кара-Мурза Г., *Из сельскохозяйственной жизни Джеванширского уезда*, «Кавказское сельское хозяйство», Тифлис, 1903, № 497, Кара-Мурза Г., *Производство арб и колес в Шушинском и Джеванширском уездах*, «Кавказское сельское хозяйство», Тифлис, 1903, № 503, Мириманов Г., *Шелкомотальные заводы в Шушинском и Джебраильском уездах*, «Труды Кавказской шелководственной станции», Тифлис, 1891, т. II, с. 145-151, *Շուշի րաիւր*, «Հայկական աշխարհ», Շուշի, 1874, N1-2, էջ 34-39, Պրոկոպյան Ս., *Արցախ նահանգի Ջրաբերդ գավառը*, «Արարիկ», Վաղարշապատ, 1871, թիվ Ը, էջ 440-443, Атабеков Н., *Карабахские армяне*, «Кавказ», Тифлис, 1857, № 56, 58, Егоров П., *Мои поездки по Карабаху*, «Русский инвалид», 1857, № 217, 218, 221, 239, 241, 244, Никитин К., *Географическое описание Шушинского уезда*, «Кавказ», Тифлис, 1872, № 149; 1873, №1,2, *Состояние шелководства в Шушинском уезде*, «Кавказ», Тифлис, 1890, № 140 և և

Դեռևս 1888 թվականին հրատարակված 6-րդ պրակում լույս է տեսել Ն. Գրիգորովի՝ Բեգում Սարով գյուղին նվիրված ուսումնասիրությունը¹, որի առաջին երկու հատվածներում անդրադառնալով բնակավայրի ընդհանուր բնութագրին, անվան ծագումնաբանությանը, աշխարհագրական դիրքին, բնակելի տների կառուցվածքին, եղանակին ու ոռոգման համակարգին, հիմնական զբաղմունքին (երկրագործություն, անասնապահություն)՝ հեղինակը հաջորդ բաժիններում առավել հանգամանորեն ներկայացնում է գյուղի բնակիչների կենսակերպը, սովորություններն ու կրոնական ծիսակատարությունները: Գրիգորովը ընդգծում է բնակիչների հյուրասիրությունը, առատածեռությունը, ինչպես նաև աղքատությունը՝ վերջինիս հիմնական պատճառ համարելով ծուլությունը, ընտանիքների առանձնացվածությունը, ոչ կազմակերպված լինելն ու կատարվող անիմաստ ծախսերը, հարևան բնակավայրերի թաթարների հետ շփումները: Ըստ նկարագրության՝ այդ շփումներն այնքան մեծ են, որ գյուղացիները կատարել են մեծ թվով փոխառություններ, մյուս կողմից լայն տարածում են ստացել թաթարական հագուստի ձևերը և որոշ սովորություններ: Սակայն բեգումսարովցիները նաև ջերմեռանդ կրոնասերներ են և հարազատորեն պահպանում են ազգային սովորությունները: Առանձնակի նկարագրվում է Համբարձման տոնը, որի ժամանակ երիտասարդ աղջիկները երգում էին վիճակի երգեր, պահում Վարդավառի պասը: Բնակիչները հաճախ էին այցելում եկեղեցի, մոմ վառում: Հեղինակի հաղորդման համաձայն՝ վատթար վիճակում է առողջապահությունը. չկան բուժաշխատողներ, և հիվանդությունների դեպքում գյուղացիները դիմում են տեղի հեքիմին ու գուշակին կամ ապավինում սուրբ գրքերին և սրբավայրերին: Հաղորդումից տեղեկանում ենք նաև, որ 1885 թվականի հոկտեմբերի 17-ին բացված Բեգում Սարովի գյուղական ուսումնարանում սովորում էր 35 տղա երեխա, որից 34-ը՝ հայ, մեկը՝ ռուս:

Հանդեսի նույն պրակում է լույս տեսել Ի.Դավիդբեկովի՝ Հադրութ գյուղին նվիրված ուսումնասիրությունը², բաղկացած վեց մասից: Առաջին մասում ներկայացվում է գյուղի անվան ստուգաբանությունը՝ այն կապելով պարսկերեն *հա* (միջև), *դու* (երկու) և *րութ* (գետ) բառերի հետ (*երկու գետի մեջ*), ինչպես նաև բնակավայրի տեղագրությունը, տարածքի հնագիտական հուշարձանները (*Կռապաշտի հանգիստարան*, *Զոհնա հանգիստարան*, *Ղալին բանդ*, *Ծծախաչի դալա*, *Սիպտակ խաչ*, *Վնեսա դալա*, *Աստղաբլուր*, *Օխտը*

¹ Григоров Н., *Село Саров, Елисаветпольской губернии, Джеванширского уезда*, выпуск шестой, 1888, отдел I, с. 123-132

² Давидбеков И., *Село Гадрут, Елисаветпольской губернии, Джебраильского уезда*, выпуск шестой, 1888, отдел I, с. 153-192

դռնի, Մինա-Խորեն, Շաղախ), սահմանները: Երկրորդ բաժնում հեղինակն անդրադառնում է գյուղի կառուցվածքին, աղբյուրներին (*Խոր աղբյուր, Շեն աղբյուր*), եղանակին, բուսական և կենդանական աշխարհին: Երրորդ մասում առանձին ենթաբաժիններով ներկայացվում է Հաղորոթի և հարակից գյուղերի բնակչության թիվը (նաև աղյուսակներով), հողային բաժանումները, տուրքերը, ոռոգման համակարգը, բնակիչների զբաղմունքը (*այգեգործություն, երկրագործություն, բանջարաբուծություն, անասնապահություն, արհեստներ*)՝ առավել հանգամանորեն անդրադառնալով խաղողագործությանն ու գինեգործությանը, առևտրին ու մետաքսագործությանը, իսկ չորրորդ բաժնում տեղեկություններ են տրվում բնակավայրի ուսումնական հաստատությունների, կառավարական ու հասարակական կառույցների, դեռևս 1838 թվականին Վանք գյուղում հիմնադրված և 1847-ից Հաղորոթում տեղակայված զինվորական շտաբի վերաբերյալ: Հինգերորդ բաժնում Դավիդբեկովը նկարագրում է բնակավայրի բնակելի կացարանը (*դարադաս*), կարևոր տեղեկություններ հաղորդում բնակիչների սննդակարգի ու ճաշատեսակների, հագուստի, լեզվի և հավատի մասին՝ նշելով, որ գրեթե յուրաքանչյուր անգրագետ գյուղացի տիրապետում է ռուսերենին, ինչը ռուսական զինվորական շտաբի հետ շփումների արդյունք է: Առավել ծավալուն է վեցերորդ բաժինը, որտեղ նկարագրվում են հարսանիքը, ծնունդը և կնունքը, մահը և թաղումը, ժողովրդական տոներն ու դրանց հետ կապված տարբեր ծիսակատարություններ:

Հանդեսի 1892 թվականի 13-րդ պրակում հրատարակվել է Գ.Իզրայելովի «Село Касапет» ուսումնասիրությունը¹՝ բաղկացած 6 բաժնից: Առաջին բաժնում հեղինակն անդրադարձել է գյուղի անվան ստուգաբանությանը, պատմությանը, տեղադրությանն ու արտաքին տեսքին, երկրորդ բաժնում՝ ոռոգման համակարգին ու եղանակին, երրորդ բաժնում՝ գյուղի և հարակից տարածքներում գտնվող հնագիտական հուշարձաններին (*Եղին աղբյուր, Ղարիբ խաչ, Իննը մաս, Տըվըրախաչ, Իրեք մանկունք, Զըղըքատեղ, Ջրմուկին դալա, Եղիշե Առաքյալի վանք, Կաթողիկոսարան*), չորրորդ բաժնում՝ հանքային աղբյուրներին ու հանքավայրերին, հինգերորդ բաժնում՝ կուսապատգիների սովորույթներին, սովորություններին ու նախապաշարմունքներին: Գյուղացիների բնավորության գծերից հեղինակն առանձնացնում է խստությունը, կոպտությունը, հյուրասեր լինելը՝ միաժամանակ շեշտելով հարևան թաթարների բացասական ազդեցությունը, որի արդյունքում տարածվել են գողությունը, վրեժխնդրությունը, թաթարական տարազը, թաթարերեն բառերի հաճախակի

¹ Израелов Г., *Село Касапет, Елисаветпольской губернии, Джеванширского уезда, выпуск XIII, 1892, отдел I, с. 42-58*

գործածությունը, աղջիկ փախցնելու սովորույթը ևն: Նշվում է նաև, որ համատարած իշխում են հին սովորույթներն ու նախապաշարմունքները, հիվանդությունների դեպքում բնակիչները շարունակում են դիմել միայն հեքիմներին ու սրբավայրերին: Վեցերորդ բաժնում նկարագրվում է բնակիչների հիմնական զբաղմունքը (*անասնապահություն, հողագործություն, այգեգործություն, գինեգործություն*): Մեկ այլ նյութում¹ Իգրայելովը նկարագրել է Ելիզավետպոլի նահանգի Ջևանշիրի գավառում գտնվող *Խստի-սու* հանքային աղբյուրը՝ շեշտելով նրա բուժիչ նշանակությունը: Կարևոր նշանակություն ունի նաև նրա «*Домашнее воспитание армян Джеванширского уезда Елисаветпольской губернии*» ուսումնասիրությունը², որտեղ հեղինակն անդրադարձել է Ջևանշիրի գավառում երեխաների դաստիարակության խնդիրներին, երեխաների ու նրանց ծնողների փոխհարաբերություններին:

Ուշագրավ է Օ. Ջեյրանովի աշխատությունը³, որտեղ հեղինակն առանձին բաժիններով ներկայացնում է Հյուսիսային Արցախի Գետաշեն գյուղի պատմությունը, տեղադրությունը, բնակարանը, եղանակն ու տարածված հիվանդությունները, այգիները, բանջարանոցներն ու անտառները, կենդանական աշխարհն ու որսորդությունը, բնակչության կազմը և զբաղմունքը, պետական տուրքերն ու գյուղական ծախսերը, խաղողագործությունն ու գինեգործությունը, մեղվաբուծությունը, շերամապահությունը, յուղի ստացումը, օճառագործությունը, հագուստը և սննդակարգը, ժողովրդական խաղատեսակները (*Կրրալըտլախտե, Ջըզըլախտե, Փանդի, Չիլինգյի, Պոզի-պոզի, Վեքլի, Հոթի, Չըխկըլդանե*), տեսարժան վայրերը, վանքերն ու սրբավայրերը (*Գոգ-գել, Չրաղա ծոր, Նահատակ, Եղնասար, Ավագ Սուրբ Նշան ևն*), հավատալիքներն ու նախապաշարմունքները, տոները (*Մեծ պահք, Ծառագարդար, Կարդավառ, Նավասարդ, Սուրբ Սարգիս (խաշիլ)*):

Նմանատիպ կառուցվածք ունի Գ. Օսիպովի՝ Զարին տակ գյուղին նվիրված ուսումնասիրությունը⁴: Այստեղ անդրադարձ է կատարվում բնակավայրի հիմնադրմանը, եղանակին, տների կառուցվածքին, բնակիչների զբաղմունքին՝ հատկապես երկրագործությանն ու կրի արտադրությանը, սննդակարգին, տարագին, հավատքին, ընտանեկան կյանքին ու կրթությանը, հասարակական

¹ Израелов Г., *Описание минерального источника Истису (теплый ключ), Елисаветпольской губернии, Джеванширского уезда*, выпуск седьмой, 1889, отдел II, с.84-85

² Израелов Г., *Домашнее воспитание армян Джеванширского уезда Елисаветпольской губернии*, выпуск седьмой, 1889, отдел II, с. 73-76

³ Джейранов О., *Селение Чайкенд, Елисаветпольского уезда, той же губернии*, выпуск двадцать пятый, 1898, отдел II, с. 59-100

⁴ Осипов Г., *Селение Даш-Алты, Шуминского уезда, Елисаветпольской губернии*, выпуск двадцать пятый, 1898, отдел II, с.101-136

դատին ու պատժամիջոցներին, շրջակայքի քարանձավներին, ժողովրդական տոներին, ամուսնության և հարսանիքի հետ կապված ծիսակատարություններին, սովորություններին, հավատալիքներին ու նախապաշարմունքներին:

Արցախի վերաբերյալ ազգագրական կարևոր նյութեր են ընդգրկված նաև հանդեսում հրատարակված համահավաք ժողովածուներում: 11-րդ պրակում լույս տեսած «*Промысловые занятия в некоторых населенных пунктах Закавказья*» աշխատության մեջ¹ ներկայացվում են Շուշի քաղաքում (գորգագործություն, կարպետագործություն, գուլպայագործություն, գլխարկագործություն, մոմագործություն, կոշկակարություն, օճառագործություն, կաշեգործություն, մորթագործություն, թամբագործություն), Աղղամի համայնքում (աղյուսագործություն, օճառագործություն, դերձակություն, երկաթագործություն, գորգագործություն), Տոդ գյուղում (բրդագործություն), Սոխրենես գյուղում (փայտանյութի հայթայթում), Կուսապատ գյուղում (երկաթագործություն, ատաղձագործություն, բրուտագործություն, տակառագործություն, բամբակագործություն, բրդագործություն), Հադրու գյուղում (մանածագործություն, արծաթագործություն, երկաթագործություն, տակառագործություն, քարագործություն, աղյուսագործություն, կրագործություն, բրուտագործություն) 19-րդ դարի վերջերին տարածված արհեստները, որտեղ հեղինակները հաճախ հանգամանորեն անդրադարձել են արտադրության եղանակներին ու միջոցներին, հումքի հայթայթմանը, արտադրանքի իրացմանն ու գներին: Նույն պրակի երկրորդ բաժնում լույս տեսած «*Описание кавказского шелководства*» աշխատության մեջ ընդգրկված են նաև Ելիզավետպոլի նահանգի Ջևանշիրի, Շուշու և Ջերայիլի գավառներում այդ ժամանակաշրջանի շերամապահության ու մետաքսագործության վիճակը ներկայացնող նկարագրությունները²:

Հանդեսում է տպագրվել նաև Ե. Մելիք-Շահնազարովի՝ Շուշու գավառի Չանախչի գյուղի Կուսանաց անապատի ու հին գերեզմանոցի նկարագրությունը ներկայացնող նյութը³:

¹ *Промысловые занятия в некоторых населенных пунктах Закавказья*, выпуск одиннадцатый, 1891, отдел I, с. 1-79 (Город Шуша, Зедгенидзе Я., Захар-беков С., Тер-Егизаров А.), с. 79- 87 (Шушинский уезд: Агдамское общество. Б. Ибрагимбеков), с. 87-88 (Шушинский уезд: Селение Тут. Погосов М.), с. 88-89 (Шушинский уезд. Селение Мухрене. Погосов М.), с. 105-113 (Джеванширский уезд. Селение Касапет. Израелов Г.), с. 113-116 (Джебраильский уезд. Село Гадрут. Давидбеков И.)

² *Описание кавказского шелководства*, выпуск одиннадцатый, 1891, отдел II, с.87-90 (Джеванширский уезд), с.90-95 (Шушинский уезд), с.96-111 (Джебраильский уезд)

³ Мелик-Шахназаров Е., *Из древностей селения Ченахчи* (Елисаветпольской губернии, Шушинского уезда), выпуск девятнадцатый, 1894, отдел I, с.78-83

18-րդ արևելքում է ընդգրկված Ա. Կալաշևի Նյուբը¹, որտեղ նկարագրվում է Գետաշեն գյուղում տոնվող Վարդավառի տոնը, որին հետևում է հեղինակի գրառած՝ այդ տոնի ժամանակ երգվող 122 ջանգյուկում՝ հայերենով (որոշները՝ թաթարերենով)՝ ռուսերեն զուգահեռ թարգմանությամբ:

Հայտնի է, որ դեռևս 19-րդ դարի վերջերին հայ իրականության մեջ բանահյուսական Նյուբերը հաճախ ներկայացվում էին ազգագրական ու ժողովրդագիտական այլ Նյուբերի հետ միասին: Նմանատիպ բազմաթիվ նմուշներ, հատկապես ավանդություններ են ներառված վերոհիշյալ ուսումնասիրություններում²:

Արցախի ազգագրության ուսումնասիրության պատմության մեջ կարևոր նշանակություն ունեն 1885-1887թթ. Թիֆլիսում հրատարակված «*Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края*» հատորաշարում ընդգրկված Նյուբերը: 4-րդ հատորում հրատարակված աշխատության մեջ³ Ա. Դեկոնսկին հանգամանորեն անդրադառնում է Եիզավետպոլի նահանգի Շուշիի ու Ջեբրայիլի գավառների աշխարհագրական դիրքին ու սահմաններին, բնակչության թվին ու եթնիկ կազմին, հողային բավարարվածությանը, հանրային հողատարածքների մակերեսներին, ոռոգման միջոցներին, հողերի սեփականության ձևերին ու օգտագործման եղանակներին, վարելահողերին, արոտավայրերի տեսակներին և հասարակության վերաբերմունքին դրանց նկատմամբ, անտառահատմանը և անտառային Նյուբերի թողարկմանը, գյուղացիների բարեկեցության աղբյուրներին, երկրագործությանը (ցանքաշրջանառություն, հացահատիկի տեսակներ, ցանքսի ժամանակ, հացահատիկի մաքրում, սերմերի քանակ), այգեգործությանը, մետաքսագործությանը, անասնաբուծությանը, խոզաբուծությանը, մյուս եկամուտներին և այլ հարցերի: Կարևոր նշանակություն ունեն նաև ուսումնասիրության վերջում տեղադրված տեղեկագրերը, որոնցում արտացոլված են տեղեկություններ հետազոտված գյուղերի, գյուղերում հողի քանակի և ըստ ծխերի ու շնչերի տեղաբաշխման չափի, հարկերի ու տուրքերի,

¹ Калашев А., *Вардавар* (сел. Чайкенд, Елисаветпольской губернии), выпуск восемнадцатый, 1894, отдел второй, с.1-36

² Давидбеков И., *Село Гадрут, Елисаветпольской губернии, Джебраильского уезда*, выпуск шестой, 1888, отдел I, с.156-158, Израелов Г., *Легенда и сказка*. (Из армянской словесности), выпуск седьмой, 1889, отдел II, с.86-89, Погосов М., *Тамерлан по рассказам джеванширских армян*, выпуск седьмой, отдел II, с. 64-68, Мелик-Шахназаров Е., *Из древностей селения Ченахчи* (Елисаветпольской губернии, Шушинского уезда), выпуск девятнадцатый, 1894, отдел I, с.79, Осипов Г., *Селение Даш-Алты, Шушинского уезда, Елисаветпольской губернии*, выпуск двадцать пятый, 1898, отдел II, с.101, 128-136 նն

³ Деконский А., *Экономический быт государственных крестьян Шушинского и Джебраильского уездов Елисаветпольской губернии*, 1886, т. IV, с. 1-157

ըստ ծխերի ու շնչերի հողի տասնորդականի համար նախատեսված հարկերի չափի մասին են:

6-րդ հատորում է ընդգրկված Ա. Խան-Ագովի ուսումնասիրությունը¹, որտեղ հեղինակն առանձին բաժիններով ներկայացնում է Ելիզավետպոլի նահանգի Ձևանշիրի գավառի աշխարհագրական դիրքն ու բնական հարստությունները, բնակչությունն՝ ըստ էթնիկ կազմի, սեռերի, հավատի, բնակավայրերի, գրագիտության և, հողատարածքները՝ ըստ բաշխվածության, տեսակների, օգտագործման նպատակների, ոռոգման համակարգը, անտառները, ամառային ու ձմեռային արոտավայրերը, նրանցից գյուղական համայնքների օգտվելու կարգը, բնակչության եկամուտի աղբյուրներն ու զբաղմունքը (երկրագործություն, խաղողագործություն, շերամապահություն, անասնապահություն, արհեստներ), հարկերն ու հարկատեսակները և: Ուսումնասիրությանը կցված են նաև նշված բնագավառների մասին հանգամանալից տեղեկություններ պարունակող ցանկեր:

Նմանատիպ կառուցվածք ունի Ն. Աբելովի՝ 7-րդ հատորում հրատարակված աշխատությունը²: Այստեղ հեղինակը Ելիզավետպոլի նահանգի շրջանակում անդրադառնում է նաև Ղարաբաղի որոշ բնակավայրերի:

Հայ ու մասնավորապես Արցախի ազգագրության պատմության մեջ անսխադեպ երևույթ էր 1896 թվականին նշանավոր ազգագրագետ Ե. Լալայանի՝ Շուշի քաղաքում հիմնադրած «Ազգագրական հանդեսը», որով էլ «հիմք դրվեց հետագա ժողովրդագիտական ուսումնասիրությունների համար»³: Կարճ ժամանակում հանդեսի շուրջն են համախմբվում անվանի մտավորականներ Մ. Աբեդյանը, Լեոն, Ստ. Մալխասյանը, Հր. Աճառյանը, Թ. Թորամանյանը, Ե. Շահագիրը, Խ. Սամվելյանը, Լ. Մելիքսեթ-Բեկը, Վ. Փափազյանը, Գ. Լևոնյանը և շատ ուրիշներ, որոնք, նաև ակտիվ աշխատակցելով հանդեսին, տպագրում են ժողովրդագիտական մնայուն արժեքներ ներկայացնող իրենց ուսումնասիրություններն ու ժողովածուները: Հանդեսի խմբագրությունը շուտով տեղափոխվում է Թիֆլիս, որտեղ լույս են տեսնում երկրորդ և հաջորդ համարները: Ընդհանուր առմամբ 1896-1916 թթ. տպագրվում է հանդեսի 26 գիրք, որտեղ լավագույնս ներկայացվում են հայ և առանձին ազգագրական

¹ Хан-Агов А., *Экономический быт государственных крестьян Джеванширского уезда Елисаветпольской губернии*, Тифлис, 1887, т. VI, ч. 2-ая, с. 335-435

² Абелов Н., *Экономический быт государственных крестьян Елисаветпольского уезда*, 1887, т. VII, с. 1-141

³ Խեմյան Է., *Ժողովրդագիտական նյութերի հավաքման ու հրատարակման պատկերը Շուշի քաղաքում (XIX դարի 60-ական թվականներից մինչև XX դարի 60-ական թվականները)*, «Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան. Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր», Երևան, 2007, էջ 343

շրջանների ազգագրական, բանահյուսական, բարբառագիտական, հնագիտական և տարաբնույթ այլ ուսումնասիրություններ, ժողովածուներ, նյութեր:

«Ազգագրական հանդեսի» հիմնադրումն ու նրա առաջին գրքի լույսընծայումը Շուշիի Մահուտի Հակոբյանի տպարանում առանձնակի կարևորություն ունեցավ Արցախի և մասնավորապես Շուշիի հոգևոր կյանքում, որը 19-րդ դարի վերջին իր նշանակությամբ համարվում էր Անդրկովկասի երրորդ քաղաքը¹, և որտեղ բուռն վերելք էին ապրում հասարակական կյանքը, մշակույթն ու կրթությունը: Պատահական չէ, որ հենց Շուշիում, իր շուրջը համախմբելով Արցախի մի խումբ մտավորականների, Ե. Լալայանը գավառի տարբեր բնակավայրերից կարճ ժամանակում հավաքում է ազգագրական հարուստ նյութ, որն էլ, խմբագրելով, լրացնելով և ամբողջացնելով Վարանդային վերաբերող՝ տարբեր լեզուներով հրատարակված և արխիվային ձեռագիր նյութերով ու պաշտոնական վիճակագրական տեղեկություններով կազմված մի շարք աղյուսակներով ու տախտակներով, «Վարանդա» ընդհանուր խորագրով հրատարակում է հանդեսի երկրորդ և երրորդ գրքերում²:

Բ գրքում տեղադրված ժողովածուի բաժինների մեծ մասի նյութերը հավաքել է Ե. Լալայանը: Որպես հեղինակներ են նշված նաև Լ. Աթաբեկյանը՝ «Ստատիսթիկական տեղեկություններ (Շուշու ամբողջ գավառի մասին)», Ղ. Տեր-Ղազարյանը՝ «Տնտեսական դրություն», Վ. Յ.-ն՝ «Տղաբերք և կնուկներ», Բ. Ա.-ն՝ «Ընտանեկան կյանք», Յ. Տեր-Հովհաննիսյանը՝ «Հիվանդություն և բժշկություն»:

Ժողովածուն սկսվում է «Մի երկու խոսք Վարանդայի պատմական անցյալի մասին» բաժնով³, որտեղ տրվում է Վարանդա գավառի համառոտ պատմությունը, առանձին անդրադարձ է կատարվում Ամարաս վանքին:

«Վարանդայի տեղագրությունը»⁴ բաժնում առանձին ենթաբաժիններով ներկայացվում են գավառի սահմանները, լեռները, դաշտերը, գետերը, լճերը, աղբյուրները, քարայրերը (Հունոտի կարան, Շմանեք, Ավանա կարան, Որվան կարան, Ծծքարի կարան), կլիման, բուսական և կենդանական աշխարհը, հանքերը, Շուշի քաղաքը և նշանավոր գյուղերը (Ավետարանոց, Շոշու գյուղ, Կյունի ճարտար, Սարուշեն, Վարազաբուն, Նոր Թաղլար), նշանավոր վանքերը (Ամարաս, Ս. Գրիգորիս, Կուսանաց անապատ, Ղևոնդյանց անապատ, Եղիշա կուսի անապատ, Բռնի եղեց, Կարմիր եկեղեցի, Բողոխանի վանք,

¹ *Нагорный Карабах (историческая справка)*, Ереван, 1988, с. 83

² Լալայան Ե., *Վարանդա. Նյութեր ապագա ուսումնասիրության համար*, «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիս, 1897, Բ գիրք, էջ 5-244, *Վարանդա, նշանավոր տեղեր*, «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիս, 1898, Գ գիրք, էջ 338-349

³ Բ գիրք, էջ 5-8

⁴ Նույնը, էջ 9-53

Մավասի վանք, Շոշկա վանք), նշանավոր բերդերը (*Աղջկաբերդ, Ղալին խուրթ, Բրդահոնջին դալա*):

Շուշի քաղաքի և ամբողջ գավառի մասին վիճակագրական լուրջ տեղեկություններ են տրվում «*Ստատիսթիկական տեղեկություններ (Շուշու ամբողջ գավառի մասին)*»¹ բաժնում: Ուշագրավ են 1886 և 1895 թվականների բնակչության թիվն ու խտությունը, բնակչությունն ըստ ազգությունների և դավանությունների, ըստ բնակության տեղի (քաղաքում և գավառում), ինչպես նաև բնակչության շարժը՝ ամուսնությունները, ծնունդները, մահացությունը, հայ բնակչության աճը ներկայացնող աղյուսակներն ու համապատասխան վերլուծությունները:

Ծավալուն և բովանդակալից է «*Տնտեսական դրություն*»² բաժինը, որտեղ հանգամանորեն ներկայացվում է Վարանդայի բնակչության տնտեսական զբաղմունքը՝ երկրագործությունը, այգեգործությունը, անասնապահությունը, շերամապահությունը, մեղվաբուծությունը, ձկնորսությունը, որսորդությունը, արհեստները, գործարանային արդյունաբերությունը, առևտուրը՝ անհրաժեշտ աղյուսակներով:

Հաջորդ «*Լուսավորություն*» բաժնում³ Լալայանն անդրադառնում է դպրոցներին, գրադարաններին, պարբերական հրատարակություններին, թատրոնին, տպարաններին, ոճրագործությանը, փոստին՝ քննության արդյունքները ներկայացնելով տարբեր աղյուսակներով:

«*Ընտանեկան բարք*» խորագրի տակ առանձին բաժիններով՝ «*Ամուսնություն և հարսանյաց սովորություններ*»⁴, «*Տղաբերք և կնունք*»⁵, «*Ընտանեկան կյանք*»⁶, «*Հիվանդություն և բժշկություն*»⁷, «*Մահ, թաղումն և մեռելոց*»⁸, «*Հոգու և հանդերձյալ կյանքի մասին*»⁹, հանգամանորեն լուսաբանված են ընտանեկան բարքերն ու ծեսերը: Ամուսնությունը և հարսենական սովորությունները քննելիս հեղինակն առանձին ենթավերնագրերի տակ անդրադառնում է այնպիսի ծեսերի ու երևույթների, ինչպիսիք են՝ *օրորոցի նշանադրությունը, շալակի նշանադրությունը, ծաղկազարդի նշանադրությունը* (բարգյախ), *օջախի պսակը, թոնրի պսակը, առևանգմամբ ամուսնությունը, գնմամբ ամուսնությունը, լեվիրան, ծախսը, աղջիկ ուզելը, նշանդրեքը, խոնչա տանելը,*

¹ Նույնը, էջ 54-76

² Նույնը, էջ 77-101

³ Նույնը, էջ 102-112

⁴ Նույնը, էջ 113-144

⁵ Նույնը, էջ 144-150

⁶ Նույնը, էջ 151-172

⁷ Նույնը, էջ 173-178

⁸ Նույնը, էջ 178-184

⁹ Նույնը, էջ 185-186

*հղե կտրելը, տըշտըմաղը, քավորը, հանդերձօրհնեքը, սափրելու ծեսը, հարս-
նառ գնալը, փրթեթօրհնեքը, պսակ գնալը, հարսի օժիտը, հարս տանելը,
մեծարքը, մկրկոչեքը:*

Ընտանեկան կյանքը նկարագրելիս վերլուծության են ենթարկվում նա-
հապետական ընտանիքի բարքերը, տրվում են ազգակցության աստիճան-
ները, անդրադարձ է կատարվում նաև բարոյականությանը. նշվում են նահա-
պետական բարքերի ու բարոյական ըմբռնումների անկման պատճառները,
որոնցից են պանդխտությունը, երկրի դիրքը, գործարանները, գորքը և այլն:

«Յիվանդություն և բժշկություն» բաժինը ներկայացնում է գավառում տա-
րածված մի շարք հիվանդություններ՝ *ականջի վշտոց, աչքացավ, անքնություն,
արյունահոսություն, այտուռուց, ատամնացավ, այրված մարմին, բարակա-
ցավ, բերանհարենք, գլխացավ, լուծ, խավարսն, խոլերա, խլություն, կատա-
ղած շան կծած, կողքի ծակոց, կտրված մաշկ, կապույտ վերք, հագ, հարբուխ,
միզակապություն, մատնաշունչ, մազուլ, մոլորքոր, ոսկրաբեկ, ոտների քրտինք,
գնդակի վերք, տաքություն, ցավ տված մկանուք, փայծաղի մեծանալը, փո-
րացավ, փորկապություն, օձի թույն, և դրանց բուժման ժողովրդական միջոց-
ներն ու հիվանդությունների տարածման հիմնական պատճառները:*

Տրվում են նաև ծննդի և կնունքի, մահվան և թաղման հետ կապված ծե-
սերը, հոգու և հանդերձյալ կյանքի մասին ժողովրդի պատկերացումները:

Աշխատության մեջ ամենաընդարձակը «Յավատք» բաժինն է¹, որտեղ նշա-
նավոր ազգագրագետն առանձին ենթաբաժիններով քննության է առնում
լեռների, քարերի, կրակի, ջրի, ծառերի, կենդանիների, լուսավորների պաշտա-
մունքի ձևերը, անդրադառնում նաև քաջքերին և սատանաներին, կախարդու-
թյանն ու սնտիապաշտություններին:

Աշխատության երկրորդ մասի² հեղինակը նույնպես Ե. Լալայանն է, ով
ուսումնասիրության համար, ինչպես նշում է, բացի իր հավաքած նյութերից,
օգտագործել է Ալլահվերդյանի, Վարդապետյանի, Յովհաննիսյանի և ուրիշ-
ների՝ տարբեր գյուղերից հավաքած նյութերը³: «Նշանավոր տոներ» խորա-
գիրը կրող այս բաժնում ամենայն մանրամասնությամբ քննության են առնված
19-րդ դարի վերջին Վարանդայում տարածված տոները՝ *Նոր տարի, Ծնունդ և
ջրօրհնեք, Սուրբ Սարգիս, Բարեկենդան, Տյառնընդառաջ, Մեծ պաս, Ծաղկա-
գարդ, Չարչարանաց շաբաթ, Չատիկ, Յամբարձում, Լուսավորչի պաս, Վար-
դավառ, Նավասարդ*, դրանց հետ կապված զանազան ծեսերը, կերակրա-
տեսակները, խաղատեսակները և այլ հանգամանքներ:

¹ Նույնը, էջ 187-244

² Գ գիրք, էջ 338-349

³ Նույնը, էջ 349

Կարևոր նշանակություն ունեն աշխատության մեջ ընդգրկված լուսանկարները՝ «Շուշի», «Շուշեցի հայ կինն ու իր թոռը», «Շուշեցի այան ու հարսը», «Շուշեցի կինը փողոցում», «Սուլան ազան տալիս», «Չենքեր», «Շուշու ջրկիր», «Վարանդեցի հայ գեղջկուհի», «Վարանդեցի հայ կին», որոնք այդ ժամանակաշրջանի եզակի նմուշներից են, ինչպես նաև բանահյուսական նյութերը¹:

Արցախի ժողովրդագիտությանն առնչվող նյութեր են տպագրվել նաև «Ազգագրական հանդեսի» այլ համարներում:

Դեռևս Շուշիում 1896 թվականին հրատարակված Ա գրքում է հրատարակվել Լ. Բաբայանի «*Խոջալուի գերեզմանները*» հաղորդումը²՝ նվիրված Պետերբուրգի հնագիտական ընկերության անդամ, Շուշիի ռեալական դպրոցի գերմաներենի ուսուցիչ Է. Ռոսլերի՝ Ղարաբաղում, հատկապես Խոջալու և Առաջածոր գյուղերում 19-րդ դարի վերջերին կատարած հնագիտական պեղումներին: Հաղորդումից տեղեկանում ենք, որ գերմանացի հնագետը պեղումների արդյունքում հայտնաբերել է շինությունների մնացորդներ, կուրգաններ, անոթներ, դրամներ, զենքեր, զարդարանքներ, գործիքներ, սափորներ, որոնց մի մասը պատված է գեղեցիկ զարդաքանդակներով, «որ ցույց են տալիս այդտեղի բնակիչների գեղարվեստական զարգացած ճաշակը»³:

Մեկ այլ՝ Ջեբրայիլի գավառի Ղարաբուլաղ գյուղում կատարված պեղումների մասին հաղորդում է տպագրել Ե. Լալայանը⁴:

Հանդեսում են տպագրվել նաեւ Ե.Լալայանի՝ Արցախի հարեւան ազգագրական շրջաններին նվիրված ուսումնասիրությունները⁵:

Ուշագրավ է 17-րդ, 18-րդ և 19-րդ դրքերում լույս տեսած՝ Ա. Դադյանի «*Վարանդայի բանավոր գրականությունից*» ժողովածուն⁶, որտեղ ընդգրկված են հեղինակի՝ 1903 թ. և նրա եղբոր՝ Նշանավոր ժողովրդագետ Խ. Դադյանի՝ 1885-1889թթ. Վարանդայի, մասամբ նաև Դիզակի և Խաչենի գյուղերից գրառած ժողովրդական վիճակի երգեր՝ ջանգյուղումներ:

¹ Մանրամասն տե՛ս Վարդանյան Ս., *Վարանդայի բանավոր մշակույթը Ե. Լալայանի և նրա թղթակից բանահավաքների գրառումներում*, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 2015, N2, էջ 356-367

² Բաբայան Լ., *Խոջալուի գերեզմանները*, 1896, Ա գիրք, էջ 37-40

³ Նույնը, էջ 39

⁴ Լալայան Ե., *Ղարաբուլաղ գյուղի կուրգանները*, 1897, Բ գիրք, էջ 307-308

⁵ Լալայան Ե., *Միսիան. Նյութեր ապագա ուսումնասիրության համար*, 1898, Գ գիրք, N1, էջ 105-207, *Ջանգեզուր. Նյութեր ապագա ուսումնասիրության համար*, 1898, Դ գիրք, N2, էջ 7-116, *Ջանգեզուրի գավառ. Գապան կամ Ղափան*, 1904, XII գիրք, էջ 175-202, *Փանձակի գավառ. Նյութեր ապագա ուսումնասիրության համար*, 1899, Ե գիրք, էջ 213-360, 1900, Զ գիրք, էջ 231-382, 1901, VII-VIII գիրք, էջ 255-270

⁶ Դադյան Ա., *Վարանդայի բանավոր գրականությունից*, «Ազգագրական հանդես», XVII գիրք, Թիֆլիս, 1908, N1, էջ 37-48, XVIII գիրք, Թիֆլիս, 1908, N2, էջ 25-32, XIX գիրք, Թիֆլիս, 1910, N1, էջ 85-89

Արցախի ազգագրության վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ են ընդգրկված հայ և օտարազգի մի շարք գործիչների՝ նախախորհրդային շրջանում Արցախում կատարած ճանապարհորդությունների արդյունքներն ամփոփող աշխատություններում ու ժողովածուներում¹: Դրանցում հեղինակներն անդրադառնում են տարածաշրջանի և նրա տարբեր բնակավայրերի, սրբավայրերի, հնությունների, եկեղեցիների, վանքերի, լեռների, գետերի, բուսատեսակների ևն նկարագրությանը, աշխարհագրական դիրքին, կլիմային, բնակչության թվին, էթնիկ կազմին, տնտեսական զբաղմունքին, սովորություններին, հավատալիքներին, հաղորդում պատմական, վիմագրական, ազգագրական, բանահյուսական, վիճակագրական, կրթական կարևոր տեղեկություններ:

Այդ շարքում առանձնակի կարևորություն ունի Մ. Բարխուդարյանի «Արցախ» ժողովածուն², որտեղ առանձին բաժիններով և ենթաբաժիններով նկարագրվում են Արցախ նահանգի սահմանները, լեռները, դաշտերը, դաշտակները, հովիտները, գետերն ու գետակները, մեծ աղբյուրները, հանքային սառն ու տաք ջրերը, լճակները, անտառները, բուսական ու կենդանական աշխարհը, հանքերը, գավառները, նրանց կազմում գտնվող բնակավայրերը, պատմաճարտարապետական հուշարձանները՝ վանքերը, եկեղեցիները, մատուռները, ապարանքները, սրբավայրերը, քարայրերը, բերդերը, հին բնակատեղիները ևն: Առանձնակի անդրադարձ է կատարվում յուրաքանչյուր բնակավայրի աշխարհագրական դիրքին, բնակչության (արական և իգական) ու ծխերի թվին, կյանքի միջին տևողությանը, զբաղմունքին, հողատեսակներին, ստացվող բերքերին, եկեղեցիներում պահվող գրչագրերին ևն: Վերջում տրվում են ծանոթություններ, հատուկ անունների, ավերակ բնակատեղիների, բերդերի, վանքերի ու մատուռների, քարայրերի ցանկեր և առանձին գավառների ու քաղաքների բնակչության, ծնունդների, պսակների, ննջեցյալների, եկեղեցիների, քահանաների մասին տեղեկատվական ամփոփագիր:

¹ Ջալալյանց Ս., *Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա, Տիֆլիս, 1842, մասն Բ, Տիֆլիս, 1858*, Թադիսյան Ս., *Ճանապարհորդություն ի Հայս, Կալկաթա, 1847*, Гакстгаузен А., *Закавказский край. Заметки о семейной и общественной жизни и отношениях народов, обитающих между Черным и Каспийским морями*, Санкт-Петербург, 1857, часть I, 248с., часть II, 215с., (Верещагин В.), *Путешествие по Закавказью в 1864-1865 гг. Василия Верещагина*, «Всемирный путешественник», т.7, Санкт-Петербург, 1870, с.209-305, Բաբախանյան Ս., *Ուխտավորի հիշատակարանը, Շուշի, 1885*, Բաբախանյան Ս., *Իմ հիշատակարանը, Շուշի, 1890*, Հայկունի (Եղիշե (Հովակիմ) ավագ քահանա Գեղամյանց), *Ուղեգնացական ակնարկներ, «Մեղու Հայաստանի», Թիֆլիս, 1885թ.* (հունիսի 16-ից դեկտեմբերի 5-ը լույս տեսած 46-95-րդ համարներում), Դաֆֆի, *Երկու ամիս Ադվանից և Մյունխաց աշխարհներում, «Լուսմա», Թիֆլիս, 1896*, Գիրք Ա., էջ 60-109, Գիրք Բ., էջ 193-228, Madame B. Chantre, *A travers Larménie Russe, Paris, 1893*, Сегаль И., *Елисаветпольская губерния, впечатление и воспоминание*, Тифлис, 1902 ևն

² Բարխուդարյանց Ս., *Արցախ, Բաքու, 1895*

Հիշատակության արժանի են «*Записки Кавказского отдела императорского русского географического общества*» հանդեսի 18-րդ հատորում ընդգրկված՝ Ելիսավետպոլի նահանգի, այդ թվում՝ Ջեբրայիլի, Ջևանշիրի ու Շուշիի գավառներին վերաբերող երկու ուսումնասիրությունները¹, որոնցից առաջինում ներկայացվում են նշված գավառների տնտեսության վերաբերյալ 1894թ. վիճակագրական տվյալները, առանձին ենթաբաժիններով անդրադարձ է կատարվում երկրագործությանը, բանջարաբուծությանը, ծխախոտագործությանը, բամբակագործությանը, գինեգործությանը, օղեգործությանը, անասնապահությանը, մետաքսագործությանը, հանքագործությանը, առևտրին, բնակչության կազմին ու շարժին ևն, իսկ երկրորդում առանձին աղյուսակներով ու սյունակներով տվյալներ են հաղորդվում այդ գավառների ու նրանց որոշ բնակավայրերի վերաբերյալ՝ ըստ զբաղեցրած տարածքների (քառակուսի վերստերով, դեյաստիններով, միլերով, կիլոմետրերով), բնակավայրերի քանակի, բնակչության թվի (ըստ ընտանիքների, արական և իգական սեռերի, խտության, էթնիկ կազմի):

Կարևոր է Ս. Չավարյանի ուսումնասիրությունը²: Այստեղ հեղինակը ներկայացնում է Բաքվում գործող Հայկական կուլտուրական միության ագրարային մասնաճյուղի առաջարկությամբ 1906թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին Արցախում, մասնավորապես՝ Շուշիում, Խաչենում և Վարանդայում կատարած իր շրջագայությունների ժամանակ տեղի բնակավայրերից, պատկան մարմիններից, պարբերական մամուլից հավաքած տեղեկատվությունը՝ որոշակի դասակարգումներով ու վերլուծություններով: Առանձին բաժիններով համառոտակի բնութագրվում են Արցախի տեղագրական առանձնահատկությունները, բնական պայմանները, կրթության և մշակույթի վիճակը և առանձնահատկությունները, հողատիրության պայմանները, ցանքատարածությունների ու բերքատվության չափերը, գյուղացիների տնտեսական վիճակն ու գյուղի շերտավորումը, կողմնակի եկամուտները, արդյունաբերությունը, տարագնացությունը, վաշխառությունը, տնտեսական կյանքի այլ կողմերը: Ուսումնասիրության մեջ ընդգրկված են նաև նշված բնագավառների մասին տեղեկություններ պարունակող ցանկեր:

¹ *Краткая статистическая сведения о Елисаветпольской губернии за 1894 год, книжка XVIII, Тифлис, 1896, с. 423-439, Этнографические карты губерний и областей Закавказского края, составленная правителем дел Кавказского отдела Императорского русского географического общества Е. Кондратенко по своду статистических данных о населения Закавказья, извлеченных из посемейных списков 1886 года, изданному по распоряжению главноначальствующего Закавказским статистическим комитетом в 1893 г., книжка XVIII, Тифлис, 1896, Приложение, I, с. 1-46*

² Заварян С., *Экономическая условия Карабаха и голод 1906-1907 гг.*, Санкт -Петербург, 1907

Հայ ազգագրության ուսումնասիրության պատմության մեջ առանձնահատուկ տեղ ունի խորհրդային շրջանը, որի սկզբնավորումը ամենից առաջ կապվում է Ստեփան Լիսիցյանի անվան հետ: Նշանավոր գիտնականի ուշադրությունից անմասն չմնաց Արցախը, որի ազգագրական բազմակողմանի քննությունն է ներկայացված անհիմն պատճառներով տասնամյակներ շարունակ ձգձգվելուց հետո տպագրված¹ «Լեռնային Ղարաբաղի հայերը» հիմնարար աշխատության մեջ²:

Աշխատությունը սկսվում է «Հեղինակի կողմից»³ նախաբանով, որտեղ Լիսիցյանը տեղեկություններ է հաղորդում ազգագրական ակնարկի ստեղծման հանգամանքների մասին: Ըստ այդ հաղորդման՝ հեղինակը 1924 թվականի ամռանը Անդրկովկասի ԿԳԿ-ին առնչվող Անդրկովկասյան գիտական ասոցիացիայի կազմակերպած գիտարշավի շրջանակներում ազգագրական նյութեր հավաքելու նպատակով մեկնում է Լեռնային Ղարաբաղ: Ստեփանակերտում մարզի ղեկավարության հետ մշակված երթուղիների համաձայն՝ նա ուսումնասիրություններ է կատարում Ասկերանի շրջանի Ավետարանոց, Դաշուշեն, Մարտունու շրջանի Թաղավարդ, Սոս, Գյունե Ճարտար, Գիշի, Ննգի, Հադրուրի շրջանի Թաղար, Տող, Հադրուր, Ծամծոր, Ջրակուս, Մարտակերտի շրջանի Վանք, Վաղուհաս, Հաթերք, Մաղավուզ, Երից-Մանկունք, Մեծ Շեն, Կուսապատ, Մարտակերտ գյուղերում՝ «հավաքելով բազմակողմանի հարուստ նյութ»⁴: Այստեղ հեղինակը հիշատակում է նաև մինչ այդ Արցախի ազգագրության ուսումնասիրության բնագավառում հրատարակված որոշ աշխատանքներ՝ նշելով, որ իր շրջագայության ժամանակ այդ նյութերը ստուգել, տարածապես ընդլայնել և զգալիորեն լրացրել է:

Առաջաբանին հետևում է «Աշխարհագրական ակնարկ» բաժինը⁵, որտեղ առանձին ենթաբաժիններով համառոտ, բայց բովանդակալից ներկայացվում են Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի սահմանները, ռելիեֆը, գետերը, անտառները, բաժանումն ըստ շրջանների:

Բուն ուսումնասիրությունը բաղկացած է հինգ գլուխներից: Առաջին՝ «Բնակչությունը» գլխում⁶ հանգամանորեն քննության են առնվում եթնիկ կազմը և սոցիալական խմբավորումը: Լիսիցյանը հայտնում է, որ իր հե-

¹ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Варданян Л., *Степан Лисициан и истоки армянской этнографии*, Ереван, 2005, с. 287-292

² Լիսիցյան Ս., *Լեռնային Ղարաբաղի հայերը (Ազգագրական ակնարկ)*, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», Երևան, 1981, էջ 9-84

³ Նույնը, էջ 9-10

⁴ Նույնը, էջ 9

⁵ Նույնը, էջ 11-15

⁶ Նույնը, էջ 16-26

տագոտության ժամանակ Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությունը կազմում էր շուրջ 130 հազար մարդ, որից 120 հազարը հայեր էին, 10 հազարը՝ ադրբեջանցիներ, որից միայն 5 հազարը՝ Շուշիում, սակայն չնայած դրան՝ որոշ հանգամանքներ՝ երկարատև հարևանությունը, դարավոր քաղաքական ենթակայությունը պարսկական շահերի գերագույն իշխանությանը, տնտեսական հարաբերությունները մահմեդական ցեղային ավագանու հետ, հիմք են հանդիսացել հայ բնակչության մեջ ադրբեջանափրանական ազդեցությանը, ինչը դրսևորվում էր տարբեր ձևերով՝ ադրբեջաներենի իմացություն, արևելյան երաժշտության յուրացում, երեխաներին մահմեդական անուններ տալու և այլն:

Այս գլխում առավել խորությամբ են նկարագրվում սոցիալական խմբավորումները, հատկապես ռուսական գերիշխանության ժամանակաշրջանում Լեռնային Ղարաբաղում դասային հարաբերությունների արմատական փոփոխությունները, որի արդյունքում պարսկական հասարակական դասային խմբավորումները, տնտեսական և քաղաքական նոր պայմաններում քայքայվելով, իրենց տեղը զիջեցին նոր ձևերին: Դասային քայքայումից անմասն չմնաց նաև հոգևորականությունը: Նոր պայմաններում գյուղական համայնքների սահմանները ընդարձակվեցին վանքապատկան հողերի հաշվին, արդյունքում հոգևորականության եկամուտները նվազեցին, սահմանափակվեցին բարեպաշտական նվիրատվությունները, ինչն էլ հանգեցրեց բազմաթիվ միաբանությունների վերացմանը: Հոգևորականների հեղինակությունը ավելի մեծ անկում ունեցավ խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո. դրան զուգընթաց գյուղից հեռանում էին մեծ թվով արհեստավորներ՝ վաստակ փնտրելով Շուշի, Գյանջա, Նուխի, Շամխոր, Գրոզնի, Թիֆլիս և այլ քաղաքներում: Արդյունքում՝ հին սոցիալական խմբավորումների քայքայմանը զուգահեռ, ձևավորվում են մանր և խոշոր առևտրականների, ձեռնարկատերերի, գևորդների խավերը, զարկ է տրվում օդերթորմանն ու շերամապահությանը, հիմնվում են մետաքսագործական ֆաբրիկաներ:

Հեղինակը անդրադառնում է նաև ուսումնական հաստատությունների վիճակին՝ նշելով, որ քաղաքացիական պատերազմի նախօրեին դրանց թիվը Լեռնային Ղարաբաղում չէր հասնում 50-ի, որից միայն Շուշիում գործող թեմական դպրոցն ու ռեալական ուսումնարանն էին միջնակարգ, որոնց, ինչպես նաև այլ նմանատիպ և բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների շրջանավարտները, հայրենիքում աշխատանք չգտնելով, բնակություն էին հաստատում Անդրկովկասի, Անդրկասպիայի և Ռուսաստանի այլ մասերի տարբեր քաղաքներում՝ ներգրավվելով տեղի արդյունաբերական և մշակութային կյանքում:

Նշված գլխի «Հայերն ու հարևանները» բաժնում¹ ներկայացվում է հայերի և ադրբեջանցիների (որոնք մինչև հեղափոխությունը պաշտոնապես կոչվում էին թաթարներ) հարաբերությունները, որոնք ռուսական տիրապետության շրջանում էլ ավելի լարվեցին՝ հանգեցնելով արյունալի ընդհարումների: Հիշատակվում են Շուշու 1905 և 1920 թվականների, Շուշուց քիչ ներքև գտնվող հայկական Զայրալիքենո գյուղի 1919 թ. կոտորածները:

Աշխատության երկրորդ գլուխում «Քաղաքը և գյուղը»², հեղինակը տալիս է կարևոր տեղեկություններ Շուշի և Ստեփանակերտ քաղաքների, գյուղերի, տների, ագարակների, արցախցիների արտաքինի ու հագուստի մասին:

Հեղինակը Շուշին ներկայացնում է որպես տնտեսական մեծ նշանակություն ունեցող կենտրոն, որտեղ զարգացած էին արհեստները, առևտուրը, արդյունաբերությունը, մշակույթը, տպագրական գործը, ուսումը: Այն նաև նշանավոր ամառանոց էր, հատկապես՝ այլ վայրերում ապրող շուշեցիների համար: Քաղաքը բաղկացած էր չորս հիմնական թաղերից՝ Ագուլեցոց, Ղազանչեցոց, Թավրիզեցոց և Մեղրեցոց, որոնց բնակիչները հիմնականում այստեղ են տեղափոխվել համապատասխան վայրերից: Դրանցից յուրաքանչյուրը հայրենակցական սկզբունքով համախմբված էր իր եկեղեցու շուրջն ու մինչև ռուսական քաղաքային կարգի հաստատումը կառավարվում էր իր թաղային կազմակերպությամբ: Շուշիի բնակչությունը 1823 թ. յոթ հազարից 1914 թ. հասել էր 25 հազարի, և «այն Անդրկովկասյան Հայաստանում բացարձակապես գյուղատնտեսական զբաղմունքներից կտրված զուտ քաղաքային տիպի միակ բնակավայրն էր»³:

Սակայն, ինչպես նշում է Լիսիցյանը, Շուշու հրդեհից հետո նոր կենցաղի առաջացման համար քաղաքային տարրի նշանակությունը խիստ նվազում է: Վարչական կենտրոնը տեղափոխվում է Ստեփանակերտ, որը 1927թ. ուներ շուրջ երեք հազար բնակիչ, երևան են գալիս առևտրաարդյունաբերական նոր կենտրոններ, ինչպիսիք են՝ Մարտակերտը և Հոնաշենը, Լեռնային Ղարաբաղին սահմանակից Աղդամ և Կորյազինո գյուղերը: Այստեղ տեղեկություններ են տրվում նաև արտազնացության մասին, նշվում է, որ մեծ թվով գյուղացիներ գյուղատնտեսական անբարենպաստ պայմանների (հատկապես Դիզակում և Վարանդայում) պատճառով արտազնա աշխատանքի էին մեկնում Դաշտային Ղարաբաղ և Մուղանի տափաստան (հերկի և բերքահավաքի ժամանակ), բայց հատկապես՝ Բաքու, Գրոզնի և այլ քաղաքներ, որտեղ աշխատանքի էին տեղավորվում գործարաններում, ֆաբրիկաներում, խանութներում, շինարա-

¹ Նույնը, էջ 24-26

² Նույնը, էջ 27-37

³ Նույնը, էջ 29

րությունում և պետական ու մասնավոր այլ ծառայություններում: Արտագնաց գյուղացիները վերադառնալով քաղաքային տարբեր սովորություններ էին տարածում գյուղերում, ինչի ազդեցությամբ աստիճանաբար փոփոխվում է գյուղի պատկերը, հատկապես՝ հագուստը և կահկարասին:

Լեռնային Ղարաբաղում, ըստ Լիսիցյանի նկարագրության, գյուղերը տեղաբաշխված էին հովիտների ու կիրճերի բարձրաբերձ լանջերին, ուղղաձիգ ժայռերի (*քերծ*) մոտ, ինչի գլխավոր պատճառներն են պաշտպանական նպատակահարմարությունները և աղբյուրների մերձավորությունը: Տները ցրված էին անկանոն զանգվածներով, չունեին որևէ հստակ հատակագիծ, բայց կրում էին հին ազգատոհմային խմբավորումների հետքերը, չնայած նոր ընտանիքներն արդեն տուն կառուցելու համար ազատ հողամասեր էին ընտրում ազատոհմային թաղամասերից հեռու՝ գյուղի ծայրամասում՝ այնքան էլ հաշվի չառնելով ազգակցական կապերը: Որպես ամենուր հանդես եկող հնաձև տուն՝ նկարագրվում է *ղարաղամը (սև տուն)*, որն իր տեղը հետզհետե զիջում էր նոր, հաճախ երկհարկանի, թիթեղածածկ կամ կղմինդրածածկ տանիքներով և պատշգամբավոր տներին, որոնց ստորին հարկը ծառայում էր տնտեսական նպատակների, իսկ վերինը՝ բնակելի, թեև ամռանը բնակիչները գերադասում էին բնակվել ստորին հարկում, որտեղ ավելի զով էր: Մարագները, գոմերը և այլ կառույցներ շինվում էին տներից քիչ հեռու՝ ծածկվելով ծղոտով կամ եղեգով: Հաճախ գյուղացիները իրենց ժամանակի մեծ մասն անց էին կացնում տնից հեռու՝ դաշտերին կից սարքված կալերում կառուցված ժամանակավոր բնակատեղերում, որոնք ժամանակի ընթացքում վեր են ածվում մշտական բնակավայրերի: Ըստ հեղինակի՝ նման ագարակներ են առաջացել Գյումե ճարտար, Սոս, Թաղավարդ հին գյուղերի մոտ: Դրանցից շատերը դեռևս չունեին հատուկ անուններ և պարզապես կոչվում էին *կալեր*: Ագարակներ էին ստեղծվում նաև գյուղերից հեռու այն վայրերում, որտեղ գյուղացիները, գոմեր կառուցելով, ձմռանը պահում էին անասունները: Արդյունքում այդ ագարակները վեր էին ածվում առանձին գյուղերի: Լիսիցյանը նշում է, որ այդպես Վաղուհաս գյուղից առանձնացել է Հարությունագոմեր, Առաջածորից՝ Պողոսագոմեր և Վըրսըկյումեր, Կուսապատից՝ Դամրու, Հորաթաղ և Մարտակերտ, Կալադարասուց՝ Նոր Կալադարասի, Խրիսան, Կորագերք, Կանաչ թալա, Զոբան-Գոնե գյուղերը, իսկ Ավետարանոց գյուղից Ալամանց կյումեր, Մըրգումանց կյումեր, Պլկանանց կյումեր և Հասանանց կյումեր գյուղերի անջատման պատճառն այն էր, որ մեկիցները այդտեղ գտնվող գոմերում վերաբնակեցրել էին առավել բազմանդամ ընտանիքներին¹:

¹ Նույնը, էջ 34

«Տան կահավորումը» խորագրի տակ ներկայացվում է տան կահավորումը, ամանեղենը, ուտեստը: Լիսիցյանը նշում է, որ 20-րդ դարի քսանական թվականներին դարադամ են թափանցել ճենապակե ափսեներն ու արծաթագոծ գավաթները, դանակները, պատառաքաղները, վիեննական ճկաթոռը, իսկ նոր տներում հին կահավորումից ոչինչ չի մնացել: Այդտեղ սենյակները տաքացնում էին բուխարիկներով կամ թիթեղե վառարաններով, մուտք էր գործել քաղաքային կահույքը: Նկարագրության համաձայն՝ կահավորման ամենագնահատելի մասը կրկին կազմում էին գորգերն ու անկողինը, խոհանոցային ամանեղենը մեծ մասամբ պղնձից էր, գերակշռում էին Անդրկովկասի հայ բնակչության մեջ լայնորեն տարածված կոնաձև կաթսաները, երկար բռնակով խոր թավաները, ծանր քամիչները: Ուտեստից հիշատակվում են բանջարեղենը, փլավը, ձվածեղը, կոլոլակը, քյուլթան, տոլման, քաղցրավենիքից՝ կաթնահունցը, գաթան, բարակ քաղցր բլիթները, հացի տեսակներից՝ պռոզը, որը, շնորհիվ փայտի առատության, թխվում էր երկու-երեք օրը մեկ անգամ և այլն: Հայտնվում է նաև, որ բանջարեղենից կարտոֆիլը համեմատաբար նոր էր տարածվել, սմբուկ չէր հանդիպում, թռչուններից շատ էին հավերը, իսկ սագերն ու բադեր իսպառ չկային, կովերի փոխարեն շատերը գերադասում էին այծ պահել, որի պատճառով ամենուր զգացվում էր պանրի, կարագի, մածնի, մսի պակասը:

Հաջորդ՝ «Արտաքինն ու հագուստը», բաժնում¹ նշանավոր ազգագրագետը անդրադառնում է դարաբաղցի հայերի արտաքին տեսքին, սանրվածքին և հագուստի նկարագրությանը: Համեմատելով այլ վայրերի հայերի հետ՝ նշվում են արցախցիների արտաքինի առանձնահատկությունները՝ բարձր հասակը, ավելի սպիտակ մաշկը, բաց գույնի մազերը, ուղիղ կեցվածքը, դուրս ցցված փորի գրեթե բացակայությունը, թեթև ու արագ քայլվածքը, արագ խոսելաձևը և այլն: Հաղորդվում է, որ տնայնագործության մեջ որպես հիմնական հումք գործածվում էր բուրդը, աստիճանաբար տարածվում էր բամբակը, իսկ մետաքսը լայն գործածություն չունեւ, քանի որ տեղի ջուլիակային տեխնիկան մետաքսե նուրբ գործվածքներ ստանալու հնարավորություն չէր տալիս: Տղամարդկանց հագուստից հիշատակվում է արխալուղը, չուխան, կուլբան (գուլպա) ոչխարի մորթուց կարված լայն կոնաձև փափախը, քուլքը, յափնջին (այծենակաձ), տրեխը, քոշը (երեսը բաց կրկավոր կիսակոշիկ), կանացի հագուստից՝ երկար ներքնաշապիկը, խոնջանը, երեք քղանցք ունեցող արխալուղը, մետաքսե լայն գոտին, քուլքը, որոնք սակայն հետզհետե իրենց տեղը զիջում էին քաղաքներից մուտք գործած նոր ձևերին:

¹ Նույնը, էջ 35-37

Ընտանեկան ու հասարակական հարաբերություններին, բարքերին ու ծեսերին է նվիրված աշխատության երրորդ՝ «*Ընտանիքը*» գլուխը¹, որի առաջին՝ «*Բաժանք*» բաժնում տրվում են ընտանիքի հոր մահից հետո, Նույնիսկ Նրա կենդանության օրոք ունեցվածքի բաժանման ձևերը, ընտանիքի անդամների փոխհարաբերությունները, դրանցից յուրաքանչյուրի տեղն ու դիրքը ընտանիքում: Բաժանքի ժամանակ սկզբում առանձնացվում էր չամուսնացած եղբայրների ու քույրերի բաժինը: Քույրերը ստանում էին այն, ինչ հասնում էր օժիտով՝ սպիտակեղեն, հագուստեղեն, անկողին՝ *խարջ*, իսկ եղբայրները՝ հիմնականում անկողնային սպիտակեղեն՝ *ազապ հախք*, և այն, ինչ նախատեսվում էր Նրանց հարսանիքի ծախսերի համար: Այրի մայրը, ով ամուսնու մահից հետո հաճախ մնում էր ավագ, երբեմն էլ՝ կրտսեր որդու մոտ, Նույնպես ստանում էր որոշակի գումար, մնացած ունեցվածքը բաժանվում էր ամուսնացած եղբայրների միջև, իսկ եթե հայրը ողջ էր, Նրա բաժինը չէր գերազանցում որդիների բաժինը: Տունը բաշխվում էր կամ վիճակ գցելով, կամ փոխադարձ համաձայնությամբ:

Ըստ հաղորդման՝ նախահեղափոխական Արցախում «*Նույնիսկ բաժանված անհատական ընտանիքում ներքին փոխհարաբերությունները որոշվում էին հոր և մոր հնավանդ հեղինակությամբ, կրտսեր անդամների անձի լրիվ ճնշմամբ, ինչպես նաև կնոջ ստորադրյալ վիճակով*»²: Ընտանիքի գլուխ էր կանգնած հայրը, ով բաշխում էր աշխատանքը՝ միաժամանակ ընտանիքի լիազոր ներկայացուցիչը հանդիսանալով հավաքույթներում, ժողովներում, հարսանիքներում, թաղման և այլ միջոցառումների դեպքում: Նրան ենթարկվում էին բոլորը, և միայն հոր ծերության ու տնտեսությունը վարելու անկարողության դեպքում իշխանությունը փոխանցվում էր որդուն: Սակայն տան լիիրավ իշխանությունը պատկանում էր մորը, ով «*առանց վերահսկողության տնօրինում էր բոլոր պաշարները, կանանց մեջ բաշխում էր տնային բազմաթիվ աշխատանքները, հետևում ամեն մի անդամի վարք ու բարքին*»³: Հեղինակը շեշտում է այն համերաշխությունը, որ տիրում էր արցախյան ավանդական ընտանիքում և ընդհանրապես գերդաստանում, չնայած լինում էին նաև երիտասարդների ըմբոստության դեպքեր: Առավել ստորացված էր կնոջ վիճակը, ով սկեսրայրի և քավորի հետ չէր խոսում մինչև մահ, սկեսրոջ հետ՝ մինչև առաջին երեխայի ծնվելը, տեգրոջ հետ՝ տասը տարի և ընդհանրապես գրկված էր բազում ազատություններից ու դատապարտված լռության: Լիսիցյանը անդրադառնում է նաև հեղափոխությունից հետո Նոր կարգերի հաստատման

¹ Նույնը, էջ 38-52

² Նույնը, էջ 39

³ Նույնը, էջ 39

արդյունքում առաջացած ընտանեկան հարաբերությունների փոփոխություններին՝ նշելով, որ ընտանեկան տարաձայնությունները ավելի հաճախակի էին դառնում հատկապես վաղ ամուսնությունների արգելումից հետո: Փոխվում են նաև ընտանիքի ավագ և կրտսեր անդամների փոխհարաբերությունները. երիտասարդներն ավելի ու ավելի ակտիվորեն են միջամտում ընտանեկան և այլ հարցերի լուծմանը: Դրան զուգընթաց՝ ավելի հաճախակի են դառնում ամուսնական հավատարմության խախտման դեպքերն ու կողմնակի սիրային կապերը, որի հիմնական պատճառներից նշվում են արտագնաց ամուսինների բացակայությունները, ամուսնու երկարատև զինվորական ծառայությունը, բռնի ամուսնությունը, մետաքսամանման գործարաններում տղամարդկանց ու կանանց համատեղ աշխատանքը և այլն:

«*Հարևանները*» խորագրի տակ վեր են հանվում գյուղական նույն համայնքի մեջ ընդգրկված ընտանիքների և հատկապես հարևանների փոխհարաբերությունները: Որպես փոխօգնության կարևոր ձևեր նկարագրվում են *հրաքաշը* և *միջին*¹:

Բարոյական պարտք էր համարվում նաև աղքատներին օգնելը:

«*Հարսանիք*» բաժնում մեծ ազգագրագետը հանգամանալից նկարագրում է ընտանիքի ստեղծման այդ կարևոր երևույթի ամբողջական գործընթացը: Համառոտակի անդրադառնալով հարսնախոսությանը՝ նա նշում է, որ հարսանիքի օրը և կյուրական պայմանները պարզելու նպատակով աղջկա հոր տանը նշանդրեք էր նշանակվում՝ երկու կողմերի ամենամոտ ազգականների մասնակցությամբ ու գյուղի տանտիրոջ, հոգևորականի, քավորի ներկայությամբ, որը կոչվում էր *հըղէ կըտորի*: Որոշվում էին փեսայի ընտանիքի կողմից հարսնացուի ընտանիքին տրվելիք նվերները և հարսանիքի ծախքերը հոգալու համար նախատեսված մթերքները, ինչպես նաև հարսնացուի օժիտի պարունակությունը, որի մեջ մտնում էին հագուստեղենը, անկողնու, խոհանոցային պարագաներ, գորգեր, սնդուկ, մափրաշ (գորգագործ պարկ անկողնու համար): Բուն հարսանիքը տեղի էր ունենում աշնանը կամ ձմռանը՝ դաշտային աշխատանքներն ավարտելուց հետո, հատկապես Բարեկենդանին, և սովորաբար տևում էր երեք, երբեմն՝ յոթ օր: Այնուհետև նկարագրվում են հարսանիքի նախապատրաստական աշխատանքներն ու ծեսերը, հյուրերին հրավիրելու ձևերը: Հատուկ հանդիսավորությամբ էին հրավիրում քավորին՝ մատուցելով նվերներ: Երեկոյան փեսայի տանը զուռնայի նվագի տակ սկսվում էր հարսանեական սկզբնական խնջույքը՝ օդու և գինու առատ գինարբուքով, որը ղեկավարում էր հարսանիքի տնօրենը՝ *թոյքաշին* կամ *թամադան*, ով սո-

¹ Նույնը, էջ 43-44

վորաբար լինում էր փեսացուի փեսան կամ հորեղբոր տղան: Դրան հետևում էին փեսայի ու նրա ընկերների՝ *մակարների* սափրման ու փեսայի հագուստի օծման արարողությունները, որից հետո մակարների խումբը՝ ղեկավարի՝ *մակարբաշու* գլխավորությամբ, դաշույներով, թրերով կամ հրազենով զինված, փեսայի և մյուս հարսանիքավորների հետ գնում էին հարսի տուն: Հարսնացուի հայրական տանը, ըստ հաղորդման, խնջույքը շարունակվում էր մինչև առավոտ կամ ուշ գիշեր: Առավոտյան քահանայի կողմից տեղի էր ունենում հարսի պսակազգեստի օծումը՝ *քրթեթօրհնէքը*, որից հետո նրան հազցնելով՝ գնում էին եկեղեցի: Պսակադրությունը կատարվում էր եկեղեցում, իսկ եթե գյուղում եկեղեցի չկար՝ թոնրի մոտ: Եկեղեցուց հարսանեկան թափօրը շարժվում էր դեպի սուրբ օջախները, որտեղ մոմ վառելով, խունկ ծխելով և սրբությունները համբուրելով՝ վերադառնում էին հարսի ծնողների տուն՝ ճանապարհին հյուրասիրվելով երիտասարդ զույգի բարեկամների կողմից: Հարսի հայրական տանը մասնակցելով կազմակերպված խնջույքին՝ խումբը վերջապես ուղևորվում էր փեսայի տուն, որտեղ առատ խնջույքը շարունակվում էր մինչև ուշ գիշեր, իսկ հաջորդ օրը տեղի էր ունենում մեծարման հանդեսը, որը կոչվում էր *մեծարք*, որին էլ հաջորդում էր *կանչը*¹: Վերջապես տերտերը քավորի ներկայությամբ փեսայի ու հարսի վրայից հանում էր եկեղեցում նրանց վրա կապած նարոտը՝ *կընընչկաւրմուրը*, և նրանք իրավունք էին ստանում ամուսնական մահիժ մտնելու: Ամուսնական գիշերը հարսին և փեսային թողնում էին մենակ: Հաջորդ օրը առավոտյան ընտանիքի կանայք և քավորը, ստուգելով հարսի անարատությունը, դրա ապացույցը հանդիսացող ամուսնական սավանը շնորհավորանքներով ուղարկում էին հարսի ծնողներին, իսկ հարսի մայրը մեկ շաբաթ անց գալիս էր դստերը լողացնելու՝ *կըլխըլվա*:

Հարսանեկան այս ամբողջ գործընթացը ներկայացնելիս Լիսիցյանը անդրադառնում է դրանում ընդգրկված մի շարք ծեսերի և մանրամասների: Նշվում է նաև, որ քառասուն օր երիտասարդ զույգը անմաքուր էր համարվում, կինը գրեթե տնից դուրս չէր գալիս, իսկ ամուսինն իրավունք չուներ հարսանիք գնալու, ծննդկանի տուն մտնելու, նույնիսկ կտուրով անցնելու, գոմ մտնելու: Այս շրջանը կոչվում էր *քըռասունք*:

Առանձին բաժիններ են կազմում ծննդյան և կնունքի, թաղման և հոգեհացի նկարագրությունները: Հեղինակը դարաբաղցի հայուհու ամենամեծ դժբախտությունը համարում է անպտուղ լինելը, որի վերաբերյալ կասկածներ առաջանալուն պես հարսը ապավինում էր հեքիմներին, կախարդներին, վիուկներին, աղոթքներին ու ուխտատեղիներին: Երկունքի ցավերը սկսվելու դեպ-

¹ Նույնը, էջ 49

քում տղամարդկանց տևից դուրս էին հանում, իսկ տատմոր հետ մնում էին պառավներն ու մերձավոր ազգականուհիները, ովքեր, հավատալով, որ ծննդի ժամանակ ծննդկանի շուրջ բոլորը չար ոգիներ՝ *քաշկեր* են բնակվում, տարբեր ծեսերով ձգտում էին վնասագերծել դրանց, հատկապես, երբ ծնունդը ձգձգվում էր: Երեխայի ծնվելու մասին անմիջապես տեղեկացնում էին բարեկամներին ու մերձավորներին, առաջին հերթին՝ քավորին, որոնք իրենց ուրախությունն արտահայտում էին՝ տարբեր ուտեստներ ուղարկելով: Հատկապես մեծ ուրախություն էր, երբ արու զավակ էր ծնվում, որի դեպքում «*տատները աչքալուսանքով (մըշտըլըղ) հոր մոտ էր գնում ու կատակով գդակը նրա գլխից խլելով՝ գետնով էր տալիս և նվեր (դրամ, թաշկինակ, թել և այլն) պահանջում*»¹:

Ծննդաբերությունից հետո կինն համարվում էր չարքերով համակված և մինչև երեխայի կնունքը իրավունք չունեի ընդհանուր սպասքից օգտվելու, կար ու ձև անելու, նույնիսկ երեխային կաշելու, որին այդ ընթացքում լողացնում էր տատները կամ տան պառավներից մեկը:

Կնունքը սովորաբար կատարվում էր եկեղեցում, երբեմն՝ տանը՝ թոնրի շուրջը, ծննդից մեկ շաբաթ անց: Տերտերը երեխային անուն էր տալիս, որը լինում էր կամ ծնողների ընտրությամբ, կամ ըստ օրացույցի այդ օրը ծնված սրբի անուն, կամ էլ որևէ հերոսի ու անվանի գործչի անուն²:

Թաղման ու հոգեհացի արարողությունները նույնպես ուղեկցվում էին զանազան ծեսերով: Նկարագրվում է, որ մահվանից անմիջապես հետո հավաքվում էին բարեկամներն ու ազգականները, տերտերը օրհնում էր պատանն ու հանգուցյալին լողացնելու ջուրը: Հանգուցյալին լողացնելուց հետո ձեռքերը կրծքին խաչելով՝ փաթաթում էին կարպետի մեջ և, հյուսած պատգարակի՝ *նաժի* վրա, իսկ նոր ժամանակներում դազաղի մեջ դնելով, տեղափոխում եկեղեցի: Հոռարկավորությունից առաջ բարեկամուհիները, հարևանուհիներն ու հատուկ հրավիրված եղբրամայրերը նստում էին դիակի շուրջը և սկսում ողբը՝ թվարկելով հանգուցյալի արժանիքները, նրա վերաբերմունքն ընտանիքի անդամների և հարևանների հանդեպ, տարբեր դեպքեր ու խոսքեր հիշելով նրա կյանքից: Ննջեցյալին գերեզմանոց էին ուղեկցում միայն տղամարդիկ և գերեզման իջեցնում պատանած կամ դազաղի մեջ դրած: Մերձավոր բարեկամներից որևէ մեկն առաջինն էր, նախօրոք տերտերին խաչով օրհնել տալով, մի բուռ հող նետում փոսը, որից հետո մնացածները նույնն էին անում: Դրանից հետո տան ավագի հրավերով բոլորը մասնակցում էին կազմա-

¹ Նույնը, էջ 50

² Նույն տեղը

կերպված հոգեհացին՝ *ժըմահաց*, որտեղ ճաշակելով ոչխարի կամ տավարի մսով եփած *կոլրկոն* (ցորենի ձավար) և գինի ու օղի՝ հանգուցյալի մասին տարբեր հիշողություններ էին պատմում, իսկ հաջորդ օրը հանգուցյալի գերեզմանին այցելում էին կանայք: Համառոտ նկարագրվում են նաև հանգուցյալի մահվան յոթերորդ օրը (*օխնը*) և տարին լրանալու կապակցությամբ կատարվող արարողություններն ու ծեսերը:

Ուսումնասիրության «*Հավատալիքները*» գլխի առաջաբանում¹ նշանավոր ազգագրագետը անդրադառնում է դարաբաղցի հայի հավատալիքների բարդ համակցության ծագումնաբանությանը՝ փորձելով դրանց մի մասը կապել հեթանոսական, զրադաշտական, ինչպես նաև արևելքում և արևմուտքում տարածված միջնագրեզական հավատալիքների հետ, միաժամանակ նշելով, որ «*առկա կյուրերն առայժմ այնքան թերի են, որ համեմատական ազգագրության շատ հարցեր տակավին կարելի է միայն նշել, բայց ոչ ամենևին վերջնական լուծում տալ*»²:

«*Ուխտավայրերը*» բաժնում³ առանձին խորագրերի տակ ներկայացվում են սրբացված լեռնագագաթները, պուրակները, աղբյուրները, նահատակները, օջախները և կենդանիների պաշտամունքը:

Յուրահատուկ պաշտամունքի առարկաներ են *նահատակները*, որտեղ սովորաբար հանուն հավատի կամ կռվի ժամանակ առանց հաղորդության զոհվել կամ էլ կայծակից խոցվել են առանձին անհատներ: Նման վայրերից հիշատակվում են Կըզըկալա գյուղի մոտ՝ Մեծ և Փոքր, Փիր-Ջամալ գյուղի մոտ՝ Կսբե, Նախիջևանիկ գյուղի մոտ՝ Ճգնավորուհու, Նոր Զյաթուկ գյուղի մոտ՝ Սպիտակ հօլ, Դըրնավազ գյուղի մոտ՝ Ադին նըհատակ, Շուշու հին գերեզմանոցում՝ Թիֆլիսեցի նըհատակ Աստոնը, Կուսապատի մոտ՝ Ղարիբ խաչ և այլ սրբավայրեր:

«*Պաշտամունքի ձևերը*» բաժնում⁴ Լիսիցյանը անդրադառնում է հասարակական ու մասնավոր մատաղներին և մոգական հնարներին: Նկարագրության համաձայն՝ հասարակական մատաղները արվում էին գյուղի բնակիչների կողմից մեծ տոներին, սովորաբար՝ եկեղեցու մոտ, առանց եկեղեցական արարողության, ինչպես նաև երաշտի ու հասարակական այլ աղետների ժամանակ, իսկ մասնավոր մատաղները սովորաբար արվում էին աղոթատեղիների մոտ, որոշ դեպքերում էլ՝ գյուղում՝ ծանր հիվանդի առողջացման կամ ուխտի առիթով, ընդ որում՝ տերտերի ներկայությամբ պարտադիր չէր:

¹ Նույնը, էջ 53-55

² Նույնը, էջ 55

³ Նույնը, էջ 55-60

⁴ Նույնը, էջ 60-63

Մոգական հնարներից հիշատակվում են սրբավայրի հող, ջուր կամ թեփ մարմնին քսելը, մեջը սուրբ հող ու փոշի լուծած ջուր խմելը, սուրբ ծառերի ճյուղերից զգեստի կտորներ կախելը, սուրբ ծառերին մեխեր խփելը, «կոխված» երեխայի գլխավերևը ձեռքով երեք անգամ շրջագիծ շարժում անելը, սրբավայրի շուրջը երեք անգամ ծնկաչոք պտտվելը, սուրբ քարերի ճեղքերով անցնելը, նորածին արու զավակի պորտալարի մի մասը երևացող տեղ, իսկ աղջկանը՝ հեռավոր մի անկյուն նետելը, թաղումից հետո ննջեցյալի սպիտակեղենը մաքուր լվանալը, գայլի երախը «կապելը», ուրիշներին իր ունեցվածքի մասին տեղեկություններ չհայտնելը, օրորոցներից, երեխաների ուսաժապավեններից, անասունների վզից *աշկըհէղնքներ* կախելը և այլն:

Առանձին բաժիններով են ներկայացվում սատանաների՝ քաշկերի, սրբերի ծառաների նկարագրությունները, երդման ձևերը, տիեզերական հայացքները՝ երկնային լուսատուների, ինչպես նաև որոտի, կայծակի, ալեկոծության, ծիածանի, երկրաշարժի շուրջ եղած պատկերացումները:

«Տոները» խորագրի տակ¹ հանգամանալից նկարագրվում են ժամանակին տարածված նշանավոր տոները՝ Նավասարդը, Սուրբ Սարգիսը, Բարեկենդանը, Տեառնընդառաջը (*Դրոդոռանջ, Դոնդոռանջ*), Ծաղկազարդը (*Չըրըզարթար*), Ավագ շաբաթը և Չատիկը, Համբարձումը, Պայծառակերպության օրը (*Վըրթէվօր, Վըրթէվնր*), անդրադարձ է կատարվում դրանց ընթացքում կատարվող ծեսերին, խաղատեսակներին, գործածվող կերակրատեսակներին:

Հարկ է նշել, որ «Հավատալիքները» գլխում ընդգրկված են բազմաթիվ ավանդություններ և ավանդագրույցներ, ինչպես նաև ասույթային բանաձևումներ, որոնք կարևոր նշանակություն ունեն Արցախի բանահյուսության ուսումնասիրության համար:

Աշխատության վերջին՝ «Լեզուն և արվեստը» գլուխը² նվիրված է Ղարաբաղի բարբառի, երաժշտության և պարերի համառոտ նկարագրությանը: Այստեղ հեղինակն անդրադառնում է արցախահայերի բարբառի քերականական և հնչյունական որոշ առանձնահատկությունների, ու մինչև այդ հրատարակված աշխատանքներին:

Երաժիշտներից հիշատակվում են որոշ գուսանների անուններ՝ Ռուստամ, Սարգիս Ղզղալեցի, Գրիգոր Գալոյան և ուրիշներ, որոնց թիվը, սակայն, հետզհետե նվազում է: Նշվում է նաև, որ Ղարաբաղում համաժողովրդական զանգվածային ստեղծագործություններ, տեղական հերոսավեպ, տեղի հերոսների գովերգում չկա, թույլ է արտահայտված հայերեն զուտ քնարական ստեղ-

¹ Նույնը, էջ 67-73

² Նույնը, էջ 75-77

ծագործությունը, հատկապես բացակայում է կանանց երգը, մինչդեռ ժողովրդական արձակ խոսքը գունեղ է, իսկ շվին արդեն անհետանում է:

Հաղորդման համաձայն՝ բազմազան չեն պարերը, վերացել են երբեմնի շուրջպարերը, եղած պարերը դանդաղ են, չկան թռիչքներ ու բացականչություններ: Ընդգծվում է, որ Ղարաբաղում ընդհանրապես պարում է ոչ թե տղամարդը, այլ կինը, այն էլ՝ չամուսնացած երիտասարդ կինը, իսկ քաղաքից վերադարձած պատանիներն ու երիտասարդները հին պարերի փոխարեն արդեն նախապատվությունը տալիս են այնպիսի ժամանակակից պարերի, ինչպիսիք են պոլկան, վալսը և մազուրկան:

1930-ական թվականներին Լիսիցյանը Նորից է շրջագայում Լեռնային Ղարաբաղում՝ ստացած տպավորությունները շարադրելով որպես «*Լեռնային Ղարաբաղի հայերը*» աշխատության վերջաբան¹, որտեղ տրվում են 1920-ական թվականների կեսերից մինչև 1930-ական թվականների կեսերը երկրամասի հայերի կյանքում, կենցաղում, պատկերացումներում տեղի ունեցած մեծ փոփոխությունները՝ բնակչության թվի աճ, գյուղատնտեսության մեքենայացում, հիդրոէլեկտրակայանների, ջերմաէլեկտրակայանների, գործարանների կառուցում, ցանքատարածությունների ընդլայնում, անասունների գլխաքանակի ավելացում, շերամապահության, մետքսագործության, գորգագործության զարգացում, հին տների՝ դարդամների փոխարեն երկհարկանի՝ կողային պատուհաններով տների կառուցում, կրթական և մշակութային ցանցի ընդլայնում, ընտանիքում ու հասարակության մեջ կնոջ դերի բարձրացում և այլն, որոնք, ըստ հեղինակի, արդյունք են խորհրդային կարգերի հաստատման:

«*Լեռնային Ղարաբաղի հայերը*» աշխատության մեջ ներառված են հեղինակի անձնական արխիվից, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության իստիտուտի ու Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի ֆոնդերից ընտրված համապատասխան չափագրություններ, զարդանկարներ, լուսանկարներ, որոնց ընտրությունը, ինչպես նաև աշխատության հրատարակման հետ կապված գիտատեխնիկական աշխատանքները, կատարել է Ս. Լիսիցյանի թոռնուհին՝ ազգագրագետ Լիլյա Վարդանյանը, ով մեծ ավանդ ունի նշանավոր ազգագրագետի գիտական ժառանգության ուսումնասիրման գործում²: Հարկ է նշել, որ Լ.Վարդանյանի խմբագրությամբ է տպագրվել նաև աշխա-

¹ Նույնը, էջ 77-82

² Варданян Л., *Степан Лисициан и истоки армянской этнографии*, Ереван, 2005, *Из истории этнографического изучения Нагорного Карабаха (конец XIX - начало XX вв.)*, «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. Անցյալը, ներկան և ապագան. Միջազգային գիտաժողովի գեկուցումների ժողովածու, հունիսի 21-24, 2006 թ.», Երևան, 2007, էջ 488-496, *Степан Лисициан и основные проблемы армянской этнографии*, «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, 2015, N2, էջ 208-228 և այլն

տության ռուսերեն հրատարակությունը¹, որի «*Խմբագրի կողմից*» ներածականում բնութագրվում է Նշանավոր ազգագրագետի գիտական կենսագրությունը: Աշխատությանը կցված է ազգագրական տերմինների բառարան և աշխարհագրական անունների, պատմական հուշարձանների ու տեղական սրբավայրերի ցանկեր՝ կազմված Լ. Վարդանյանի կողմից:

Լեռնային Ղարաբաղից գրառած նյութերը հիմք հանդիսացան Ս. Լիսիցյանի գիտական մեկ այլ կարևոր աշխատանքի, որտեղ տրված է արցախյան հնաձև ավանդական տան՝ *ղարաղամի* ուսումնասիրությունը²: Հոդվածի սկզբում անդրադառնալով հայկական գյուղական կացարանների մասին եղած նկարագրություններին՝ հեղինակը կարևոր ու անհետաձգելի է համարում այդ բնագավառի ուսումնասիրությունը, հատկապես, որ մի կողմից՝ Արևմտյան Հայաստանի հայկական բնակավայրերը գրեթե ամբողջովին վերացված են, իսկ մյուս կողմից՝ համատարած գետնափոր հին կացարանները լայն թափով փոխարինվում են նոր՝ կողային պատուհաններ ու թիթեղածածկ կամ կղմինդրածածկ տանիքներ ունեցող տներով: Լիսիցյանը նշում է նաև, որ, այնուամենայնիվ, 1924թ. ամռանը իրեն հաջողվել է Լեռնային Ղարաբաղի ծայրամասային որոշ գյուղերում հանդիպել հնագույն կառուցվածքով տների, որոնք կոչվում են *ղարաղամ (սև տուն)*, որի նկարագրությունն էլ տալիս է սույն հոդվածում: Ըստ նկարագրության՝ ղարաղամները կառուցվում էին լեռան լանջին, այնպես, որ նրանց երեք պատերը գրեթե ամբողջությամբ թաղված էին հողի մեջ, և միայն առջևի մասը՝ դռնով և տանիքով, գտնվում էր բակից վերև: Այն հիմնականում ուներ քառանկյուն ձև՝ սովորաբար մինչև 12 արշին երկարությամբ կողմերով, իսկ պատերը, որոնցից միայն առաջինն էր կառուցվում հիմնավոր, ունեին 1,5 արշին հաստություն, ներսից պատված էին կավածեփով կամ գլաջով և ունեին խորշեր՝ *պատրիան*, որոնք ծառայում էին որպես բաց պահարաններ: Այնուհետև մանրամասնորեն նկարագրվում են չորս հաստ կաղնե սյուների վրա հենված տանիքի կառուցվածքը, երդիկը, դուռը, թոնիրը, հետևի պատի տակ սարքված քարե հարթակը, որի վրա շարում էին ամանեղենը, այլուրի պարկերը, տարբեր իրեր և այլն: Պատկերվում է նաև ղարաղամի հատակագիծը: Լիսիցյանը նշում է, որ ղարաղամը հիմնականում ծառայում էր որպես ձմեռային կացարան, իսկ վաղ գարնանից մինչև ուշ աշուն ամբողջ ընտանիքն անց էր կացնում ղարաղամի առջևի մասում՝ 5-7 սյուների վրա կառուցված պատշգամբում, որի տանիքը նույնպես պատված էր հաստ կավացեփով, իսկ անասնագոմերը, որոնց նկարագրությունը նույնպես տրվում

¹ Лисициан С., *Армяне Нагорного Карабаха. Этнографический очерк*, Ереван, 1992

² Лисициан С., *К изучению армянских крестьянских жилищ (Карабахский карадам)*, «Известия Кавказского историко-археологического института», Тифлис, 1925, т. 3, с. 97-108

Է հողվածում, կառուցվում էին դարադամից ավելի հեռու: Հեղինակը համառոտ նկարագրում է նաև նոր տիպի տները, որոնք 20-րդ դարի 20-ական թվականներին արդեն գրեթե ամենուր փոխարինել էին հին կացարաններին: Միաժամանակ նա հանգում է այն եզրակացությանը, որ միայն դարաբաղյան դարադամի ուսումնասիրությունը հիմք է տալիս ասելու, որ դրանց և ժամատների հատակագծերը անմիջական կապ ունեն իրար հետ¹:

Արցախի ազգագրությանը անմիջականորեն առնչվում է Ս. Լիսիցյանի «*Ձանգեզուրի հայերը*» կոթողային աշխատությունը², որտեղ ազգագրական տարբեր երևույթներ ու հարցեր քննելիս ու նկարագրելիս նա հաճախ է համեմատում Արցախի հետ՝ ընդգծելով դրանց ընդհանրություններն ու յուրահատկությունները:

Թերևս այս ամենին հարկ է ավելացնել նշանավոր գիտնականի կազմած «*Ազգագրական հարցարանը*»³, որով տասնամյակներ շարունակ բազմաթիվ ազգագրագետներ, ինչպես հայ ազգագրական մյուս շրջաններից, այնպես էլ Արցախից հավաքել և ներկայումս էլ գրառում են կարևոր նյութեր:

1924 թվականի ամռանը Անդրկովկասի ԿԳԿ-ին առընթեր Անդրկովկասյան գիտական ասոցիացիայի կազմակերպած գիտարշավի շրջանակներում Լեռնային Ղարաբաղի տարբեր բնակավայրերից համապատասխան նյութեր է հավաքում տնտեսագետ Գ. Զոչարյանը՝ արդյունքում հրատարակելով «*Нагорный Карабах*» ուսումնասիրությունը⁴: Աշխատության մեջ Զոչարյանն առանձին բաժիններով ու ենթաբաժիններով ներկայացնում է երկրամասի աշխարհագրական բնութագիրը, վարչական բաժանումը, բնակչության թիվն ու կազմը, ժողովրդական կրթությունը, գյուղատնտեսությունը (հողագործություն, անասնապահություն), առևտուրը, արդյունաբերությունը, հարկատեսակները ևն: Վերջում տրվում են ամփոփում, ծանոթագրություններ, մարզի գյուղերի ցանկն՝ ըստ շրջանների և ենթաշրջանների, բնակիչների թիվն՝ ըստ սեռատարիքային խմբերի, անասունների քանակն՝ ըստ տեսակների, հողերի մակերեսներն՝ ըստ օգտագործման ձևերի, գույքանների, ֆուրգոնների, սայլերի քանակը, տեղեկություններ Ստեփանակերտ քաղաքի մասին ևն: Հեղինակը հաճախ իր գրառած տվյալները համեմատում է Ադրբեջանի կենտրոնական վիճակագրական վարչության՝ 1921թ. կատարած՝ Լեռնային Ղարաբաղի գյուղատնտեսական հաշվառման տվյալների հետ՝ վեր հանելով վերջիններիս անճշտությունները:

¹ Նույնը, էջ 108

² Լիսիցյան Ս., *Ձանգեզուրի հայերը*, Երևան, 1969

³ Լիսիցյան Ս., *Ազգագրական հարցարան*, Երևան, 1946

⁴ Кочарян Г., *Нагорный Карабах*, Баку, 1925

1924թ. ամռանը Ստեփանակերտում Լիսիցյանը հանդիպում է տեղի գյուղատնտեսական տեխնիկումի ուսուցիչ Ա. Կիսիբեկյանին՝ առաջարկելով որպես ականատես ու մասնակից Լեռնային Ղարաբաղում տեղի ունեցած վերջին մի քանի տարիների անցուդարձերին՝ գրի առնել իր հիշողությունները: Անսալով նշանավոր գիտնականի խորհրդին՝ Կիսիբեկյանը հետագայում գրի է առնում իր հուշերը՝ սկսելով մանկության տարիներից՝ 19-րդ դարի վերջերից, և հասցնելով մինչև 20-րդ դարի 60-ական թվականները, որը տպագրվում է հետմահու՝ 2011 թվականին¹: Այստեղ հեղինակը ներկայացնում է նշված ժամանակաշրջանում Լեռնային Ղարաբաղում տեղի ունեցած քաղաքական, հասարակական, ռազմական իրադարձությունները, որոնց ականատեսն ու մասնակիցն է եղել նաև ինքը, կարևոր տեղեկություններ հաղորդում մի շարք գյուղերի ու Շուշի քաղաքի պատմության, թեմական դպրոցի, նշանավոր մանկավարժների, ժողովրդագիտության, բնակիչների նիստ ու կացի, Բաքվում, Խանլարի ու Կասում-Իսմայիլովի շրջաններում, աքսորավայրում, Տաշքենդում, Երևանում իր ապրած տարիների մասին: Ազգագրական տեսանկյունից առանձնակի կարևորություն ունեն առաջին հատորի «*Հայրենի տունը*» (Էջ 15-78) ու «*Հայրենի գյուղը*» (Էջ 79-109) բաժինները, որտեղ Ա. Կիսիբեկյանը հանգամանորեն նկարագրում է իր հայրական տունը, նահապետական ընտանիքը, տնտեսությունը, սովորությունները, հայրենի՝ Մարտունու շրջանի Սխտորաշեն գյուղը, նրա նշանավոր վայրերը, բնակիչների զբաղմունքը, որոշակի տվյալներ հաղորդում հարևան Մավաս ու Բլբլաք գյուղերի մասին ևն:

1926թ. Սանկտ-պետերբուրգում լույս տեսնող «*Звезда*» ամսագրի 6-րդ համարում (Էջ 136-156), այնուհետև առանձին գրքով² հրատարակվում է Մարիետա Շահինյանի ակնարկը, որտեղ խորհրդային նշանավոր գրողն ու հրապարակախոսը ներկայացնում է Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում 1925թ. կատարած իր շրջագայությունների ընթացքում ստացած տպավորությունները՝ նկարագրելով ԼՂԻՄ տնտեսական կյանքը: Առանձին բաժիններով անդրադարձ է կատարվում մարզի պատմությանը, բնակչության զբաղմունքի որոշ ձևերին (օղեգործություն, շերամապահություն, գորգագործություն, հանքագործություն, անտառագործություն, ձիաբուծություն), նրանց զարգացման հեռանկարներին, աշխարհահռչակ Ղարաբաղի ձիուն, անասունների շրջանում տարածված համաճարակին ու դրանց կանխարգելման միջոցներին, Շուշի քաղաքին և 1920թ. այնտեղ կազմակերպված հայկական կոտորածներին ևն:

¹ Կիսիբեկյան Ա., *Հուշեր*, հ.1, 2, Երևան, 2011

² Шагинян М., *Нагорный Карабах. Очерк*, Москва-Ленинград, 1927

Հարցի ուսումնասիրության տեսակետից կարևոր է Գ. Սեյրանի «*Ղարաբաղի տնտեսական կյանքը և նրա հեռանկարները*» ուսումնասիրությունը¹: Այստեղ տարբեր աղբյուրներից հավաքած նյութերի հիմքի վրա հեղինակը ներկայացնում է տվյալ ժամանակաշրջանի Լեռնային Ղարաբաղի համառոտ պատմությունը, վարչական բաժանումը, տարածքը և ազգաբնակչությունը, հողաշինարարությունը, հողօգտագործությունը՝ ցանքսատեղերի տարածությունը և բերքը (ցորեն, գարի, կորեկ, հաճար, կարտոֆիլ, լոբի, բամբակ ծխախոտ ևն), ագարակային հողամասերը (մրգի, խաղողի, թթենու այգիներ, օղու արտադրություն), կենդանաբուծությունը (խոշոր և մանր եղջերավոր անասունների բուծում, խոզաբուծություն, ձիաբուծություն, ջրերբուծություն, էշաբուծություն, մեղվաբուծություն), շերամապահությունը և մետաքսի թելի արտադրությունը, արոտատեղիները, անտառները, տարածված ծառատեսակներն ու փայտամշակությունը, տնայնագործությունը (թելագործություն, գորգագործություն, շալագործություն), դարբնագործությունը, բրուտագործությունը ևն, լեռնային հարստությունները, հանքային աղբյուրները՝ դրանց զուգընթաց անդրադառնալով համապատասխան բնագավառների զարգացման հեռանկարներին:

Հիշատակության արժանի է Ա. Ախվերդովի և Ա. Դուլխանովի ուսումնասիրությունը²: Այստեղ հեղինակները ներկայացնում են 1929թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում, ինչպես նաև Զուրդիստանում կատարած իրենց շրջագայությունների արդյունքները՝ նվիրված Ղարաբաղի լեռնաշղթայի ամառային արոտավայրերի բուսականության ուսումնասիրությանը: Առանձին գլուխներով տրվում են տարածքի բնապատմական բնութագիրը, բուսականության ընդհանուր բնութագիրը, բուսատեսակների նկարագրությունը (ենթալայան մարգագետիններ, ենթալայան տափաստան, ալպյան բուսականություն, լեռնային քսերոֆիլ բուսականություն, ժայռային բուսականություն, անտառային գոտու վերին շերտերի բուսականություն, արոտավայրերի ընդհանուր վիճակը), տարածքից հավաքած բույսերի ցանկը: Ուսումնասիրության մեջ ընդգրկված են նաև քարտեզ, լուսանկարներ և աղյուսակներ:

¹ Սեյրան Գ., *Ղարաբաղի տնտեսական կյանքը և նրա հեռանկարները*, Թիֆլիս, 1928

² Ахвердов А., Долуханов А., *Очерк растительности летних пастбищ Карабахского хребта, «Труды по геоботаническому обследованию пастбищ С. С. Р. Азербайджана», Серия В. Летние пастбища, Выпуск 3-й, Баку, 1930*

Այս շրջանում իրենց ժողովրդագիտական լայն գործունեությունն են շարունակում Խ.Դադյանը, Կ. Մելիք-Շահնազարյանը, Ս.Իսրայելյանը և ուրիշներ¹:

Բաքվում 1930թ. հրատարակվում է Ի. Պետրուշևսկու «*О дохристианских верованиях крестьян Нагорного Карабаха*» ուսումնասիրությունը², որտեղ հեղինակը 1928թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում և Չանգեզուրում կատարած իր շրջագայությունների ընթացքում հավաքած դաշտային կյուրերի հիման վրա ներկայացնում է Լեռնային Ղարաբաղի գյուղացիների մոտ իշխող նախաքրիստոնեական հավատալիքները: Ըստ ուսումնասիրության՝ հետհեղափոխական շրջանում տեղի գյուղացիների մոտ ավելի մեծ է հավատը սրբացված քարերի, ծառերի, լեռների, աղբյուրների, քան եկեղեցիների հանդեպ: Առանձին ենթաբաժիններով նկարագրվում են Դիզակի շրջանի Դիզափայտ, Առաքյուլ գյուղի մերձակայքում գտնվող Զամու խաչ, Օձի օջախ, Աղ օղլան, Շաղախ գյուղի մոտ գտնվող Սուրբ Շաղախ, Ստեփանակերտից 5կմ հեռավորությամբ գտնվող Սուրբ Սարիբեկ և այլ սրբավայրերը, անդրադարձ է կատարվում դրանց հետ կապված նախաքրիստոնեական հավատալիքներին: Վերջում հեղինակը հանգում է այն եզրակացության, որ նման հավատալիքները, սակայն, չունեն պատմական ապագա:

Հիշատակելի է Ա. Առաքելյանի ուսումնասիրությունը³, որտեղ նկարագրվում են Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի աշխարհագրական դիրքն ու կլիման, գյուղատնտեսության հիմնական ճյուղերը, շերամապահության և մետաքսագործության վիճակը մինչև խորհրդայնացումն ու դրանից հետո, զարգացման հեռանկարները, շերամի հունդը, որդերի զարգացման անհրաժեշտ պայմանները, հարսնյակը, բոժոժը, թիթեռը, որդերի կերակրման առանձնահատկությունները, հիվանդությունները, վնասատուներն ու նրանց դեմ պայքարելու միջոցները, ևն: Աշխատության մեջ ընդգրկված են նաև որոշ աղյուսակներ, գծագրեր, նկարներ:

Ազգագրական կարևոր արժեք ունի Վ. Պետրովի՝ 1934-1937թթ. Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում կատարած գիտարշավի ընթացքում հավաքած կյուրերի ուսումնասիրության արդյունքներն ամփոփող ժողովածուն⁴:

¹ Մանրամասն տե՛ս Խենյան Է., *Ժողովրդագիտական կյուրերի հավաքման ու հրատարակման պատկերը Շուշի քաղաքում (XIX դարի 60-ական թվականներից մինչև XX դարի 60-ական թվականները)*, «Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան» գիտաժողովի կյուրեր», Երևան, 2007, էջ 335-351

² Петрушевский И., *О дохристианских верованиях крестьян Нагорного Карабаха*, «Известия АзГНИИ. Историко-этнографическое и археологическое отделение», том 1, выпуск 5, Баку, 1930

³ Առաքելյան Ա., *Շերամապահությունը Լեռնային Ղարաբաղի Ավտոնոմ Մարզում, Ստեփանակերտ, 1939*

⁴ Петров В., *Этноботаника Нагорного Карабаха*, Баку, 1940

Ընդարձակ առաջաբանում (Էջ 4-35) հանգամանորեն քննության են առնվում ղարաբաղցիների տնտեսության մեջ ու կենցաղում տարբեր բույսերի ունեցած կիրառությունն ու դերը, դրանց հետ կապված հավատալիքները ևն: Բուն ժողովածուի մեջ առանձին ենթաբաժիններով նկարագրվում են տասնյակ բույսեր, տրվում են յուրաքանչյուրի լատիներեն, ռուսերեն, ադրբեջաներեն, Ղարաբաղի բարբառով անվանումները, տարածման վայրերը, ունեցած դերը կենցաղում, սննդակարգում, ժողովրդական բժշկության մեջ, լուսանկարը: Ժողովածուին կցված է նշված բույսերի անվանական ցանկ՝ այբբենական դասավորությամբ: Հարկ է նշել, որ ուսումնասիրության մասին Ս. Լիսիցյանը հանդես է եկել գրախոսականով¹ թվարկելով ուսումնասիրության արժանիքները և այն ընդգրկված նյութով ու այդ նյութի ուսումնասիրության համար գործածված մեթոդներով համարելով Ղարաբաղի գիտական պատմության համար կարևոր, միաժամանակ նշելով նրանում տեղ գտած որոշ թերություններ և բացթողումներ:

1963թ. հրատարակվում է Ս. Բարսեղի ձեռնարկը²: Այստեղ հեղինակը տալիս է Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ֆիզիկաաշխարհագրական բնութագիրը (աշխարհագրական դիրքն ու սահմանները, մակերևույթը, գետերը, հողակլիմայական գոտիները, օդերևութաբանական տվյալներ, հողերի տիպերը, բուսականությունը, անտառները, վայրի կենդանիներն ու թռչունները), նկարագրում ժողովրդական տնտեսությունը՝ արդյունաբերություն (մետաքսարդյունաբերություն, գինեգործություն, տեղական արդյունաբերություն, կոշիկի արտադրություն, փայտամշակություն, գորգագործություն, յուղագործություն և պանրագործություն), գյուղատնտեսություն (գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցում, գյուղատնտեսական ճյուղերի տեղաբաշխում, բուսաբուծություն, անասնաբուծություն), բնակչությունը (Ղարաբաղի բարբառը, ղարաբաղցու աշխատասիրությունն ու հայրենասիրությունը, բնակչության նիստն ու կացը և որոշ սովորություններ), մշակույթը, առողջապահությունը, հաղորդակցության ճանապարհները, Ստեփանակերտ քաղաքը, հնություններն ու մշակութային հուշարձանները: Աշխատության մեջ ընդգրկված են որոշ քարտեզներ, գծագրեր, լուսանկարներ:

Խորհրդային շրջանում հայ ազգագրության տարբեր բնագավառների և հարցերի նվիրված իրենց ուսումնասիրություններում Արցախին լուրջ ու-

¹ Лисициан С., *О книге В. А. Петрова «Этноботаника Нагорного Карабаха», Изд. АЗФАН, Баку, 1940 г., «Տեղեկագիր ՍՍՏՄ ԳԱ հայկական ֆիլիալի», Երևան, 1942, N1-2, էջ 187-190*

² Բարսեղ Ս., *Լեռնային Ղարաբաղ (Երկրագիտական համառոտ ձեռնարկ)*, Բաքու, 1963

շաղկապություն են դարձրել նաև Վ. Բոլոյանը¹, Ն. Ավագյանը², Վ. Թեմուրճյանը³, Ա. Պատրիկը⁴, Լ. Պետրոսյանը⁵, Յու. Մկրտումյանը⁶, Ա. Մարությանը⁷ և ուրիշներ:

Հիշատակության արժանի են 1960-70-ական թվականներին ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ազգագրական արշավախմբի (ղեկավար՝ Դ. Վարդումյան) ու 1970-80-ական թվականներին ՍՍՀՄ ԳԱ ազգագրության ինստիտուտի հայկական խմբի (ղեկավար՝ Ա. Տեր-Սարգսյան) կողմից Լեռնային Ղարաբաղի տասնյակ բնակավայրերից գրառված ժողովրդագիտական հարուստ նյութերը:

Առանձնակի կարևորություն ունեն նաև այս շրջանում մի շարք հանդեսներում, պարբերականներում, գիտական ժողովածուներում հրատարակված տասնյակ հոդվածներն ու զեկուցումները⁸:

¹ Բոլոյան Վ., *Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում*, Երևան, 1972, *Հայ ժողովրդական խաղեր*, հհ. 1-3, *Երևան 1963-1983*

² Ավագյան Ն., *Հայկական ժողովրդական տարազը (XIX-XX դդ. սկիզբ)*, Երևան, 1983

³ Թեմուրճյան Վ., *Գորգագործությունը Հայաստանում*, Երևան, 1955

⁴ *Հայկական տարազ. Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը (Ուսումնասիրությունը և նկարները Ա. Պատրիկի)*, Երևան, 1983

⁵ Պետրոսյան Լ., *Հայ ժողովրդական փոխադրամիջոցներ*, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», Երևան, 1974, հ. 6, էջ 93-159

⁶ Мкртумян Ю., *Формы скотоводства в Восточной Армении (вторая половина XIX- начало XX в.)*, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», Երևան, 1974, հ. 6, էջ 5-90

⁷ Марутян А., *Интерьер армянского народного жилища (вторая половина XIX- начало XX в.)*, *Материалы к «Кавказскому историко-этнографическому атласу*, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», Երևան, 1989, հ. 17, էջ 63-142

⁸ Թաթիկյան Վ., *Արցախի հատուկ խորհրդիմաստ արտահայտող ուղեգրերը*, «1978-1979թթ. ազգագրական և բանահյուսական դաշտային հետազոտությունների արդյունքները: Զեկուցումների թեզիսներ, մայիսի 5-7, 1980», Երևան, 1980, էջ 13-14, Խաչատրյան Ժ., *Խաղաղության (դիվանագիտության) «բուժումը» պարզի*, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1980, N10, էջ 89-96, Խուրշուդյան Ժ., *Արցախ-Միջին Ասիա-Շուլավեր՝ համադրական ակնարկ*, «Հանրապետական գիտական նստաշրջան. 1986-1988թթ. ազգաբանական և բանագիտական դաշտային հետազոտությունների հիմնական արդյունքները: Զեկուցումների հիմնադրություններ, հունիսի 5-7, 1990», Երևան, 1990, էջ 30-31, Մելիք-Շահնազարյան Կ., *Բուրդ գգելը եւ գորգ գործելը Ղարաբաղում*, «Հանդես ամսօրյա», Վիեննա, 1928, թիվ 9-10, էջ 475-478, Մելիք-Շահնազարյան Կ., *Նյութեր Ղարաբաղի հայ ազգագրության համար*, «Հանդես ամսօրյա», Վիեննա, 1931, թիվ 3-5, էջ 246-252, 1932, թիվ 5-6, էջ 331-337, Պողոսյան Ս., *Արցախի ավանդական տարազը և նրա էվոլյուցիան*, «Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք», Երևան, 1988, N5-6, էջ 37-43, Տեր-Գասպարյան Ռ., *Շուշու բնակչությունը 18-րդ դարից մինչև մեր օրերը*, «Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1963, N9, էջ 67-76, Авакян Н., *Народная одежда армян Арцаха в XIX – начале XX в.*, «Хозяйство и материальная культура народов Кавказа в XIX–XX вв. (Материалы к «Кавказскому историко-этнографическому атласу)», Вып. I, Москва, 1971, с. 209-222, Бабалян Е., *О женской одежде Карабаха /Конец XIX- начало XX веков/*, «Ученые записки АГУ. Серия истории и философии», Баку, 1966, №7, с. 85-91, Валесян Л., Мурадян Ю., *О некоторых итогах и проблемах экономического развития Нагорного Карабаха*, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1989, N5, էջ 3-18, Карапетян М. *Этническая структура населения Нагорного Карабаха в 1921 г. (По Сельскохозяйственной переписи Азербайджана 1912 г.)*, Ереван, 1991

1988թ. սկիզբ առած Արցախյան ազգային-ազատագրական շարժումը, խորհրդային կարգերի փլուզումը և 1991թ. սեպտեմբերի 2-ին Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակումը Նոր դարաշրջան բացեցին երկրամասում հասարակական գիտությունների և մասնավորապես՝ ժողովրդագիտության ուսումնասիրության համար, որը կարելի է անվանել հետխորհրդային կամ անկախության շրջան: Չնայած տնտեսական ծանր պայմաններին ու պարտադրված պատերազմին՝ տասնամյակների կապանքներից և բռնադատությունից ազատագրված Արցախում օրեցօր Նոր թափ է ստանում ազգային կրթության, մշակույթի, գիտության զարգացումը: Արցախի, մայր Հայաստանի և արտերկրի տասնյակ գիտնականներ իրենց ուշադրությունն են սևեռում ազատագրված հայրենիքի ժողովրդագիտական նյութերի գրառման և ուսումնասիրության վրա:

1989 թ. հրատարակվում է Ա. Մարությանի, Գ. Սարգսյանի, Չ. Խառատյանի ծավալուն հոդվածը¹, որտեղ արխիվային, դաշտային և տպագիր նյութերի ուսումնասիրությամբ տրվում է արցախահայության 19-20-րդ դարերի ընդհանուր էթնոմշակութային բնութագիրը՝ անդրադառնալով էթնիկ կազմին և բնակչության թվին, երկրագործությանն ու անասնապահությանը, գյուղատնտեսական մթերքների մշակմանը, տարբեր արհեստներին, ժողովրդական փոխադրամիջոցներին, բնակավայրերի, կացարանների, գյուղական համայնքների, ընտանիքների կառուցվածքին, հարսանեկան ու թաղման ծեսերին և այլ երևույթների, ինչպես նաև՝ բանահյուսությանն ու բարբառին:

Լեռնային Ղարաբաղի հայերի 19-րդ դարի երկրորդ կեսի և 20-րդ դարի սկզբների հասարակական կենցաղի ուսումնասիրությանն է նվիրված ԼՂՀ Ազգային ժողովի առաջին նախագահ Ա. Մկրտչյանի թեկնածուական ատենախոսությունը (1988թ.), որը հետմահու առանձին գրքով հրատարակվեց 2010 թվականին²: Աշխատության առաջին գլխում հեղինակը տվել է 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի սկզբի Լեռնային Ղարաբաղի էթնիկական և սոցիալ-տնտեսական կենցաղի ընդհանուր բնութագիրը՝ հանգամանորեն անդրադառնալով ազգաբնակչության էթնիկական կազմին, տարաբնակեցման խնդիրներին ու պատճառներին, տնտեսության հիմնական բնագավառներին և միջ-էթնիկական հարաբերություններին: Երկրորդ գլուխը նվիրված է համայնքի կազմին և կառավարման մարմիններին, փոքր և մեծ ընտանիքներին, ընտանեկան-ազգակցական խմբերի կարևորությանը հասարակական կենցաղի

¹ Марутян А., Саркисян Г., Харатян З., *К этнокультурной характеристике Арцаха*, «Լրիվեր հասարակական գիտություններ», Երևան, 1989, №6, էջ 3-18

² Мкртчян А., *Общественный быт армян Нагорного Карабаха (вторая половина XIX-начало XX в.)*, Ереван, 2010

համակարգում, ընտանեկան-դրացիական հարաբերություններին: Երրորդ գլխում քննության են առնվում բնակեցման սահմանները, բնակավայրերի ձևավորման որոշ առանձնահատկություններ, պաշտամունքային վայրերն ու կառույցները: Չորրորդ գլխում ուսումնասիրության են ենթարկվում սովորույթներն ու բարքերը, օրացուցային տոները, հյուրասիրությունը, միջէթնիկական հարաբերությունները: Արժեքավոր այս աշխատությունը, ինչպես նշում է Ս. Վարդանյանը, «*առաջին լուրջ փորձերից է՝ առանձին տարածաշրջանի հասարակական կենցաղի յուրահատկությունները գիտագործնական և գիտատեսական հիմնավորումներով լուսաբանելու առումով*»¹:

Հիշատակության արժանի է Ռ. Տեր-Գասպարյանի աշխատությունը²: Հեղինակը տարբեր աղբյուրների, հավաստի փաստերի ուսումնասիրությամբ և ականատեսի աչքերով է ներկայացնում իր հայրենի՝ պատմական Շուշի քաղաքի աշխարհագրական դիրքը, ջրամատակարարման համակարգը, համառոտ պատմությունը, բնակչության թիվն ու ազգային կազմը 18-րդ դարի վերջերից մինչև 20-րդ դարի կեսերը, մշակույթը՝ տպագրական գործը, կրթությունը, թատերական գործը, գրադարանները, պարբերական մամուլը ևն: Առանձին ենթաբաժիններով հազամանորեն քննության է առնվում քաղաքի հասարակական և տնտեսական կյանքը մինչև Ղարաբաղի խանության կենտրոն դառնալը, Ղարաբաղի խանության կենտրոն դառնալուց հետո, 19-րդ դարի առաջին կեսին, 19-րդ դարի երկրորդ կեսին, 20-րդ դարի առաջին երկու տասնամյակում:

Արցախի ազգագրության ուսումնասիրության՝ անկախության շրջանի պատմության մեջ իրենց ուրույն տեղն ունեն Ալլա Տեր-Սարգսյանցի ուսումնասիրությունները: Դեռևս 1968թ. ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախմբի կազմում առաջին անգամ լինելով Արցախում՝ ծագումով շուշեցի ազգագրագետը մեկընդմիջտ կապվեց հարազատ երկրամասին՝ դրանից հետո բազմիցս շրջելով տասնյակ բնակավայրերով, որի արդյունքում գրառված հարուստ նյութերը հիմք դարձան ավելի քան երկու տասնյակ գիտական հոդվածների ու զեկուցումների³, որոնք հիմնականում նվիրված են

¹ Վարդանյան Ս., *Արտուր Մկրտչյան. Общественный быт армян Нагорного Карабаха (вторая половина XIX-начало XX вв.)*. Ереван, издательство «Гитутюн» НАН РА, 2010, 168 с., «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, 2010, N2, էջ 266

² Տեր-Գասպարյան Ռ., *Շուշի քաղաքը*, Երևան, 1993

³ Тер-Саркисянц А., *Структура современной семьи у армян Нагорного Карабаха*, «Всесоюзный симпозиум по демографическим проблемам семьи», ч. II, Ереван, 1975, с. 176-183, *Изучение современной сельской семьи у армян Нагорного Карабаха*, «Итоги полевых работ института этнографии АН СССР в 1970 г.», Москва, 1972, с. 93-102, *Изучение современного и традиционного быта армян Нагорного Карабаха*, «Новое в этнографических и антропологических исследованиях. Итоги работ института этнографии АН СССР в 1972 г.», Москва, 1974, с. 179-189, *Новое и традиционное в современном быту армян Нагорного Карабаха*,

Էթնոմշակութային գործընթացներին, մասնավորապես՝ արցախահայ ժամանակակից ընտանիքի բազմակողմանի ուսումնասիրությանը: 2015 թվականին Մոսկվայում լույս է տեսնում երախտավոր գիտնականի «*Армяне Нагорного Карабаха. История. Культура. Традиции*» ծավալուն աշխատությունը, որի 6-րդ և 7-րդ գլուխները (էջ 561-824) նվիրված են ազգագրությանը: Աշխատության վեցերորդ գլխում հեղինակը առանձին բաժիններով հանգամանորեն ներկայացնում է 19-րդ դարի-20-րդ դարի սկզբի Արցախի բնակչության էթնիկ կազմի դինամիկան, հողային և դասային հարաբերությունները, տնտեսական զբաղմունքը, ժողովրդական փոխադրամիջոցները, բնակեցումը և կացարանը, հագուստը, ուտեստը, ընտանիքը, ամուսնությունը և հարսանեկան ծեսերը, մանկածնության հետ կապված ծեսերը, թաղման ծեսերը, օրացուցային տոները և ծեսերը: Յոթերորդ գլուխը նվիրված է արցախահայության 20-րդ դարի երկրորդ կեսի և 21-րդ դարի սկզբի էթնոմշակութային զարգացումներին: Այստեղ առանձին բաժիններով քննվում են Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում էթնիկական, սոցիալ-ժողովրդագրական և մշակութային իրավիճակը 20-րդ դարի 2-րդ կեսին, էթնոմշակութային փոփոխությունները նյութական բնագավառում, ընտանիքում, ամուսնական, ընտանեկան սովորություններում և ծեսերում, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում սոցիալ-տնտեսական, մշակութային, էթնոմշակութային և ժողովրդագրական իրավիճակը 21-րդ դարի սկզբին: Աշխատության առաջաբանում ներկայացվում է Արցախի պատմության և ազգագրության համառոտ պատմությունը: Առանձին կարևորություն ունի մենագրությանը կցված մատենագիտական ընդարձակ ցանկը:

Արցախի ազգագրության ուսումնասիրության գործում լուրջ խթան հանդիսացան հետխորհրդային շրջանում կազմակերպված մի շարք միջազգային և հանրապետական գիտաժողովներ: Հիշատակության արժանի են «*Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. Անցյալը, ներկան և ապագան*» խորագրով 2006թ. հունիսի 21-24-ը Ստեփանակերտում կազմակերպված միջազգային գիտաժողովում ներկայացված Ա. Բաղդասարյանի, Ա. Թադևոսյանի, Ս. Մկրտչյանի, Ս. Պողոսյանի և Ա. Ստեփանյանի, Լ. Վարդանյանի, Ա. Տեր-Սարգսյանցի, Հ. Սարգսյանի¹, 2007թ. Շուշիում կայացած «*Շուշին հայոց*

«Полевые исследования института этнографии АН СССР. 1975», Москва, 1977. с. 99-110, **Некоторые тенденции этнокультурного развития армян Нагорного Карабаха**, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1988, №8, էջ 14-23, **Этнографическая поездка в Нагорный Карабах**, «Вестник РГНФ», Москва, 2009, № 1. с. 163-171 նև

¹Բաղդասարյան Ա., **Արցախի ժողովրդական նվագարանային երաժշտության հարցեր**, «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. Անցյալը, ներկան և ապագան. «Միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, հունիսի 21-24, 2006թ.», Երևան, 2007, էջ 282-294, Թադևոսյան Ա., **Դարբնի ծիսական կերպարի իմաստաբանությունը արցախցիների հավատալիքների համատեքստում (XIX-XX դդ.)**, նույնը, էջ 321-325, Մկրտչյան Ս., **Տոները ղարաբաղցիների ավանդական կենցաղում**, նույնը, էջ 395-402, Պո-

քաղաքակրթության օրրան» գիտաժողովում Ա. Բազեյանի, Մ. Գաբրիելյանի, Ա. Դաբաղյանի, Է. Խեմչյանի¹, ինչպես նաև տարաբնույթ այլ գիտաժողովներում² տարբեր ժողովողագետների կողմից ներկայացված՝ Արցախի ազգագրության առնչվող զեկուլցումները:

Արցախի ազգագրության տարբեր բնագավառների վերաբերող և առնչվող գիտական հոդվածներ են տպագրվել նաև «Պատմաբանասիրական հանդես» (ք. Երևան)³, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» (ք. Երևան)⁴, «ԱրԴՀ գիտական տեղեկագիր» (ք. Ստեփանակերտ)⁵, «ԱրԴՀ հայագիտական հանդես» (ք. Ստեփանակերտ)⁶, «Կրթությունը և գիտությունը

ղոյան Ս., Ստեփանյան Ա., *Մյունիք-Արցախի ավանդական տարագախումբը հայոց տարագի համակարգում*, նույնը, էջ 417-425, Варданян Л., *Из истории этнографического изучения Нагорного Карабаха (конец XIX- начало XX вв.)*, նույնը, էջ 488-496, Тер-Саркисянц А., *Тенденции развития сельской семьи у армян Нагорного Карабаха в постсоветский период*, նույնը, էջ 465-474, Սարգսյան Հ., *Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության թվի և էթնիկ կազմի շարժընթացը XIX դարում*, նույնը, էջ 455-464

¹ Բազեյան Կ., *Շուշիի ասեղնագործական դարձը*, «Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան. Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձի նկվիրված գիտաժողովի նյութեր», Երևան, 2007, էջ 244-251, Գաբրիելյան Մ., *Վերաբնակությունը որպես հասարակական-մշակութային գործընթաց. Շուշի քաղաքի օրինակով*, նույնը, էջ 360-367, Դաբաղյան Ա., *Շուշիի հասարակական կյանքը*, նույնը, էջ 330-335, Խեմչյան Է., *Ժողովրդագիտական նյութերի հավաքման ու հրատարակման պատկերը Շուշի քաղաքում (XIX դարի 60-ական թվականներից մինչև XX դարի 60-ական թվականները)*, նույնը, էջ 335-351:

² Պողոսյան Ա., *Արցախյան գորգագործական մշակույթի ավանդույթների տարածման արեալների մասին*, «Միջազգային գիտաժողովի նյութեր», Ստեփանակերտ, 2009, պրակ 1, էջ 256-259, Тер-Саркисянц А., *Этнокультурное развитие карабахских армян в постсоветский период*, «Лавровский сборник. Материалы XXXIII Среднеазиатско-Кавказских чтений», Санкт-Петербург, 2009, ст. 407-408 և այլն

³ Վարդանյան Ս., *Պաշտամունքային տարրերը «Ալեքույայի» արցախյան տարբերակներում*, 2002, N2 էջ 148-156

⁴ Այվազյան Ա., *Ժողովրդագրական իրավիճակը Ղարաբաղում 1710-1920-ական թվականներին*, 2010, N1-2, էջ 59-67, Սարգսյան Ս., *Կաշաղակաբերը*, 1990, N1, էջ 41-48

⁵ Բալայան Վ., *Մետաքագործությունը Լեռնային Ղարաբաղում 19-րդ դարի 2-րդ կեսից մինչև մեր օրերը*, 2000, N1, էջ 88-92, Նանագույան Ս., Ավագյան Բ., Պետրոսյան Զ., *Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում լայնորեն տարածված ուտելի բույսերն ու սնկերը*, 2005, N2, էջ 53-59, Սարգսյան Ա., *Արցախի ազգագրությունը, բանահյուսությունը և բարբառը «Ազգագրական հանդեսի» էջերում*, 2017, էջ 59-66

⁶ Բալայան Վ., *Սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը Արցախում 19-րդ դարում*, 2011, էջ 94-103, Հովհաննիսյան Լ., *Արցախի բնակչությունն ըստ 1887 թ. համառոտաստանյան առաջին մարդահամարի տվյալների*, 2010, էջ 60-63, Հովհաննիսյան Լ., *Բռնի մահմեդականացված հայության բեկորները Ղարաբաղում*, 2011, էջ 187-192, Սարգսյան Ա., *Արցախի ազգագրությունը, բանահյուսությունը և բարբառը Ստեփան Լիսիցյանի ուսումնասիրություններում*, 2016, էջ 67-86

Արցախում» (ք. Երևան)¹, «Հանդես Ամսօրյա (ք. Վիեննա)²» և այլ հանդեսներում³, ինչպես նաև գիտական հոդվածների ժողովածուներում⁴:

2009 թ. լույս տեսավ **«Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ատլասը»**⁵, որի շուրջ յոթ տասնյակ քարտեզները, ինչպես նաև տեքստերն ու գծապատկերները ներկայացնում են կարևոր տեղեկություններ նորանկախ հանրապետության կազմավորման, աշխարհագրական դիրքի, բնական պայմանների ու պաշարների, կենդանական ու բուսական աշխարհի, բնակչության, տնտեսության, մշակույթի մասին: Խնդրո առարկա հարցի տեսակետից առանձին արժեք ունեն ժողովածուի՝ Լ. Յովհաննիսյանի կազմած N82 (Երկրագործական և անասնապահական մշակույթ), N83 (Ուտեստներ և ըմպելիքներ), N84 (Տարագ), N85 (Տնայնագործական և արհեստագործական մշակույթ), Ա. Պողոսյանի կազմած N86 (Գորգագործական մշակույթ) գունավոր քարտեզները, որոնք ներկայացնում են այդ բնագավառների 19-20-րդ դարերի վիճակը:

Արցախի գորգագործական մշակույթի ուսումնասիրությունն է տրված Ա. Պողոսյանի մի շարք գիտական զեկուցումներում ու հոդվածներում և հատկապես գերմաներենով հրատարակված հիմնարար աշխատության մեջ⁶,

¹ Մանասյան Մ., Սուլջան Ս., *Քնական գործունեների ազդեցությունը Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տարաբնակեցման վրա*, 2011, N1-2, էջ 109-116, Հայրապետյան Թ., *Միաստասպելական տոները Ղարաբաղում կենցաղաբարձ հրաշապատում հեքիաթներում*, 2008, N3-4, էջ 31-39

² Հայրապետյան Թ., *Կոնստանդին Մելիք Շահնագարյանի (Տերլաչի Խաչան) ժողովրդագիտական-բանահավաքչական գործունեությունը*, 1999, N1-12, Ղազիյան Ա., *Խաչիկ Ժ վարդապետ Դադյանի ժողովրդագիտական-բանահավաքչական գործունեությունը*, 1999, N1-12, էջ 387-402

³ Գաբրիելյան Մ., Դաբադյան Ա., Սարգսյան Հ., *Շուշիում վերաբնակված ընտանիքների կառուցվածքը 1996-2000 թթ.*, «Հայ ժողովրդական մշակույթ», Երևան, 2004, N12, էջ 25-31, Պողոսյան Ա., *Շուշին գորգագործական մշակույթի կենտրոն (ԺԹ դարի վերջ-Ի դարի առաջին քառորդ)*, «Էջմիածին», 2014, Բ, էջ 42-50, Պողոսյան Ա., *Արցախյան գորգագործական ավանդույթների արեալային տարածման ու Կովկասի հարավ-արևելյան գորգագործական կենտրոնների փոխառնությունների մասին*, «Բանբեր հայագիտության», Երևան, 2015, թիվ 2-3, էջ 78-104

⁴ Պողոսյան Ա., *Արցախի գորգագործական ավանդույթները հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի գորգագործական կենտրոններում*, «Գիտական հոդվածների ժողովածու. Գավառի պետական համալսարան», Երևան, 2011, էջ 240-250, Հարությունյան Հ., *Ոսկերչությունն ու անագործությունը Շուշիում 18-19-րդ դարերում՝ ըստ նորահայտ վիճագրերի*, «Պատմագիտական ուսումնասիրություններ. Հոդվածների ժողովածու», Ստեփանակերտ, 2006, մաս 2-րդ, էջ 55-57, Սարգսյան Ա., *Արցախի ազգագրության ուսումնասիրությունն անկախության տարիներին*, «Արցախի պետական համալսարան. Գիտական ընթերցումներ (հոդվածների ժողովածու)», Ստեփանակերտ, 2016, պրակ I, էջ 255-260, Սարգսյան Ա., *Արցախի ժողովրդագիտությունը «СМОМПК (Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа)» հանդեսի էջերում*, «Գիտական ընթերցումներ. Հոդվածների ժողովածու. ԱրՊՀ», Ստեփանակերտ, 2017, էջ 86-90

⁵ *Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ատլաս* (գլխավոր խմբագիր՝ Վարդանյան Մանուկ), Երևան, 2009

⁶ Pogosyan A., *Rug weaving Culture of Artsakh, Historico-Ethnographic illustrated study*, Saarbrücken, 2015

որտեղ հեղինակը առանձին գլուխներով ներկայացրել է Արցախի գորգագործական մշակույթի պատմությունը, արցախյան գորգագործական ավանդույթների տարածման արեալները (Յյուսիս-արևելյան Անդրկովկաս, Յյուսիս-արևմտյան Իրան, Փոքր Ասիա), արցախյան գորգերի խմբերն ու տիպերը (պատկերային, բուսածաղկային, խաչազարդ հորինվածքով, բազմանիստ խոշոր հորինվածքով, աստղազարդ հորինվածքով, խորանավոր, շերտավոր, շեղանկյունազարդով, վիշապազորգեր, «Ջրաբերդ») և դրանց տարածման արեալները, որոնք ուղեկցվում են բազմաթիվ բարձրարժեք լուսանկարներով:

Թեմայի շրջանակներում է հրատարակվել նաև Վ. Թաթիկյանի *«Արցախի տոհմագորգերը»* ժողովածուն¹, որի առաջաբանում ներկայացվում է գորգագործության և գորգերի նախշազարդերի, զարդանկարների, խորհրդանշանների ծագումնաբանությունը, իսկ բուն ժողովածուում՝ Արցախում և հայ ազգագրական այլ շրջաններում գործված հարյուրավոր գորգերի և մի քանի կարպետների լուսանկարներ՝ անհրաժեշտ մեկնաբանություններով:

Արցախի պատմաերկրագիտական թանգարանի գորգերի, կարպետների, անկողնակալների, խուրջիների հավաքածուն՝ լուսանկարներով ու տեղի, ժամանակի, չափերի մասին հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն տեղեկություններով, ներկայացված է Մ. Բալայանի *«Արցախի պետական պատմաերկրագիտական թանգարանի գործվածքի հավաքածուն»* ժողովածուի մեջ²:

Ուշագրավ է Ս. Մարկոսյանի *«Արցախի ժողովրդական երաժիշտներ»* գիրքը³, որտեղ հեղինակը գիտահանրամատչելի և գեղարվեստական լեզվով ներկայացնում է երկրամասի՝ 19-20-րդ դարերի ժողովրդական շուրջ վեց տասնյակ երաժիշտների կյանքն ու գործունեությունը, ժամանակի երաժշտական արվեստի ավանդույթներն ու սովորույթները: Ս. Մարկոսյանը գրառել ու նոտագրել է նաև ժողովրդական նվագարանային երաժշտության ավելի քան 150 նմուշ:

«Արցախի խոհանոց» խորագիրն է կրում Ժ. Բաբայանի ժողովածուն⁴, չնայած պետք է նշել, որ գրքում ներկայացված է ընդհանուր հայկական խոհանոցը, և վեր չեն հանված արցախյան ուստեստի առանձնահատկությունները:

¹ Թաթիկյան Վ., *Արցախի տոհմագորգերը*, Երևան, 2004

² Բալայան Մ., *Արցախի պետական պատմաերկրագիտական թանգարանի գործվածքի հավաքածուն*, Երևան, 2012

³ Մարկոսյան Ս., *Արցախի ժողովրդական երաժիշտներ*, Երևան, 2004

⁴ Բաբայան Ժ., *Արցախի խոհանոց*, Երևան, 2007

Անկախության տարիներին ԼՂՀ տասնյակ բնակավայրերի մասին տպագրվել են ժողովածուներ և աշխատություններ¹, որոնցից յուրաքանչյուրում այս կամ այն կերպ հեղինակներն անդրադառնում են նաև ազգագրությանը: Դրանցից որոշները առավել կարևոր են խնդրո առարկա հարցի ուսումնասիրության համար:

Կ. Ղահրամանյանի ուսումնասիրությունը² հիմնականում նվիրված է Զյուսիսային Արցախի Շահումյանի շրջանի պատմությանը, պատմաերկրագիտական հուշարձաններին ու վիմագրական նյութերին, որոնց զուգընթաց մեծ տեղ է հատկացված ժողովրդական բժշկության, կերակրատեսակների, խաղատեսակների, տարբեր սովորությունների ու ծեսերի նկարագրությանը:

Ե. Աբրահամյանի՝ Զադրուքի շրջանի Մեծ Թաղեր գյուղին նվիրված գրքում³ կարևոր տեղեկություններ են տրվում բնակավայրի ուխտատեղիների, բուսական և կենդանական աշխարհի, տարբեր արհեստների, հողագործության, այգեգործության, անասնաբուծության մասին:

Ծավալուն աշխատանք է Մ. Աղաջանյանի՝ Մարտակերտի շրջանի Զաթերք գյուղին նվիրված աշխատությունը⁴, որտեղ հեղինակը առանձին բաժիններով ներկայացրել է գյուղի բնակչության նիստն ու կացը, ամուսնության, ծննդի, ընտանիքի հետ կապված զանազան սովորություններ ու ծեսեր, մահվան հետ կապված արարողություններ, հավատալիքներ, ինչպես նաև բանահյուսական տարբեր ժանրերի նյութեր:

¹ Աբրահամյան Ժ., *Դահրավ. Հայրենի հիշատակներ*, Ասկերան, 2005, Աբրահամյան Հ., *Քերթ (հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը)*, Երևան, 2010, Աղասարյան Գ., *Խնձրիստան գյուղի պատմությունը*, Ստեփանակերտ, 2002, Աղայան Ա., *Քոլատակ. համառոտ պատմություններ գյուղի և նրա մարդկանց մասին*, Ստեփանակերտ, 2013, Ամիրջանյան Ս., *Դիզակ*, Երևան, 2006, Առաքելյան Մ., *Ասք Ղարաբաղի և Ննգի գյուղի մասին. Ազգագրական պատմություն (16-րդ դարի սկզբներից մինչև 20-րդ դարի վերջերք)*, Ավետիսյան Ն., *Հադրութի, Ստեփանակերտ, 2009*, Բալայան Գ., *Աջան - գյուղի ու մարդկանց մասին*, Ստեփանակերտ, 2006, Բալայան Վ., *Գիշի. Պատմական անցյալն ու ներկան*, Երևան, 1997, Բաղդասարյան Ա., *Հայրենի եզերք: Պատմական ակնարկ (Ագոխ գյուղի մասին)*, Ստեփանակերտ, 2004, Բեգլարյան Մ., *Ղարաբաղի մեր Քարահունջը*, Ստեփանակերտ, 2004, Գալստյան Ա., *Հաղթանակ (Ղարաբաղ գյուղի մասին)*, Ստեփանակերտ, 2000, Գրիգորյան Գ., *Մոխրաթաղ*, Ստեփանակերտ, 2004, Գրիգորյան Ժ., *Ուլուքաթ*, Ստեփանակերտ, 2011, Թադևոսյան Հ., *Հին ու նոր Ավետարանաց*, Ստեփանակերտ, 2006, Հակոբյան Փ., *Դրմբն գյուղի պատմությունը*, Ստեփանակերտ, 1999, Ղազարյան Խ., *Տուրի: Պատմաաշխարհագրական ակնարկներ*, Երևան, 2003, Մելքոնյան Ս., *Ճարտար*, Երևան, 2003, Մինասյան Ս., *Զափար (Հակառակաբերդ)*, Ստեփանակերտ, 2010, Պետրոսյան Վ., *Ներքին շեն. Վավերագրված կարոտ*, Մոսկվա, 2008, Սարգսյան Ս., *Խնայատ. Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը*, Երևան, 2006, Սամվելյան Է., *Կարոտի կանչ (Դահրավ գյուղի մասին)*, Երևան, 2004, Սարգսյան Ս., *Թալիշ*, Երևան, 2007, Սևյան Վ., *Շուշի*, Երևան, 1991, Վանյան Գ., *Կոճողոտ գյուղի պատմությունը*, Ստեփանակերտ, 2009, Քոչարյան Վ., *Սարգսաշեն*, Ստեփանակերտ, 2015, Օհանյան Ն., *Թալիշ*, «Արցախապատում», Գիրք 4, Ստեփանակերտ, 2015, էջ 3-144 նն

² Ղահրամանյան Կ., *Օջախի գիրք. Նշխարներ*, Երևան, 2002

³ Աբրահամյան Ե., *Մեծ Թաղեր*, Ստեփանակերտ, 2009

⁴ Աղաջանյան Մ., *Հաթերք*, Ստեփանակերտ, 2012

Ս. Ղուկյանը «*Բանաձոր*» գրքում¹ անդրադարձել է նաև Հադրուլի շրջանի համանուն գյուղի սրբավայրերին, արհեստներին, տարազին, խաղատեսակներին, բնական ներկեր ստանալու եղանակներին, հեքիմությանը, շերամապահությանը, խաղողագործությանը:

Արցախի ազգագրության տարբեր բնագավառներ և երևույթներ լուրջ հետազոտության նյութ են դարձել հայ ազգագրությանը նվիրված մի շարք համահավաք ուսումնասիրություններում: Հիշատակության արժանի են Յ. Խառատյան-Առաքելյանի,² Գ. Շագոյանի³, Ս. Հոբոսյանի⁴, Մ. Գալստյանի⁵, Ֆ. Գրիգորյանի⁶, Ա. Թադևոսյանի⁷, Ս. Մկրտչյանի⁸ աշխատությունները, ինչպես նաև բազմաթիվ գիտական հոդվածներ⁹:

Սրանով չեն սպառվում Արցախի ազգագրությանը վերաբերող և առնչվող ուսումնասիրությունները: Նման նյութեր են ընդգրկված նաև տարբեր ժամանակներում գրված և հրատարակված՝ Արցախի պատմությանը, բանահյուսությանը, բարբառին, այլ բնագավառներին նվիրված և առնչվող աշխատություն-

¹ Ղուկյան (Ղուկունց) Ս., *Բանաձոր*, Երևան, 2013

² Խառատյան-Առաքելյան Հ., *Հայ ժողովրդական տոները*, Երևան, 2005

³ Շագոյան Գ., «*Յոթ օր, յոթ գիշեր*» հայոց հարսանիքի համայնապատկեր, Երևան, 2011

⁴ Հոբոսյան Ս., *Հայոց ձիթհանության մշակույթը (XIX-XX դ. կես)*. Պատմաազգագրական ուսումնասիրություն, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», Երևան, 2007, հ.23, էջ 7-98

⁵ Գալստյան Մ., *Արտագնացությունը Հայաստանում (XIX դարի երկրորդ կես-XX դարի 80-ական թթ.)*, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», Երևան, 2009, հ. 26, էջ 7-88

⁶ Գրիգորյան Ֆ., *Հայկական ազգային տարազ*, Երևան, 2011

⁷ Թադևոսյան Ա., *Դարբինը հայոց ծիսակարգում, Պատմաազգագրական հետազոտություն*, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», Երևան, 2007, հ.23, էջ 101-183

⁸ Մկրտչյան Ս., *Տոները հայոց արդի կենցաղում (Էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրություն)*, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», Երևան, 2007, հ. 22, էջ 129-238

⁹ Հայրապետյան Թ., *Անձրնաբեր և անձրնախափան ծեսերի երկնակաղիք ընկալումների շուրջ*, «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, 2004, N3, էջ 217-227, Առաքելյան Գ., *Խաղողագործությունն ու ոգելից խմիչքների արտադրությունը Ելիսավետպոլի նահանգում (XIXդ.)*, «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, 2006, N3, էջ 126-134, Առաքելյան Գ., *Բամբակագործությունը Ելիսավետպոլի նահանգում (XIXդ. երկրորդ կես)*, «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, 2007, N3, էջ 181-185, Առաքելյան Գ., *Շերամապահությունն ու մետաքսագործությունը Ելիսավետպոլի նահանգում (XIXդ.)*, «Հայոց պատմության հարցեր. Գիտական հոդվածների ժողովածու», Երևան, 2007, թիվ 8, էջ 171-188, Պետրոսյան Ա., *Արջի պաշտամունքը հայ ժողովրդական հավատալիքներում*, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Երևան, 1995, N3, էջ 163-170, Ստյան Լ., *Ելիզավետպոլի նահանգի հայ բնակչությունը XIXդ. վերջին (ըստ 1897թ. մարդահամարի տվյալների)*, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 2008, N1, էջ 241-246, Ստյան Լ., *Հայերի տեղաբաշխումը և աճը Անդրկովկասում՝ ըստ 1897թ. մարդահամարի տվյալների*, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 2003, N3, էջ 99-105, Պողոսյան Ա., *Վիշապագորգերի ծագումնաբանության և տարածման արեալների հարցի շուրջ*, «Հանդես ամսօրեայ», Վիեննա-Երևան, 2004, թիվ 1-12, էջ 367-415 նս

ներում, ժողովածուներում, հոդվածներում, պատկերագրքերում, գեղարվեստական ստեղծագործություններում, վիճակագրական տարաբնույթ տեղեկագրերում, հարևան ազգագրական շրջաններին վերաբերող և այլ աշխատանքներում¹:

Արմեն Յուրիկի Սարգսյան,
բ.գ.թ., դոցենտ, ԼՂՀ գիտության վաստակավոր գործիչ

¹ Կաղանկատվացի Մ., *Պատմություն Աղվանից աշխարհի*, Մոսկվա, 1860, *Первая всеобщая перепись населения Российской империи*, 1897г., Елисаветпольская губерния, кн. 63, Санкт-Петербург, 1904, Ширакуни Н., *Зангезурский уезд Елисаветпольской губернии*, «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», выпуск тридцатьчетвертый, Тифлис, 1904, отд. I, с. 182-217, Լեո, *Պատմություն Ղարաբաղի հայոց հոգևոր թեմական դպրոցի (1838-1913)*, Թիֆլիս 1914, Авдеев М., *Мильско- Карабахская степь: Кочевое и оседлое хозяйство. Территория-население-экономика*, Баку, 1929, *Итоги всесоюзной переписи населения. 1959, Азербайджанская ССР*, Москва, 1963, Ալիշան Ղ., *Արցախ*, Երևան, 1993, Ուլուբաբյան Բ., *Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը*, Երևան, 1994, Баратов Б., *Разоренный рай: Путешествие в Карабах*, Москва, 1998, Մկրտչյան Շ., *Արցախի գանձերը*, Երևան, 2000, Կարապետյան Ս., *Հյուսիսային Արցախ*, Երևան, 2004, Հարությունյան Լ., *Նշխարներ Արցախի բանահյուսության*, Երևան, 1991, 2-5-րդ մաս, Ստեփանակերտ, 2004-2011, *Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության 2005 թվականի մարդահամարի տվյալները (Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ցուցանիշները)*, Ստեփանակերտ, 2006, Հովսեփյան Հ., *Ղարաբաղի հայերը I Ազգագրություն*, Երևան, 2009, Մինասյան Շ., *Ղարաբաղի բարբառի դարձվածները*, Ստեփանակերտ, 2007, Մարգարյան Լ., *Արցախի բանահյուսության լեզուն*, Ստեփանակերտ, 2011, Бахши К., *Духовные сокровища Арцаха*, Москва, 2012, Սարգսյան Ա., *Ղարաբաղի բարբառի բառարան*, Երևան, 2013, Սարգսյան Ա., *Արցախի բանահյուսությունը*, Երևան, 2015, *Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության 2015 թվականի մարդահամարի տվյալները (Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ցուցանիշները)*, Ստեփանակերտ, 2016, Մանուկյան Մ., *Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության շրջանները, քաղաքները, գյուղերը. Պատմամշակութային, ֆիզիկաաշխարհագրական, վարչատնտեսական նկարագրեր*, Երևան, 2016, Բալայան Վ., *Շուշի*, Երևան, 2017, *Արցախի վիճակագրական տարեգիրք*, Ստեփանակերտ, 2019, *Արցախի հանրապետության շրջանները թվերով*, Ստեփանակերտ, 2019 նն:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աբրահամյան Ե., **Մեծ Թաղեր**, Ստեփանակերտ, 2009, 348 էջ + 17 ներդիր

(Հարուստ փաստական նյութի հիմքի վրա ներկայացվում է Հաղորդի շրջանի Մեծ Թաղեր գյուղի պատմությունը, պատմական անցյալը, աղավաղված անուններն ու տեղանունները, պատմական հուշարձանները, ուխտատեղիները, հին ու նոր կամուրջները, սահմանները, կլիման, ջրային ռեսուրսները, լողավազանները, ջրվեժները, աղբյուրները, բուսական և կենդանական աշխարհը, օգտակար հանածոները, բնակչությունը, գյուղացիների զբաղմունքը, փոստը, կրթամշակութային օջախները, ջրաղացը, տարբեր սովորություններ, մեծթաղերցիների մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին և Արցախյան գոյամարտին, արհեստները, կրի, փայտածուխի, դավի, կղմինդրի, օճառի, ածիկի, կտավատի ձեթի պատրաստման եղանակները, տեղեկություններ մեծթաղերցի նշանավոր գիտնականների, ռազմական գործիչների, աշուղների, արհեստավորների մասին, բազմաթիվ լուսանկարներ, գծանկարներ ևն: Ուսումնասիրությունը հրատարակվել է նաև ռուսերենով /Абраамян Е., **Мец Тагерт**,. Степанакерт, 2010/):

2. Աբրահամյան Ժ., **Դահրավ. Հայրենի հիշատակներ**, Ասկերան, 2005, 60 էջ

(Հեղինակը առանձին բաժիններով և ենթաբաժիններով համառոտ տեղեկություններ է հաղորդում հայրենի՝ Ասկերանի շրջանի Դահրավ գյուղի անվան ծագումնաբանության, սրբատեղիների, հանդամասերի, այլ տեղանունների, նշանավոր մարդկանց, գյուղական խորհրդի ու կոլտնտեսության նախագահների, դպրոցի տնօրենների, ուսուցիչների, Հայրենական մեծ և Արցախյան պատերազմներում զոհված դահրավցիների մասին ևն: Գրքում ընդգրկված են նաև մի շարք լուսանկարներ):

3. Աբրահամյան Հ., **Շուշիի համայնապատկերը (19-րդ դար)**, «Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանի լրատու», Ստեփանակերտ, 2013, էջ 4-15

(Տպագիր և արխիվային նյութերի հիմքի վրա ներկայացվում է Շուշի քաղաքի 19-րդ դարի վիճակը: Հեղինակն առանձին պարբերություններով համառոտ անդրադառնում է բերդաքաղաքի բնակչության թվին և էթնիկ կազմին, վարչական, առևտրական, դատական համակարգերին, կրթամշակութային

օջախներին, արհեստներին, հասարակական ու ներքին կյանքին, ջրամատակարարմանը ևն):

4. Աբրահամյան Յ., **Քերթ (հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը)**, Երևան, 2010, 176 էջ

(Արխիվային վավերագրերի, մատենագիտական աղբյուրների և այլ նյութերի ուսումնասիրության արդյունքում հեղինակը ներկայացնում է հայրենի՝ Մարտունու շրջանի Քերթ գյուղի պատմությունը, մշակութային կյանքը, Արցախյան գոյապայքարում քերթեցիների մասնակցությունը, տեղանունների բացատրություններ, հուշեր, լուսանկարներ ևն: Առանձին ենթաբաժնում՝ «Կենցաղ և սովորություններ» (էջ 84-92), նկարագրվում են գյուղի կենցաղի հետ կապված որոշ երևույթներ, սովորություններ, բարքեր, ավանդական ուտեստներ ևն):

6. Աթայան Ա., **Լ. Հարությունյանի «Նշխարները»՝ նաև ազգագրություն**, «ԱրԴՀ հայագիտական հանդես», Ստեփանակերտ, 2012, N3, էջ 179-192

(Քննության են առնվում Լ. Հարությունյանի «Նշխարներ Արցախի բանահյուսության» ժողովածուի հինգ հատորներում բանահյուսականի հետ ներկայացված ազգագրական նյութերը: Առավել ուշադրություն է դարձվում ավանդություններին, տեղանունների մեկնաբանություններին, աղբյուրների, պարերի, նվագների, կենցաղային իրերի, բուսական ու կենդանական աշխարհի, ուտեստի, սովորությունների, տարբեր ծեսերի, ժողովրդական բժշկության ձևերի ևն նկարագրություններին):

7. Ալեքսանյան Յ., **Շուշիի և Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչությունը 1916-1926թթ.**, «Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան. Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր», Երևան, 2007, էջ 115-124

(Հիմք ընդունելով Ցարական Ռուսաստանի վիճակագրական, բրիտանական արխիվների, Հայ Առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմի, ԽՍՀՄ 1923թ., Ադրբեջանական ԽՍՀ 1926թ. մարդահամարների տվյալները՝ հեղինակը ներկայացնում է Շուշիի և Ղարաբաղի, ինչպես նաև Ադրբեջանական ԽՍՀ հայ ազգաբնակչության՝ 1916-1926թթ. թվակազմը, տարածքի էթնիկ այլ խմբերի, հատկապես թուրքերի հետ հարաբերակցությունը՝ անդրադառնալով նաև քաղաքաբնակների ու գյուղաբնակների, արական և իգական սեռերի, մայրենի լեզվին տիրապետողների, գրագետների թվաքանակին, Ադրբեջանական ԽՍՀ 1939թ. տվյալներին: Ըստ ուսումնասիրության՝ ընդամենը 10 տարում՝ 1916-

1926թ., փոփոխվել է պատմական Արցախի թե՛ բնակչության էթնիկ կազմի տեսակարար կշիռը, թե՛ երկրամասի սահմանները, և 1916թ համեմատությամբ Ղարաբաղի հայության թվաքանակը նվազել է 80000-ով, որին զուգընթաց հայաթափվել են Շուշին, Գանձակը և հայկական բազմաթիվ այլ բնակավայրեր):

8. Ալիշան Ղ., **Արցախ, Երևան, 1993, 124 էջ**

(Ներկայացվում է Մեծ Հայքի տասնհինգ նահանգներից մեկի՝ Արցախի պատմաաշխարհագրական նկարագրությունը: Հեղինակը հանգամանորեն քննում է նահանգի տասներեք գավառները՝ Կողթ, Բերձոր, Վայկունիք, Սիսական ոստան, Մեծկունիք, Մեծիրանք, Փառնես, Մյուս Հաբանդ, Պարզկանք, Մուխանք, Հարժլանք, Պիանք, Զոտակ՝ անդրադառնալով նրանց բնակավայրերին, լեռներին, դաշտերին, գետերին, բերդերին, եկեղեցիներին ևն: Աշխատությունն առաջին անգամ տպագրվել է գրաբար բնագրով «Բազմավեպ» հանդեսի 1988-1989թթ. համարներում):

9. Աղաջանյան Մ., **Հաթերք. Պատմությունը հնադարից մինչև մեր օրերը, Ստեփանակերտ, 2012, 688 էջ**

(Ներկայացվում են Մարտակերտի շրջանի պատմական Հաթերք գյուղի տարբեր ժամանակաշրջանների պատմությունը, ֆիզիկաաշխարհագրական բնութագիրը, նրա տնտեսությունը, կրթական, մշակութային և առողջապահական օջախները, հաթերքցիների մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին և Արցախյան գոյամարտին, խոսվածքը, գյուղական համայնքի գործունեությունը, տեղեկություններ հաթերքցի նշանավոր գիտնականների և այլ գործիչների մասին, գրական հայերենով ու տեղական խոսվածքով (տառադարձության խախտումներով) գրառված մի շարք ավանդություններ, հանելուկներ, շուտասելուկներ, առած-ասացվածքներ, օրհնանքներ, անեծքներ, աղոթքներ, ծաղր ու հեգնանքներ, երգիծական զրույցներ, ասույթներ, զվարճախոսություններ, առանձին մարդկանց սրախոսություններ, տարբեր բնագավառներում գործունեություն ծավալած հաթերքցիների անվանացանկեր, լուսանկարներ ևն: Առանձին բաժիններով և ենթաբաժիններով քննության են առնվում նաև գյուղացիների նիստն ու կացը՝ տներն ու նրանց կահավորանքը, ուտեստը, բնակչության արտաքինը, սանրվածքը, տարազը ևն (էջ 510-525), ընտանիքը, ամուսնությունը և ընտանեկան սովորությունները՝ բաժանք, խնամախոսություն, նշանդրեք, հարսանիք, կնունք, մկրտություն, փոխօգնություն ևն (էջ 525-544), մահվան հետ կապված ծեսերը, արարողություններն ու սովորույթները՝ թաղում, հոգեհաց, ինքնահող, յոթ, քառասունք, տարելից ևն (էջ 544-551), հավատալիքներն ու պաշտամունքը՝ ուխտավայրեր, մատաղ,

մոգական հնարներ, սատանաներ և քաշկեր, երդում, հին հավատալիքներ, եկեղեցական ու սրբոց տոներ ևն (Էջ 551-562):

10. Աղասարյան Գ., **Խնձրիստան գյուղի պատմությունը**, Ստեփանակերտ, 2002, 176 էջ

(Յեղիսակն առանձին բաժիններով ներկայացնում է հայրենի՝ Ասկերանի շրջանի Խնձրիստան գյուղի տարբեր ժամանակաշրջանների պատմությունը, նիստն ու կացը, գյուղացիների զբաղմունքը, 19-րդ դարի վերջից մինչև 20-րդ դարի կեսերը գործած մետաքսագործական ֆաբրիկաները, կոլտնտեսությունը, դպրոցի գործունեությունը, բնակիչների մասնակցությունը Առաջին համաշխարհային, Հայրենական մեծ և Արցախյան պատերազմներին, տարեց մարդկանց ցուցակը ևն: «Գյուղի ազգերի տոհմածառերը» բաժնում (Էջ 59-145) տրվում են գյուղի բոլոր տոհմերի համառոտ պատմություններն ու տոհմածառերը):

11. Աղասյան Ա., **Քոլատակ. համառոտ պատմություններ գյուղի և նրա մարդկանց մասին**, Ստեփանակերտ, 2013, 64 էջ

(Յեղիսակն առանձին բաժիններով համառոտ ներկայացնում է հայրենի՝ Մարտակերտի շրջանի Քոլատակ գյուղի աշխարհագրական դիրքն ու պատմությունը, դպրոցը, աղբյուրները, դեռահասների և պատանիների որոշ խաղատեսակներ, որոշ ծեսեր (նշանդրեք, հարսանիք, թաղում), ուտեստներ, բնական տեսարժան վայրեր, պատմամշակութային հուշարձաններ, քոլատակցի անվանի մտավորականների կենսագրություններ ևն: Ժողովածուի մեջ ընդգրկված են նաև տարաբնույթ տասնյակ լուսանկարներ):

12. Ամիրբեկյան Ա., **Բուսածաղկային հորինվածքները Լոռու և Արցախ-Սյունիքի գորգագործական կենտրոններում**, «Հայոց գորգագործական մշակույթը. Հանրապետական երկրորդ գիտաժողով. Չեկուցումների ժողովածու. Երևան, 25 նոյեմբերի, 2016», Երևան, 2016, էջ 7-11

(Ներկայացվում են բուսածաղկային հորինվածքով գորգերի առանձնահատկությունները Արցախ-Սյունիքի և Լոռու գորգագործական կենտրոններում: Ըստ հեղինակի՝ դրանք վերաբերում են 19-րդ դարից մինչև 20-րդ դարի 40-ական թվականներն ընկած ժամանակահատվածին, և կարելի է բաժանել մի քանի խմբի՝ եվրոպական ազդեցությամբ գորգեր, կենդանական, թռչնային և բուսական պատկերներով հարդարված գորգեր, տեղական մշակույթին բնորոշ փնջային հորինվածքներ):

13. Ամիրջանյան Թ., Արզումանյան Վ., **Լեռնային Ղարաբաղի աշխարհագրություն, Ստեփանակերտ, 1994, 112 էջ**

(Հեղինակները առանձին բաժիններով ներկայացնում են Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ֆիզիկաաշխարհագրական բնութագիրը, կլիման, ներքին ջրերը, հողային ծածկույթը, բուսական ծածկույթը, կենդանական աշխարհը, լանդշաֆտային գոտիները, համառոտ պատմությունը, բնակչությունը, տնտեսության ընդհանուր բնութագիրը, արդյունաբերությունը, գյուղատնտեսությունը, տրանսպորտը և տնտեսական կապերը, ժողովրդական կրթությունը, մշակույթը, առողջապահությունը և սպորտը, տուրիզմը, քաղաքներն ու ավանները, գյուղերի բնակչությունն՝ ըստ 1989թ. մարդահամարի տվյալների, տարաբնույթ աղյուսակներ, լուսանկարներ ևն):

14. Ամիրջանյան Ս., **Դիզակ, Երևան, 2006, 232 էջ**

(Հեղինակն առանձին բաժիններով ներկայացնում է Արցախի պատմական Դիզակ գավառի բնաշխարհը, տարբեր ժամանակաշրջանների պատմությունը, պատմական և բնական հուշարձանները, մելիքությունը, դիզակցիների զբաղմունքը (հողագործություն, այգեգործություն, անասնապահություն, մեղվաբուծություն, որսորդություն, արհեստներ, առևտուր, գործարանային արդյունաբերություն), բանահյուսական նմուշներ (ավանդություններ, առած-ասացվածքներ, անեծքներ, երգեր), հարկերի, բնակարանների, տնային պայմանների, հագուստի, գյուղերի մասին տեղեկություններ ևն):

15. Այվազյան Ա., **Ժողովրդագրական իրավիճակը Ղարաբաղում 1710-1720-ական թվականներին, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 2010, N1-2, էջ 59-67**

(Աղբյուրագիտական հիմքի վրա քննվում են Ղարաբաղում 1710-1720-ական թվականների ժողովրդագիտական իրավիճակի հետ կապված մի շարք հարցեր՝ Ղարաբաղի աշխարհագրական ընդգրկումը 18-րդ դարում, հայ ընտանիքի (տան) շնչերի քանակը, շրջակա հայության հոսքը Ղարաբաղ, բնակիչների և զինվորների թվային հարաբերակցությունը 1720-ական թվականներին, բնակչության թիվը՝ ըստ գյուղերում եղած տների միջին թվաքանականի, հետադարձ հաշվարկ, սխալ և թյուր տեղեկություններ: Արդյունքում հեղինակը հանգում է այն եզրակացության, որ 1710-1720-ական թվականներին Արցախի (Ղարաբաղի) բնակչության թիվը կազմել է մոտավորապես 500 000 մարդ):

16. Առաքելյան Ա., **Շերամապահությունը Լեռնային Ղարաբաղի Ավտոնոմ Մարզում, Ստեփանակերտ, 1939, 206 էջ**

(Հեղինակն առանձին գլուխներով ու բաժիններով ներկայացնում է Լեռ-
նային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի աշխարհագրական դիրքն ու կլիման,
գյուղատնտեսության հիմնական ճյուղերը, շերամապահության և մետաքսա-
գործության վիճակը մինչև խորհրդայնացումն ու դրանից հետո, զարգացման
հեռանկարները, շերամի հունդը և նրա զարգացման հեռանկարները, որդերի
զարգացման անհրաժեշտ պայմանները, հարսնյակը, բոժոժը, թիթեռը, որդերի
կերակրման առանձնահատկությունները, հիվանդությունները, վնասատու-
ներն ու նրանց դեմ պայքարելու միջոցները, ևն: Աշխատության մեջ ընդ-
գրկված են նաև որոշ աղյուսակներ, գծագրեր, նկարներ):

17. Առաքելյան Մ., ***Ասք Ղարաբաղի և Ննգի գյուղի մասին. Ազգագրա-
կան պատմություն (16-րդ դարի սկզբներից մինչև 20-րդ դարի վերջերը),
576 էջ+16 էջ ներդիր***

(Տպագրման վայրն ու տարեթիվը նշված չեն: Բաղկացած է երեք մասից,
որոնցում ներկայացվում են Արցախի ու Մարտունու շրջանի Ննգի գյուղի
պատմության կարևոր դեպքերը 16-րդ դարից մինչև 20-րդ դարի վերջերը,
գյուղի պատմաաշխարհագրական տվյալները, կլիման, ջրերը, կենդանական
ու բուսական աշխարհը, կազմավորումն ու անվանակոչումը, երկրաբանական
կառուցվածքն ու բնաշխարհը, կոլտնտեսությունը, բնակչության կենցաղն ու
կենցաղային հարաբերությունները, սոցիալ-տնտեսական հարաբերություն-
ներն ու սերնդաշարունակումը, զբաղմունքը, մշակույթը, ավանդույթներն ու
սովորույթները, մասնակցությունը սոցիալ-քաղաքական շարժումներին, Հայ-
րենական մեծ պատերազմին և Արցախյան գոյամարտին, տոհմաձառերը,
ժողովրդագրական տեղաշարժերը, տեղեկություններ նշանավոր ննգեցիների
մասին, ավանդապատումներ ու մանրապատումներ ևն: Գրքում ընդգրկված
են նաև մի շարք լուսանկարներ):

18. Առստամյան Ա., ***Ժողովրդագրական իրավիճակը և վերաբնակեց-
ման քաղաքականությունը ԼՂՀ-ում (1991-2002թթ.), «ԱրԴՀ հայագիտա-
կան հանդես», Ստեփանակերտ, 2010, էջ 94-101***

(Քննության է առնվում Արցախի ժողովրդագրական իրավիճակը 1991-2002
թվականներին, վեր են լուծվում նախապատերազմյան և պատերազմական
շրջանում բնակչության նվազման պատճառները՝ Ադրբեյջանի վարած հակա-
հայկական քաղաքականությունը, Արցախյան պատերազմ ու դրա հետևանքով
ստեղծված սոցիալ-տնտեսական ծանր կացություն, արտագաղթ: Ներկայաց-
վում են նաև հետպատերազմյան շրջանում ԼՂՀ իշխանությունների կողմից
ձեռնարկված քայլերը այդ իրավիճակի բարելավման ուղղությամբ):

19. Ասատրյան Ա., **Հայոց ազգագրության թանգարանի դասական վիշապագորգը. The classical dragon rug of the museum of Armenian ethnography**, «Հայկական հանգույց. Գորգարվեստի ավանդույթները. Միջազգային գիտաժողով, Երևան, 20-22 նոյեմբերի, 2013. Ձեկուցումներ», Երևան, 2016, էջ 49-51

(Նկարագրվում է (հայերենով և անգլերենով) ՀԱԹ-ի գորգերի հավաքածուում պահվող դասական մի վիշապագորգ, անդրադարձ է կատարվում նրա նմիրատուհին, պահպանության վիճակին, գույներին, զարդահորինվածքներին: Ըստ հեղինակի ենթադրության՝ այն գործվել է 17-18-րդ դարերում Արցախում, սակայն կարող է գործված լինել նաև Արևմտյան Հայաստանի գորգագործական կենտրոններից մեկում կամ Փոքր Ասիայի հայաբնակ որևէ վայրում):

20. Ասոյան Լ., **Ելիզավետպոլի նահանգի հայ բնակչությունը XIX դ. Վերջին (ըստ 1897թ. մարդահամարի տվյալների)**, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 2008, N1, էջ 241-246

(Քննության են առնվում Ելիզավետպոլի նահանգի բնակչության տեղաբաշխվածության և այլ հարցեր՝ ըստ Ռուսական կայսրությունում 1897թ. անցկացված համընդհանուր մարդահամարի տվյալների: Առանձնակի ուշադրություն է դարձվում նաև նահանգի կազմում գտնվող Շուշիի գավառին, որի բնակչությունը մարդահամարի տվյալներով կազմում էր 138771 մարդ, որից 73953-ը կամ 53,2 տոկոսը՝ հայ: Մյուս գավառների տվյալներին զուգընթաց ներկայացվում են Շուշիի գավառի բնակչության տվյալներն՝ ըստ խտության, գյուղաբնակների ու քաղաքաբնակների, արական և իգական սեռերի հարաբերակցության, գրագիտության աստիճանի, զբաղվածության ևն):

21. Ավագիմյան Ն., **Ժողովրդագրական իրավիճակը Շուշիում 1813-1917թթ.**, «Գիտական Արցախ», Երևան, 2018, N1, էջ 81-84

(Տարբեր աղբյուրներից քաղած տվյալների հիման վրա հեղինակը ներկայացնում է Ռուսական կայսրության կազմում գտնվելու ժամանակաշրջանում Շուշիում ընթացող էթնիկ տեղաշարժերը: Տեղեկություններ են հաղորդվում 1833, 1841, 1854, 1860, 1873, 1886, 1891, 1897, 1904, 1914, 1916 թվականներին բնակչության թվի և էթնիկ կազմի մասին):

22. Ավագյան Ն., **Հայկական ժողովրդական տարագը (XIXդ. - XX դ. սկիզբ)**, Երևան, 1983, 110 էջ

(Կազմված է առաջաբանից և հինգ գլուխներից: Առաջաբանում հեղինակն անդրադառնում է հարցի ուսումնասիրության աղբյուրներին, նպատակին, կառուցվածքին, ժամանակի ընթացքում հայկական տարագի կրած փոփո-

խոսքի մասերին ևն: Առաջին գլխում քննության են առնվում հայ ազգագրական տարբեր շրջանների գործվածքներն ու նրանց զարդարվեստը, երկրորդ գլխում՝ կանացի զգեստները, երրորդ գլխում՝ տղամարդկանց զգեստները, չորրորդ գլխում՝ կանանց և տղամարդկանց գլխի հարդարանքը, հիգիենայի գլխում՝ գուլպաները և ոտնամանները: Տարագի տարբեր ձևերը քննելիս առանձին ենթաբաժիններով անդրադարձ է կատարվում նաև Սյունիք-Արցախի համապատասխան տարազներին: Աշխատության վերջում տրվում են ազգագրական բառերի բառարան ու ծանոթագրություններ):

23. Ավանեսյան Լ., **Արցախյան գորգ թաղման ծեսի պատկերով**, «Հայ ազգաբանության և հնագիտության խնդիրներ II. Երիտասարդ գիտնականների հանրապետական X գիտաժողովի նյութեր. ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ», Երևան, 2003, էջ 112-120

(Հեղինակը նկարագրում է Արցախի Ասկերանի շրջանում 20-րդ դարի սկզբներին գործված՝ թաղման ծեսի պատկերով «Աւետիքեանց» գորգը: Հանգամանորեն անդրադարձ է կատարվում գորգի հիմնադաշտի պատկերին, զարդանախշերին ու դրանց խորհրդանշական իմաստներին: Հորվածում ընդգրկված են նաև համապատասխան գծանկարներ):

24. Ավանեսյան Լ., **Գորգագործությունը խորհրդային և հետխորհրդային Հայաստանի շրջաններում և Արցախում (ըստ 2008թ. դաշտային նյութերի)**, «Հայոց գորգագործական մշակույթը. Հանրապետական առաջին գիտաժողով. Նյութերի ժողովածու. Երևան, 18-19 նոյեմբերի, 2011», Երևան, 2011, էջ 17-24

(Հեղինակը 2008թ. ՀՀ տարբեր վայրերում և Արցախի Ստեփանակերտ, Մարտակերտ քաղաքներում ու Պորեցեք, Վանք, Մեծ Թաղեր, Տող, Տումի, Հադրուք, Շոշ, Խնածախ, Բերդաշեն գյուղերում հավաքած դաշտային նյութի հիման վրա ներկայացնում է խորհրդային ու հետխորհրդային ժամանակաշրջանների գորգագործության վիճակը, առանձնահատկությունները, ավանդույթները, տեղեկություններ հաղորդում գորգագործների, նրանց տարիքային խմբերի մասին ևն):

25. Ավանեսյան Հ., **Արցախում մետաքսագործության ձևավորման հարցի շուրջ**, «Հայաստանի քաղաքակրթական ավանդը Մետաքսի ճանապարհի պատմության մեջ. Միջազգային գիտաժողովի նյութեր, 2011թ. նոյեմբերի 21-23», Երևան, 2012, էջ 336-338

(Կարևորելով Հայաստանի տնտեսական-մշակութային կյանքում մետաքսագործության ունեցած դերը՝ հեղինակը համառոտ անդրադառնում է Արցա-

խում, հատկապես Շուշիում այդ ուղղության զարգացմանը, տեղեկություններ հայտնում մետաքսագործարանների, դրանց թողարկած ու արտահանած արտադրանքի ևն մասին):

26. Ավետիսյան Ա., **Սոցիալական սկզբի հետ կապված տոնածիսական հացկերույթն Արցախում**, «Հայ մշակույթի հետազոտման հարցեր. Արցախ: Գիտական նստաշրջան. Չեկոլցումների հիմնադրույթներ», Երևան, 1992, էջ 7-8

(Տոնածիսական հացկերույթի համակարգում առանձնացնելով երկու ուղղվածություն՝ (ա) օրացուցային տոների հետ կապված հացկերույթներ, բ) ծնունդ-կնունքի, հարսանիքի, թաղման, ծոնման ծեսերի, մատաղի (նաև հյուրասիրության) հետ կապված հացկերույթներ), և նման տարբերակման հիմքում դնելով բնական տարածություն և սոցիալական տարածություն, բնական մարմին և սոցիալական մարմին երկակի հակադրությունները՝ հեղինակը արցախահայության օրինակով քննարկում է տոնածիսական հացկերույթի սոցիալական սկզբի հետ առնչվող մասը, որը վերաբերում է ծնունդ-կնունքին, հարսանիքին, թաղմանը և մատաղին):

27. Ավետիսյան Ն., **Հաղորտի, Ստեփանակերտ, 2009, 216 էջ+32 էջ ներդիր**

(Հեղինակը ներկայացնում է հայրենի՝ Մարտունու շրջանի Հաղորտի գյուղի տեղանունները, տոհմածառերն ու տոհմաճյուղերը, գյուղացիների մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին և Արցախյան զոյամարտին, ակնարկներ նշանավոր հաղորտցիների մասին, մանրապատումներ, զվարճախոսություններ ևն՝ անդրադառնալով նաև բնակիչների նիստ ու կացին: Գրքում ընդգրկված են տարաբնույթ տասնյակ լուսանկարներ):

28. **Արցախ. Artsakh. Apuxax** (Լուսանկարները՝ Ա. Մուրադյան, Դ. Հակոբյան), Երևան, 2016, 140 էջ

(Գունավոր պատկերագիրք: Ընդգրկում է Արցախի պատմաճարտարապետական տարբեր հուշարձանների, բնակավայրերի, կիրճերի, ջրվեժների, քարանձավների, աղբյուրների, ինչպես նաև ազգագրական բնույթի որոշ լուսանկարներ՝ հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն մեկնաբանություններով):

29. **Արցախի ժողովրդագիտությունը. Ազգագրություն (աշխատասիրությամբ և ընդհանուր խմբագրությամբ Ա. Սարգսյանի)**, հ. 1, Ստեփանակերտ, 2019, 736 էջ, հ. 2, Ստեփանակերտ, 2019, 754 էջ, հ. 3, Ստեփանակերտ, 2020, 726 էջ, հ. 4, Ստեփանակերտ, 2020, 768 էջ

(Արցախի պետական համալսարանի գիտխորհրդի որոշմամբ հրատարակվող մատենաշար, որը պետք է ընդգրկի Արցախի ժողովրդագիտության երեք բնագավառներին՝ ազգագրությանը, բանահյուսությանը և բարբառին, վերաբերող և առնչվող տպագիր ու ձեռագիր նյութերը՝ սկսած 19-րդ դարի կեսերից առ այսօր: Առայժմ տպագրվել է չորս հատոր: Առաջին հատորում ընդգրկված են Նախախորհրդային, Երկրորդ հատորում՝ խորհրդային, Երրորդ հատորում՝ հետխորհրդային շրջանում հրատարակված ուսումնասիրությունները, չորրորդ հատորում՝ 19-րդ դարի կեսերից առ այսօր հրատարակված հոդվածները, գիտական զեկուցումները և այլ ուսումնասիրությունները, որոնք վերաբերում են Արցախի ազգագրությանը: Առաջին հատորի ընդարձակ ներածականում ներկայացվում է Արցախի ազգագրության ուսումնասիրության պատմությունը):

30. Բաբայան Ա., **Հնի շնչով, նորացված ոճով**, «Ազատ Արցախ», Ստեփանակերտ, 31 հուլիսի, 2007, էջ 7

(Ներկայացվում է գորգատիպ հյուսվածքով գուլպայի՝ *շաթալի* առանձնահատկությունները, գույների բազմազանությունը, Նախշերի տեսակները: Հեղինակը կարևոր է համարում, որ նման գուլպաներ գործելու՝ Նախնիներից մեզ հասած յուրօրինակ արվեստը փոխանցվի դարեդար):

31. Բաբայան Ժ., **Արցախի խոհանոց**, Երևան, 2007, 240 էջ

(Ներկայացվում են Արցախում և հայ ազգագրական այլ շրջաններում տարածված զանազան կերակրատեսակների՝ թթուների, մրգահյութերի, մուրաբաների, չրերի, թխվածքների, այլ ուտեստների պատրաստման բաղադրատոմսերը: Առանձին բաժնում տրվում են հայոց ազգային-եկեղեցական մի շարք տոների ու ծիսակատարությունների նկարագրությունները: Ժողովածուի վերջում կցված են տարբեր կերակրատեսակների և այլ ուտեստների գունավոր լուսանկարներ):

32. Բազեյան Կ., **Շուշիի ասեղնագործական դպրոցը**, «Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան. Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարծին նվիրված գիտաժողովի նյութեր», Երևան, 2007, էջ 244-251

(Համառոտ անդրադառնալով Արցախում ասեղնագործական արվեստի պատմությանը՝ հեղինակը ներկայացնում է դրա զարգացումն ու լայն տարածումը հատկապես 19-րդ դարի վերջերին՝ կապված Շուշիի՝ որպես քաղաքի ձևավորման հետ: Առանձնակի ուշադրություն է դարձվում բնագավառի զարգացմանն ու տարածմանը նպաստող գործոններին, ինչպես նաև տարածված կարատեսակներին ու զարդանախշերին):

33. Բալայան Գ., **Աշան գյուղը և աշանցիները**, Ստեփանակերտ, 1999, 48 էջ

(Հեղինակը առանձին բաժիններով համառոտ ներկայացնում է հայրենի՝ Մարտունու շրջանի Աշան գյուղի անվան ստուգաբանությունները, բնաաշխարհագրական տվյալներ, պատմական հուշարձանները, աղբյուրները, բուսական ու կենդանական աշխարհը, արհեստները, դպրոցը, աշանցիների մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին և Արցախյան գոյամարտին, գյուղի վերաբնակեցման պատմությունը, տեղեկություններ երկարակյաց աշանցիների մասին, գյուղացիների հետ կապված զրույցներ, տարբեր լուսանկարներ ևն):

34. Բալայան Գ., **Աշան գյուղի ու մարդկանց մասին**, Ստեփանակերտ, 2006, 80 էջ

(Առանձին բաժիններով համառոտ ներկայացվում են Մարտունու շրջանի Աշան գյուղի կոլտնտեսության տարբեր ճյուղերը (հացագործություն, խաղողագործություն, պտղաբուծություն, թթաբուծություն, անասնապահություն, մեղվաբուծություն, ծխախոտի մշակություն, շինարարություն ևն): Անդրադարձ է կատարվում այդ ճյուղերում աշխատող աշանցիներին, նրանց սոցիալտնտեսական վիճակին, նրանց հետ կապված զրույցներին, ինչպես նաև Արցախյան գոյամարտին աշանցիների մասնակցությանը ևն: Գրքում ընդգրկված են մի շարք լուսանկարներ):

35. Բալայան Մ., **Արցախահայ գորգարվեստի յուրացման քաղաքականությունը Ադրբեջանում**, «ԱրՊՀ հայագիտական հանդես», Ստեփանակերտ, 2011, էջ 162-169

(Ադրադառնալով արցախյան գորգարվեստի հնությունն ապացուցող փաստերին, գորգերի նախշատեսակներին, դրանց արտահայտած գաղափարներին ու թուրք մշակութաբանների կողմից այդ արվեստին թուրքական ծագում վերագրելու տեսակետներին՝ հեղինակը հիմնավորում է, որ նման տեսակետները հիմնադուրկ և հակագիտական են ու ակնհայտորեն ծառայեցվում են եկվոր վաչկատուն թուրքական ցեղերի մշակույթի ուռճացմանը և պատմական Հայաստանի տեղական ազգային մշակույթի յուրացմանը, ինչն էլ հետապնդում է զուտ քաղաքական նպատակներ):

36. Բալայան Մ., **Արցախի գորգագործական մշակույթի ուսումնասիրման հարցի շուրջ. On research issues of Artsax rug weaving culture**, «Հայկական հանգույց. Գորգարվեստի ավանդույթները. Միջազգային գիտաժողով, Երևան, 20-22 նոյեմբերի, 2013. Ձեկուցումներ», Երևան, 2016, էջ 82-89

(Հեղինակը ներկայացնում է (հայերենով և անգլերենով) Արցախի գորգագործության համառոտ պատմությունը, որոշ առանձնահատկություններ: Առանձնակի ուշադրություն է դարձվում արցախյան գորգերի թալանին ու թուրք մշակութաբանների կողմից արցախյան գորգագործական մշակույթի պատմությունը աղավաղելուն և այն որպես ադրբեջանական մատուցելուն: Միաժամանակ արժևորելով հայ և օտարազգի գիտնականների դերը արցախյան գորգերի ուսումնասիրության բնագավառում՝ հեղինակը հարցի լուծումը համարում է տակավին ոչ ամբողջական՝ ընդգծելով նոր ուսումնասիրությունների կարևորությունը):

37. Բալայան Մ., **Արցախի պետական պատմաերկրագիտական թանգարանի գորգերի ու կարպետների հավաքածուի նոր ձեռքբերումների մասին**, «Հայոց գորգագործական մշակույթը. Հանրապետական երկրորդ գիտաժողով. Ձեռնարկների ժողովածու. Երևան, 25 նոյեմբերի, 2016», Երևան, 2016, էջ 11-19

(Հոդվածի սկզբում անդրադառնալով Արցախի և հատկապես Շուշիի գորգագործական մշակույթի համառոտ պատմությանը, իրացման ու արտահանման ծավալներին՝ հեղինակը ներկայացնում է 2015-2016թթ. առանձին անհատներից ձեռք բերված գորգերն ու կարպետները, նկարագրում դրանք, տեղեկություններ հայտնում դրանց վիճակի, տիպերի և առանձնահատկությունների մասին):

38. Բալայան Մ., **Արցախի պետական պատմաերկրագիտական թանգարանի գործվածքի հավաքածուն (գորգեր, կարպետներ, անկողնապարկեր, խուրջիներ)**, Երևան, 2012, 128 էջ

(Ներկայացվում է Արցախի պետական պատմաերկրագիտական թանգարանի գորգերի, կարպետների, անկողնապարկերի, խուրջիների հավաքածուն՝ լուսանկարներով և տեղի, ժամանակի, չափերի մասին հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն տեղեկություններով ու մեկնաբանություններով: Առաջաբանում տրվում են Արցախի գորգագործության համառոտ պատմությունն ու որոշ առանձնահատկություններ):

39. Բալայան Մ., **Արցախի պետական պատմաերկրագիտական թանգարանի ձեռագործ գորգերը**, «Հայոց գորգագործական մշակույթը. Հանրապետական առաջին գիտաժողով. Նյութերի ժողովածու. Երևան, 18-19 նոյեմբերի, 2011», Երևան, 2011, էջ 36-39

(Համառոտ անդրադառնալով արցախյան գորգագործական մշակույթի պատմությանն ու առանձնահատկություններին՝ հեղինակը տեղեկություններ

Ե հաղորդում Արցախի պատմաերկրագիտական թանգարանում պահվող ձեռագործ գորգերի թվի, տիպերի, թվագրությունների, ինչպես նաև կարպետների, անկողնապարկերի, խուրջիների, այլ գործվածքների, թանգարանի ազգագրության բաժնում պահվող գորգագործական դազգահի ու գործիքների վերաբերյալ: Առանձին անդրադարձ է կատարվում գորգերի ու կարպետների՝ տարբեր ցուցահանդեսներում կազմակերպված ցուցադրությանը):

40. Բալայան Վ., **Արցախի Հանրապետության բնակավայրերի պատմության ուրվագծեր**, Երևան, 2020, 752 էջ

(Արխիվային նյութերի, պարբերական մամուլում տեղ գտած հրապարակումների, տպագիր սկզբնաղբյուրների, պատմագիտական, ազգագրական, բանագիտական աշխատությունների, հոդվածների և այլ ուսումնասիրությունների ու նյութերի հիման վրա հեղինակը ներկայացնում է Արցախի Հանրապետության մայրաքաղաքի և Ասկերանի, Հադրութի, Մարտակերտի, Մարտունու, Զարվաճառի, Շուշիի, Զաշաթաղի շրջանների՝ 2020թ. դրությամբ գործող բոլոր բնակավայրերի պատմությունը՝ անդրադառնալով նաև բնակիչների ժողովրդագրությանը, կենցաղին և ազգագրական այլ հարցերի:

41. Բալայան Վ., **Գիշի. Պատմական անցյալն ու ներկան**, Երևան, 1997, 80 էջ + 8 էջ ներդիր

(Հեղինակը ներկայացնում է հայրենի՝ Մարտունու շրջանի Գիշի գյուղի աշխարհագրական դիրքը, բնական պայմանները, պատմությունը, պատմամշակութային ժառանգությունը, կոլտնտեսային շարժումը, գյուղացիների մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին, ժողովրդական կրթության և կուլտուր-լուսավորական աշխատանքների դրվածքը, տեղեկություններ նշանավոր գիշեցիների մասին, տարբեր լուսանկարներ ևն: Առանձին ենթաբաժիններով համառոտ ներկայացվում են նաև գյուղի տնտեսական կյանքը և սովորությունները, հավատը, ընտանեկան կյանքը, բարքերը):

42. Բալայան Վ., **Մետաքսագործությունը Լեռնային Ղարաբաղում 19-րդ դարի երկրորդ կեսից մինչև մեր օրերը**, «ԱրՊՀ գիտական տեղեկագիր», Ստեփանակերտ, 2000, N1, էջ 88-92

(Տպագիր և ԼՂՀ պետական արխիվում ու պատմաերկրագիտական թանգարանում պահվող արխիվային նյութերի հիման վրա հեղինակը ներկայացնում է Լեռնային Ղարաբաղում մետաքսագործության զարգացման փուլերը, դրանց առանձնահատկությունները, տեսակարար կշիռը Ռուսական կայսրության և ԽՍՀՄ տարածքում, նրա տեղն ու դերը Արցախի ժողովրդական տնտեսության մեջ: Անդրադարձ է կատարվում նաև Մետաքսի մեծ

ճանապարհի հետ Արցախի ունեցած առնչության ու դրա վերականգնման և մետաքսագործության հետագա զարգացման անհրաժեշտության հարցերին):

43. Բալայան Վ., **Սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը Արցախում 19-րդ դարում**, «ԱրԴՀ հայագիտական հանդես», Ստեփանակերտ, 2011. Էջ 94-104

(Անդրադառնալով Այսրկովկասը Ռուսաստանին միացվելուց հետո ցարիզմի վարած քաղաքականությանը, այն է՝ տարածաշրջանը, այդ թվում Արցախը դարձնել իր հումքային կցորդը և արտադրված ապրանքների յուրացման շուկան՝ հեղինակը քննության է առնում Արցախի 19-րդ դարի սոցիալ-տնտեսական վիճակը: Առանձին ենթաբաժիններով ներկայացվում են երկրագործության, անասնապահության, գինեգործության, օղեգործության, շերամապահության ու մետաքսագործության, արհեստագործության, առևտրի զարգացման գործընթացներն այդ ժամանակաշրջանում, ինչը արդյունք էր նաև ցարական կառավարության իրականացրած մի շարք միջոցառումների):

44. Բաղդասարյան Ա., **Արցախի ժողովրդական նվազարանային երաժշտության հարցեր**, «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. Անցյալը, ներկան և ապագան. Միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, հունիսի 21-24, 2006 թ.», Երևան, 2007, Էջ 282-293

(Նվազարանային երաժշտությունը համարելով արցախահայության ավանդական երաժշտական մշակույթի առավել բնորոշ ու առաջատար բնագավառներից՝ հեղինակն անդրադառնում է Արցախի և հատկապես Շուշիի ժողովրդական երաժիշտներին, նվազարանների տեսականու բազմազանությանը, հարցի ուսումնասիրության պատմությանը, տեղի ավանդական նվազարանային երաժշտության կերտվածքային (երաժշտական կյուրի շարադրման) կառուցվածքներին՝ արցախյան նվագների ձայնագրված ու նոտագրված նմուշների վերլուծության արդյունքում կատարելով մի շարք եզրակացություններ):

45. Բաղդասարյան Ա., **Հայրենի եզերք: Պատմական ակնարկ**, Ստեփանակերտ, 2004, 248 էջ

(Հեղինակը ներկայացնում է հայրենի՝ Հաղթուրի շրջանի Ազոխ գյուղի աշխարհագրական դիրքը, բնակլիմայական պայմանները, բուսական և կենդանական աշխարհը, բնական ռեսուրսները, բնակչության նիստն ու կացը, խոսվածքը, որոշ սովորություններ, կոլտնտեսության ձևավորումն ու գործունեությունը, ազդիսցիների մասնակցությունը Առաջին, Երկրորդ աշխարհամարտերին և Արցախյան գոյապայքարին, գյուղի դպրոցը, բուժկետը, Ազոխի

քարանձավը, տեղեկություններ նշանավոր ազդիցիների մասին ևն: Աշխատության մեջ ընդգրկված են նաև մի շարք լուսանկարներ):

46. Բաղդասարյան Ն., **Ցարական Ռուսաստանի հարկային քաղաքականությունը Ղարաբաղում 19-րդ դարի 20-50-ական թթ.**, «Միջազգային գիտաժողովի նյութեր՝ նվիրված ԱրԴՀ հիմնադրման 40-ամյակին», Պրակ I, Ստեփանակերտ, 2009, էջ 232-233

(Բնության է առնվում 1822թ. Ղարաբաղում խանական վարչակարգի տապալումից հետո Ցարական Ռուսաստանի վարած հարկային քաղաքականությունը: Ըստ հեղինակի՝ այս բնագավառում որոշակի քայլեր կատարվում են 1826-1828թթ. ռուս-պարսկական պատերազմից հետո, իսկ 1840-ական թվականներին նոր հարկային համակարգի ստեղծման ուղղությամբ սկսած աշխատանքներն ավարտվում են միայն 1858թ., երբ ցարական կառավարության կողմից հաստատվում է Ղարաբաղի համար սահմանված նոր, առավել ծանր հարկաչափը):

47. Բաղդասարյան Ն., **Առևտրական կյանքը Ղարաբաղում 19-րդ դարի 30-60-ական թթ.**, «Ժողովրդավարության կայացումը հետխորհրդային շրջանում. Հիմնախնդիրներն ու հեռանկարները. Միջազգային գիտաժողովի նյութեր, մայիսի 21-22, 2010թ., Ստեփանակերտ, Մեսրոպ Մաշտոց համալսարան», Երևան, 2010, էջ 204-206

(Ներկայացվում է Ղարաբաղի առևտրական կյանքը 19-րդ դարի 30-60-ական թվականներին, տեղեկություններ են հաղորդվում ամենօրյա ու կիրակնօրյա շուկաների գործունեության մասին: Առանձնակի անդրադարձ է կատարվում Շուշիի վաճառականների առևտրական գործունեությանը):

48. Բաղդասարյան Ն., **Առևտրական կյանքի առանձնահատկությունները Ղարաբաղում ռուսական տիրապետության հաստատման առաջին երեսնամյակին**, «Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանի լրատու», Երևան, 2015, էջ 52-59

(Ներկայացվում են Ղարաբաղի առևտրական կյանքի առանձնահատկությունները ռուսական տիրապետության հաստատման առաջին երեսնամյակում: Հեղինակն անդրադառնում է այն հանգամանքին, որ 1805-1822 թթ. Ղարաբաղում խանական վարչակարգը շարունակում էր պահպանվել, ինչը խանգարում էր և՛ արտաքին, և՛ ներքին առևտրի զարգացմանը, և միայն 1922թ.՝ ռուսական վարչակարգի մոտքից հետո, ցարիզմի վարած տնտեսական քաղաքականությունն ուղղված էր առևտրական կյանքի աշխուժացմանը, որի նպատակն էր առավելագույն շահույթի ապահովումը):

49. Բաղդասարյան Ն., **Արիեստագործության զարգացումը Ղարաբաղում (1810-1860թթ)**, «Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանի լրատու», Երևան, 2012, N2, էջ 42-53

(Պատմագիտական և աղբյուրագիտական հիմքի վրա ներկայացվում է Ղարաբաղի արիեստագործության վիճակը նշված ժամանակաշրջանում, առանձնացվում են երեք տասնյակից ավելի արիեստներ: Ըստ հեղինակի՝ առևտրական կենտրոններից կտրվածությունը, հաղորդակցության ուղիների բացակայությունը, տնտեսական կյանքի պարփակվածությունը ստիպում էին բնակչությանը հիմնականում զբաղվել տնայնագործական արիեստագործությամբ՝ հատկապես շերամապահությամբ, մետաքսագործությամբ և գորգագործությամբ: Նշվում է նաև, որ 19-րդ դարի առաջին կեսին արիեստագործական և տնայնագործական արտադրությունն իր տեղը զիջում է արդյունաբերական մասնագիտացված գործունեության սկզբնական ձևին, որի առանձնահատկությունն, ի տարբերություն արիեստագործության, ոչ թե պատվերով աշխատանքն էր, այլ ազատ շուկայի):

50. Բաղդասարյան Ն., **Ղարաբաղի ռուս վերաբնակները 19-րդ դարի 30-40-ական թթ. (Ռուսաստանի ժողովրդագրական քաղաքականությունը)**, «Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանի լրատու», Երևան, 2012, N1, էջ 50-53

(Ներկայացվում են նշված ժամանակաշրջանում Ցարական Ռուսաստանի վերաբնակեցման քաղաքականության դրսևորումները Ղարաբաղում, նշվում են վերաբնակեցման նպատակները, տեղեկություններ են հաղորդվում 1830, 1832, 1834, 1836, 1846 թվականներին Ղարաբաղի տարբեր բնակավայրերում վերաբնակեցված ռուս աղանդավորների (դոկխաբորներ, իկոնոբորներ, մոլոկաններ, սկոպեցներ) մասին: Անդրադարձ է կատարվում նաև նրանց տեղափոխումներին, որ հիմնականում պայմանավորված էր անբարենպաստ կլիմայական պայմաններով, ցածր բերքատվությամբ ևն):

51. Բաղդասարյան Ն., Դովհաննիսյան Լ., **Ժողովրդագրական տեղաշարժերը Լեռնային Ղարաբաղում Գյուլիստանի և Թուրքմենչայի պայմանագրերի կնքումից հետո. Հայրենադարձություն, պարսկահայերի ներգաղթ, աղբյուրների շահարկումներ**, «Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանի լրատու», Երևան, 2014, էջ 30-39

(Զննության են առնվում 1813թ. Գյուլիստանի և 1928թ. Թուրքմենչայի պայմանագրերից հետո Լեռնային Ղարաբաղում տեղի ունեցած ժողովրդագրական տեղաշարժերի, մասնավորապես հայրենադարձության ու պարսկահայերի ներգաղթի հարցերը: Անդրադարձ է կատարվում Թուրքմենչայի պայմանագրով Պարսկաստանից Ղարաբաղ գաղթած հայերի բնակության վայրերին,

հատկանշվում է, որ տեղաբնակների կողքին նոր բնակչության հաստատումը բարբառային և ազգագրական առումով նկատելի փոփոխություններ չեն առաջացրել: Հոդվածը տպագրվել է նաև ռուսերենով /Багдасарян Н., Ованисян Л., **Демографические передвижения в Нагорном Карабахе после заключения Гюлистанского и Туркменчайского договоров: возвращение на родину, миграция армян Персии**, «Сборник научных статей. Центр системных региональных исследований и прогнозирования ИППК ЮФУ и ИСПИ РАН. Университет Месроп Маштоц. Южнороссийское обозрение», Вып. 77, Москва-Ростов-на Дону, 2013, с. 122-135/:

52. Բաղդասարյան Ն., **Դասային հարաբերությունները Ղարաբաղում ռուսական տիրապետության հաստատման առաջին երեսնամյակին (19-րդ դարի 10-40-ական թթ.**, «ԱրՊՀ գիտական տեղեկագիր», Ստեփանակերտ, 2014, էջ 143-148

(Զննության են առնվում 1813թ. Գյուլիստանի պայմանագրով Ղարաբաղի՝ Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցնելուց մինչև 1822թ. Ղարաբաղի խանության վերացումն ընկած շրջանի դասային հարաբերությունները, դրանց ձևավորման վրա մեղիքական շրջանի, խանական ու ռուսական տիրապետությունների թողած հետևանքները: Ներկայացվում են հողատիրության ձևերը և ավատատիրական սանդուղքի դասերն՝ իրենց անվանումներով, գործառույթներով, արտոնություններով):

53. Բաղդասարյան Ն., **Վարչաքաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կացությունը Ղարաբաղում 1813-1867թթ.**, Երևան, 2015, 256 էջ

(Ներածության մեջ ներկայացվում են աշխատության նպատակներն ու հարցի ուսումնասիրության պատմությունը: Բուն աշխատության մեջ արխիվային վավերագրերի, տպագիր սկզբնաղբյուրների, պատմագիտական գրականության, ժամանակի պարբերական մամուլի նյութերի հիմքի վրա հեղինակն առանձին բաժիններով՝ «Գյուլիստանի պայմանագրի քաղաքական հետևանքները» (21-63), «Արցախահայությունը 1826-1828թթ. ռուս-պարսկական պատերազմում» (64-91), «Ղարաբաղը՝ ռուսական կայսրության վարչաքաղաքական բարեփոխումների նախագծերում և որոշումներում» (92-114), «Գյուղատնտեսությունը, արհեստները և առևտուրը», (115-160), «Ցարական Ռուսաստանի հարկային քաղաքականությունը Ղարաբաղում» (161-179), «Դասային հարաբերությունները» (180-189), «Ղարաբաղի ռուս վերաբնակները (Ռուսաստանի ժողովրդագրական քաղաքականության դրսևորումը)» (190-194), «Հակաավատատիրական և հակացարական ելույթները Ղարաբաղում» (195-214), քննության է առնում Ղարաբաղի վարչաքաղաքա-

կան և սոցիալ-տնտեսական կացության պատմությունը 1813-1867 թթ.: Աշխատությունն ունի նաև վերջաբան, ամփոփում, օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկ):

54. Բաղդասարյան Ն., **Մետաքսագործության զարգացումը Ղարաբաղում 1810-1860-ական թթ.**, «Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանի լրատու», Ստեփանակերտ, 2011, N1, էջ 20-25

(Ներկայացվում է 1813թ. Գյուլիստանի պայմանագրով Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցնելուց հետո մինչև 1860-ական թվականները Ղարաբաղում մետաքսագործության զարգացման պատկերը, տեղեկություններ են տրվում մետաքսի մշակման և իրացման եղանակների, առկա մետաքսագործական ու մետաքսակարժական արհեստանոցների մասին: Ըստ հեղինակի՝ այս ճյուղի զարգացումը պայմանավորված էր ներքին և արտաքին բարենպաստ գործոններով: Որպես ներքին գործոն է դիտվում Ղարաբաղի բնակչության զբաղվածությունն այս բնագավառում՝ ուղղված սեփական կարիքների բավարարմանը, իսկ որպես արտաքին գործոն՝ Ցարական Ռուսաստանի գործադրած ջանքերը եկամտաբեր այս ճյուղի զարգացման համար):

55. Բաղդասարյան Ն., **Շուշիի դերը Անդրկովկասի առևտրական կապիտալի ձևավորման և զարգացման գործում 19-րդ դարի 30-60-ական թթ.**, «Խաղաղ Կովկասը՝ տարածաշրջանի զարգացման գործոն. ԼՂՀ և ՀՀ հռչակման 20-րդ տարեդարձին նվիրված միջազգային գիտաժողովի նյութեր. Ստեփանակերտ, 4 նոյեմբերի, 2011թ., Մեսրոպ Մաշտոց համալսարան», Երևան, 2011, էջ 245-253

(Ներկայացվում են նշված ժամանակաշրջանում Շուշիի առևտրական կյանքը, դրան նպաստող ու խանգարող երևույթները, առանձնակի անդրադարձ է կատարվում քաղաք ներմուծվող և արտահանվող ապրանքատեսակներին ու դրանցից գանձվող տուրքերին: Հեղինակը հանգում է այն եզրակացության, որ Շուշիի առևտրականները արտահանում էին Ղարաբաղում արտադրվող ապրանքների շատ քիչ մասը՝ առավելապես հանդես գալով միջնորդի դերում՝ Անդրկովկասի և Եվրոպայի հետ տարվող առևտրում):

56. Բաղդասարյան Ն., **Ցարական Ռուսաստանի հարկային քաղաքականությունը Ղարաբաղում 19-րդ դարի առաջին քառորդին**, «ԱրՊՀ. Հայագիտական հանդես», Ստեփանակերտ, 2011, էջ 104-116

(Ներկայացվում են նշված ժամանակաշրջանում Ցարական Ռուսաստանի վարած հարկային քաղաքականությունը Ղարաբաղում և գավառի եկամուտների ընդհանուր պատկերը: Ըստ ուսումնասիրության՝ հատկապես 1813-

1822թթ. խանական գանձարանի եկամուտների մեծ բաժինը գոյանում էր մաքսային համակարգից՝ ռաիդարից, իսկ երկրորդ աղբյուրը կապալային համակարգն էր, որից ստացված եկամուտները խանության անուղղակի հարկերն էին: Միաժամանակ նշվում է, որ չնայած հարկային համակարգի անհրաժեշտությունն արտահայտված էր իր ամբողջ սրությամբ, այս ուղղությամբ որոշակի քայլեր կատարվում են 1826-1828թթ.՝ ռուս-պարսկական պատերազմից հետո միայն):

57. Բաղդամյան Ֆ., **Գանձասարի շուքի ներքո. Վանք (Պատմական ուրվագծեր. Երեկ և այսօր)**, Ստեփանակերտ, 2018, 96 էջ

(Յեղիսակը ներկայացնում է Մարտակերտի շրջանի Վանք գյուղի պատմությունը, աշխարհագրական դիրքն ու բնական սահմանները, Նրա տարածքում գտնվող նշանավոր Գանձասար եկեղեցին, պատմաճարտարապետական մյուս հուշարձանները, հողատարածքները, գետերը, աղբյուրները, կենդանական աշխարհը, դպրոցը, հիմնարկ-ձեռնարկությունները, գյուղացիների մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին և Արցախյան ազատամարտին, տեղեկություններ անվանի վանքեցիների մասին, բնակիչների հետ կապված զվարճախոսություններ, մականուններ, տարաբնույթ լուսանկարներ ևն):

58. Բարխուդարյան Մ., **Արցախ, Երևան, 1996, 300 էջ**

(Ներկայացվում են հեղինակի՝ Արցախում կատարած շրջագայությունների ընթացքում գրառած նյութերը, որտեղ առանձին բաժիններով և ենթաբաժիններով նկարագրվում են Արցախ նահանգի սահմանները, լեռները, դաշտերը, դաշտակները, հովիտները, գետերն ու գետակները, մեծ աղբյուրները, հանքային սառն ու տաք ջրերը, լճակները, անտառները, բուսական ու կենդանական աշխարհը, հանքերը, գավառները, Նրանց կազմում գտնվող բնակավայրերը, պատմաճարտարապետական հուշարձանները՝ վանքերը, եկեղեցիները, մատուռները, ապարանքները, սրբավայրերը, քարայրերը, բերդերը, հին բնակատեղիները ևն: Առանձնակի անդրադարձ է կատարվում յուրաքանչյուր բնակավայրի աշխարհագրական դիրքին, բնակչության (արական և իգական) ու ծխերի թվին, կյանքի միջին տևողությանը, հողատեսակներին, ստացվող բերքերին, եկեղեցիներում պահվող գրչագրերին ևն: Վերջում տրվում են ծանոթություններ, հատուկ անունների, ավերակ բնակատեղիների, բերդերի, վանքերի ու մատուռների, քարայրերի ցանկեր, ինչպես նաև առանձին գավառների ու քաղաքների բնակչության, ծնունդների, պսակների, ննջեցյալների, եկեղեցիների, քահանաների մասին տեղեկատվական ամփոփագիր: Աշխատությունն առաջին անգամ տպագրվել է Բաքվում 1895թ.):

59. Բարսե Ս., **Լեռնային Ղարաբաղ (Երկրագիտական համառոտ ձեռնարկ)**, Բաքու, 1963, 84 էջ

(Յեղիևական առանձին բաժիններով և ենթաբաժիններով ներկայացնում է Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ֆիզիկաաշխարհագրական բնութագիրը (աշխարհագրական դիրքն ու սահմանները, մակերևույթը, գետերը, հողակլիմայական գոտիները, օդերևութաբանական տվյալներ, հողերի տիպերը, բուսականությունը, անտառները, վայրի կենդանիներն ու թռչունները), ժողովրդական տնտեսությունը՝ արդյունաբերություն (մետաքսարդյունաբերություն, գինեգործություն, տեղական արդյունաբերություն, կոշիկի արտադրություն, փայտամշակություն, գորգագործություն, յուղագործություն և պանրագործություն), գյուղատնտեսություն (գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերակառուցում, գյուղատնտեսական ճյուղերի տեղաբաշխում, բուսաբուծություն, անասնաբուծություն), բնակչությունը (Ղարաբաղի բարբառը, ղարաբաղցու աշխատասիրությունն ու հայրենասիրությունը, բնակչության նիստն ու կացը և որոշ սովորություններ, մշակույթը, առողջապահությունը, հաղորդակցության ճանապարհները, Ստեփանակերտ քաղաքը, հնություններն ու մշակութային հուշարձանները): Աշխատության մեջ ընդգրկված են նաև որոշ քարտեզներ, գծագրեր, լուսանկարներ):

60. Բոդյան Վ., **Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում**, Երևան, 1972, 528 էջ

(Մենագրությունը նվիրված է Հայաստանում ու Նրա ազգագրական տարբեր շրջաններում նախնադարից մինչև 20-րդ դարն ընդգրկող ժամանակաշրջանի բրիչային և արորագութանային երկրագործության ուսումնասիրությանը: Ներածության մեջ (էջ Ե-Ժ2) տեղեկություններ են տրվում երկրագործության զարգացման պատմության և աշխատության սկզբնաղբյուրների մասին: Բուն աշխատությունը բաղկացած է երկու մասից: Առաջին մասի՝ «*Բրիչային երկրագործություն*» (էջ 1-146), երեք գլուխներում ներկայացվում են բուսահավաքչության պատմությունը, բրիչային հողագործության արտադրամիջոցների զարգացումը և արտադրամիջոցների դասակարգումն ըստ աշխատանքային, բանջարաբուծությունն ու այգեգործությունը Հայաստանում և բրիչային հողագործության ավանդները դրանց մեջ: Երկրորդ մասի՝ «*Արորային երկրագործության պատմությունը Հայաստանում*» (էջ 147-501), տասը գլուխներում համապատասխանաբար քննության են առնվում վարող գործիքների զարգացման ընթացքն ու գործիքների դասակարգումն ըստ կառուցվածքային և տարածքային հատկանիշների, հայկական վարող գործիքների կառուցվածքաբանական և ծագումնաբանական հարցերը, շարացան

համակարգը Վանա լճի ավազանում, հարթիչների զարգացումը Հայաստանում, լծերը և լծասարքերը, աշխատանքայինները և աշխատանքի կոոպերատիվ ձևերը, ցանքերի խնամքը, բերքահավաքի արտադրամիջոցները և աշխատանքի եղանակները, կալսելու գործիքների զարգացումը և կալսման ձևերը, երկրագործական պաշտամունքի տարեշրջանը: Հավելվածում (Էջ 502-506) տեղեկություններ են տրվում հայկական մի քանի շրջաններում բրիչների պատրաստման եղանակների մասին: Աշխատության մեջ հեղինակը հաճախ այս կամ այն հարցը քննելիս հայ ազգագրական տարբեր շրջաններին զուգահեռ առանձին անդրադարձ է կատարում նաև Արցախին):

61. Բեգլարյան Հ., **Արցախ-Նամե, գիրք չորրորդ, Ստեփանակերտ, 2005, 648 էջ**

(Հեղինակային հոդվածների, Էսսեների, ակնարկների ժողովածու: «Տողեր Պըլը-Պուղու դիվանից» բաժնում (Էջ 547-642) ընդգրկված են հեղինակի՝ գրական հայերենով և Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) գրառած և մշակած՝ արցախցի նշանավոր առակախոսի անվան հետ կապված զվարճախոսություններ, ինչպես նաև արցախյան հանելուկներ, խաղիկներ, ավանդություններ, հավատալիքներ, գուշակումներ, նախապաշարմունքներ, ակնարկներ Պըլը-Պուղու ու բանահավաքներ Գարեգին Սրվանձտյանցի և Մակար Բարխուդարյանի մասին):

62. Բեգլարյան Հ., **Արցախ-Նամե, գիրք հինգերորդ, Ստեփանակերտ, 2007, 640 էջ**

(Հեղինակի՝ տարբեր տարիների՝ գրական հայերենով և Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) գրառած և մշակած բանահյուսական (առավել՝ երգիծական) նյութերի ժողովածու: Առանձին բաժիններով ներկայացվում են հարյուրավոր զվարճախոսություններ, խաղիկներ, երգեր, ուտեստների ու ժողովրդական բժշկության մասին ակնարկներ, հավատալիքներ, գուշակումներ, նախապաշարմունքներ, հանելուկներ, անեծքներ, ասացվածքներ, դարձվածքներ, բարբառային բառերի բառարան):

63. Բեգլարյան Մ., **Ղարաբաղի մեր Զարահունքը, Ստեփանակերտ, 2004, 208 էջ**

(Հեղինակը ներկայացնում է հայրենի՝ Մարտունու շրջանի Զարահունք գյուղի պատմությունը, նիստն ու կացը, կրթությունը, մշակույթը, առողջապահությունը, գյուղի կոլտնտեսության ստեղծումն ու նրա հետագա ճակատագիրը, քարահունքիների մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին և Արցախյան ազատամարտին, հիշողություններ, մանրապատումներ ևն:

առանձին ենթաբաժիններով հանգամանորեն նկարագրվում են գյուղի տոհմերը, սովորությունները, սոցիալական և ընտանեկան կյանքը, հավատքը, բարքերը, նախապաշարումները ևն):

64. Գալստյան Ա., **Հաղթանակ**, *Ստեփանակերտ, 2000, 252 էջ*

(Ներկայացվում են Ասկերանի շրջանի Նորագյուղ գյուղի տարբեր ժամանակաշրջանների պատմությունը, ֆիզիկաաշխարհագրական բնութագիրը, նրա տնտեսությունը, գյուղացիների մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին և Արցախյան գոյամարտին, ակնարկներ հարևան Սարդարաշեն, Ռև, Ղշլաղ գյուղերի մասին, հուշեր ևն: Առանձին ենթաբաժիններով հեղինակն անդրադառնում է նաև գյուղի հայտնի տոհմերին ու տեղանուններին, Նորագյուղացիների սովորություններին, մականուններին, գյուղում տարածված խաղատեսակներին ու զվարճախոսություններին):

65. Գասպարյան Լ., **Հյուսվածքագործությունը Սյունիք-Արցախի տարազում**, «Ազգ և ժառանգություն» համահայկական երիտասարդական գիտաժողով. *Ստեփանակերտ, 26-30 սեպտեմբերի, 2006թ.*», *Ստեփանակերտ, 2006, էջ 169-171*

(Հավաստելով, որ հայկական տարազը ձևավորվել է լեռնաշխարհի աշխարհագրական դիրքին, կլիմայական պայմաններին, ժողովրդի տնտեսական վիճակին ու ճաշակին համապատասխան՝ հեղինակը անդրադառնում է Սյունիք-Արցախ պատմաազգագրական շրջանի հյուսվածքաբանությանը: Առանձին ենթաբաժնով ներկայացվում է գուլպայագործության բնագավառը՝ գուլպաների տեսակները, գործելու եղանակներն ու հաջորդական քայլերը, գույների ընտրությունն ու նախշատեսակները ևն):

66. Գրիգորյան Գ., **Մոխրաթաղ**, *Ստեփանակերտ, 2004, 80 էջ*

(Բաղկացած է երկու մասից: Առաջին մասում առանձին ենթաբաժիններով ներկայացվում են Մարտակերտի շրջանի Մոխրաթաղ գյուղի պատմությունը, «Ինը մաս» եկեղեցին, և «Հենգ շեն» բնակատեղին, նոր Մոխրաթաղն ու նրա հիմնադրման դրդապատճառները, գյուղի ղեկավար մարմինները, կրթությունն ու մշակույթը, գյուղացիների մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին և Արցախյան շարժմանը: Երկրորդ մասում հանգանանորեն նկարագրվում են գյուղի տոհմերն ու նրանց ծագումնաբանությունը):

67. Գրիգորյան Ժ., **Ուլուբաբ**, *Ստեփանակերտ, 2011, 116 էջ*

(Հեղինակը ներկայացնում է հայրենի՝ Ասկերանի շրջանի Ուլուբաբ գյուղի (ներկայումս անմարդաբնակ) պատմությունը, հին բնակատեղիները, տեղանունները՝ անտառները, ժայռերը, քարանձավները, այգիները, աղբյուրները,

նշանավոր ծառերը, գետերը, եկեղեցիները, սարերը, տարաբնույթ լուսանկարներ՝ անդրադառնալով նաև գյուղի նիստ ու կացին):

68. Գրիգորյան Ֆ., **Հայկական ազգային տարազ**, Երևան, 2011, 256 էջ

(Եռալեզու (հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն) պատկերագիրք: Առաջաբանում տրվում են հայկական տարազի պատմության ու կառուցվածքային առանձնահատկությունների ընդհանրական բնութագրերը: Բուն ժողովածուն ընդգրկում է 18-րդ դարի վերջից մինչև 20-րդ դարասկզբի հայ ազգագրական տարբեր շրջանների տղամարդկանց, կանանց, երեխաների, ինչպես նաև՝ հոգևորականների ու ֆիդայիների ազգային տարազի՝ հեղինակի պատկերագրողումները: Արցախը ներկայացնող շարքում (NN46-53) ներկայացված են «Շուշեցի կինը», «Տատիկը թռռնիկի հետ», «Մայր ու աղջիկը տեղական տարազով», «Կինն ամենօրյա զգեստով», «Կինը տարազի լրիվ համալիրով», «Կինն ավանդական տարազով», «Կնոջ ավանդական տարազ», «Գանձակեցի նորահարսը» նկարները: Ժողովածուին կցված են նաև նկարների ցանկ ու տերմինաբանական բառարան):

69. Դաբալյան Ա., Գաբրիելյան Մ., **Շուշին 1992-2002թթ.. Հայերի վերադարձը ազատագրված քաղաք (ազգագրական ակնարկ)**, Երևան, 2004, 96 էջ

(Դաշտային ազգագրական, վիճակագրական նյութերի և մասնագիտական գրականության ուսումնասիրության արդյունքում հեղինակները ներկայացնում են Շուշի քաղաքի վերաբնակեցման գործընթացները: Առանձին գլուխներով և բաժիններով՝ «Շուշին հակասությունների քաղաք», «Պատմության հակադիր մեկնաբանությունները», «Քաղաքը սահմանով և առանց սահմանի», «Շուշին ընդդեմ հայերի», «Ժողովրդագրական նկարագիրը (1992-2002)», «Բնակչության ներեթնիկ խմբերը», «Տարաբնակեցման փուլերը», «Ընտանիքների կազմը», «Սեռատարիքային կազմը», «Կենսապահովման եղանակները», «Բնակեցման ելակետային պայմանները», «Բնակեցումը», «Բնակարանները», «Տնտեսությունը և զբաղմունքները», «Հասարակական-մշակութային գործոնները», «Վերաբնակության ավանդական գործոնները», «Բռնագաղթը վերաբնակության հասարակական-մշակութային գործոն», «Բնակավայրի իրավունքը», «Առաջին ներհամայնական կապերը», «Հայկականության վերականգնման սկիզբը», «Ապագայի ծրագրերի ընդգրկումը», «Փողոցների վերանվանումը», «Հուշարձանները», «Հայկական գերեզմանոցները», քննության են առնվում Շուշիի պատմական անցյալն ու դրան վերաբերող տեսակետները, 1992-2002թթ. քաղաք վերադարձող հայ բնակչության ժողովրդագրական ցուցանիշները, կենսապահովման պայմանները,

հասարակական-մշակութային գործոնները, հայկականության վերականգնման առանձնահատկությունները: Ուսումնասիրությունն ունի նաև ներածական մաս, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով ամփոփումներ, գրականության ցանկ):

70. Դաբալյան Ա., **Շուշիի հասարակական կյանքն ըստ «Կովկասյան տարեգրքի»**, «Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան. Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր», Երևան, 2007, էջ 330-334

(Ներկայացվում են 1849 թվականից մինչև Առաջին աշխարհամարտի սկիզբը Թիֆլիսում Կովկասի փոխարքայի գրասենյակի կողմից հրատարակված «*Кавказский календарь*» բազմահատոր տարեգրքի տարբեր համարներում Շուշի քաղաքին վերաբերող նյութերը, որոնք, ըստ հեղինակի, արդի հետազոտողին հնարավորություն են տալիս վերականգնելու ռուսական կայսրության կազմում Շուշիի զարգացման հիմնական փուլերը: Առանձնակի անդրադարձ է կատարվում քաղաքի բնակչության, առևտրի, տնտեսական կյանքի առանձնահատկությունների, կրթամշակութային հաստատությունների, հարյուրավոր շուշեցիների մասին տեղեկություններ պարունակող նյութերին):

71. Թադևոսյան Ա., **Արցախյան մի գորգի իմաստաբանական քննության փորձ**, «Հայ մշակույթի հետազոտման հարցեր. Արցախ: Գիտական նստաշրջան. Չեղուցումների հիմնադրույթներ», Երևան, 1992, էջ 9-10

(Շեշտելով գորգի՝ կենցաղային և գեղագիտական արժեքից բացի նաև ծիսական-սրբազան իմաստ ունենալը՝ հեղինակը ներկայացնում է ՀՊԹ-ում պահվող արցախյան 19-րդ դարի մի գորգ: Զննության են առնվում վերջինիս կառուցվածքի և հորինվածքի հիմնական տարրերը (վիշապանախշեր, տիեզերական ծառ, տիեզերական սյուն, տիեզերական հավասարակշռություն և կարգ, երկվորյակներ խորհրդանշող նախշեր, սև-սպիտակ գունային հակադրամիասնություն, երիզներ ևն):

72. Թադևոսյան Ա., **Դարբինը հայոց ծիսակարգում (Պատմաագագագրական ուսումնասիրություն)**, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», Երևան, 1981, հ.23, էջ 99-184

(Պատմաագագագրական հարուստ նյութի հիմքի վրա հեղինակը ներկայացնում է հայ ժողովրդական դարբնոցային մշակույթի ծիսական բնագավառի ուսումնասիրությունը՝ առանձին գլուխներով քննության առնելով դարբնի տեղն ու դերը համայնքի տարածաժամանակային կառուցվածքում, համայնքի

ծիսական կյանքում, խորհրդանշանային ենթատեքստը դարբնոցային մշակույթում: Հայ ազգագրական այլ շրջանների թվում անդրադարձ է կատարվում նաև Արցախին):

73. Թադևոսյան Ա., **Դարբնի ծիսական կերպարի իմաստաբանությունը արցախցիների հավատալիքների համատեքստում (XIX-XX դդ.)**, «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. Անցյալը, ներկան և ապագան. Միջազգային գիտաժողով. Չեկուցումների ժողովածու, հունիսի 21-24, 2006թ., Ստեփանակերտ», Երևան, 2007, էջ 321-324

(Ներկայացվում է Արցախի մի շարք գյուղերում մինչև 20-րդ դարի սկիզբը պահպանված՝ Նավասարդի տոնակատարությունների հետ կապված մի ավանդույթ՝ որպես չարխափան միջոց դարբինների կողմից գնդանին հարվածներ հասցնելու երևույթը, ինչպես նաև հղի կանանց համար «*ուրբաթաբուր*» մատանիներ պատրաստելու արարողությունը: Այն համեմատելով հայ ազգագրական այլ շրջանների ու համահայկական տարածում ունեցող Արտավազդի շղթայման նմանատիպ ծեսերի հետ՝ հեղինակը հավաստում է, որ արցախյան ժողովրդական հավատալիքները մասն են կազմում համահայկական հավատալիքների):

74. Թադևոսյան Հ., **Հին ու նոր Ավետարանոց, Ստեփանակերտ, 2006, 142 էջ**

(Հեղինակը ներկայացնում է հայրենի՝ Ասկերանի շրջանի պատմական Ավետարանոց (Չանախչի) գյուղի համառոտ պատմությունը, սահմանները, աշխարհագրական դիրքը, բնական պայմանները, անտառները, բուսական աշխարհը, լեռները, գետերը, աղբյուրները, եկեղեցիները, դպրոցը, հիվանդանոցը, մետաքսակարժական ֆաբրիկան, տեղեկություններ անվանի ավետարանոցիների մասին, բնակչության կենցաղը տարբեր ժամանակաշրջաններում, մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին և Արցախյան գոյապայքարին ևն: Աշխատության մեջ ընդգրկված են նաև թեմային առնչվող տասնյակ լուսանկարներ):

75. Թաթևյան Վ., **Արցախի դերը հայկական գորգագործության ավանդույթների պահպանման ու զարգացման գործընթացներում**, «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. Անցյալը, ներկան և ապագան. Միջազգային գիտաժողով. Չեկուցումների հիմնադրույթներ, հունիսի 21-24, 2006 թ., Ստեփանակերտ», Երևան, 2006, էջ 207-208

(Կարևորելով Արցախի դերը հայկական գորգագործության ավանդույթների պահպանման ու զարգացման գործընթացներում՝ հեղինակը ներկա-

յացնում է արցախյան գորգերի յուրահատկությունները և հավաստում, որ Արցախն ընդհուպ մինչև 20-րդ դարի կեսերը պահպանել է տոհմիկ հայկական գորգագործությանը բնորոշ տիպերը, որոնք կապված են առհասարակ գորգագործության՝ իբրև ոստայնագործության առանձին ճյուղի առաջացման վաղագույն շրջանի հետ):

76. Թաթևյան Վ., **Արցախի հատուկ խորհրդիմաստ արտահայտող ուղեգորգերը**, «1978-1979թթ. ազգագրական և բանահյուսական դաշտային հետազոտությունների արդյունքները: Չեկուցումների թեզիսներ. մայիսի 5 - 7, 1980», Երևան, 1980, էջ 13-14

(Հավաստելով, որ արցախյան ուղեգորգերը, որպես բնակչության կենցաղի անքակտելի մաս, ունեցել են վաղնջագույն արմատներ, հեղինակը համառոտ ներկայացնում է դրանց կառուցվածքը, հորինվածքը, զարդագոտիները, զարդանախշերի տեսակները, հնագույն հավատալիքների ևն հետ կապված խորհրդիմաստները: Ըստ հեղինակի՝ բոլոր այդ հանգամանքներն ուղեգորգերը դարձնում են գորգարվեստի և առհասարակ ժողովրդական արվեստի ուսումնասիրության համար խիստ շահեկան և ուրույն մի ճյուղ՝ կարևոր դարձնելով դրանց բոլոր տարբերակների վավերագրումն ու հավաքումը):

77. Թաթևյան Վ., **Արցախի տոհմագորգերը**, Երևան, 2004, 208 էջ

(Պատկերագիրը: Առաջաբանում հեղինակը անդրադառնում է հայ, մասնավորապես արցախյան գորգարվեստի պատմությանն ու առանձնահատկություններին, գորգերի տեսակներին, դրանց ծագման, առնչություններին, նախշատեսակների, խորհրդանշանների և այլ հարցերի: Բուն ժողովածուում ներկայացվում են հեղինակի տասնամյակների ընթացքում Արցախի տարբեր բնակավայրերում, ինչպես նաև հարևան շրջաններում կատարած ուսումնասիրությունների ընթացքում լուսանկարված գորգերի զանազան տեսակների (վիշապագորգ, վարսանդագորգ, արծվագորգ, անցումային տիպի գորգ, արևագորգ, խնձորեսկ, թռչնաբուն, հարսանեկան, ցլագորգ, արծվենշան, խայլի, խաչ խորան, գուհար, արև-ծիլ, փեթակ, Դիզակ, աստղ-հավք, թագ-գորգ, պատկերագորգ ևն) ու որոշ կարպետների (թեյթող, խոյակարպետ, ցլակարպետ, մեղու, կրկենի ևն) գունավոր լուսանկարները՝ համապատասխան մեկնաբանություններով: Ժողովածուի վերջում տրվում են ռուսերենով և անգլերենով ամփոփումներ ու լուսանկարների ցանկեր: Ժողովածուին կցված է նաև օգտագործված գրականության ցանկ):

78. Թադիադյան Մ., **Ճանապարհորդութիւն ի Հայս, Կալկաթայ, 1847, 382 էջ**

(Հեղինակը ներկայացնում է 1819, 1821-1823 թվականներին հայկական տարբեր նահանգներում, այդ թվում՝ Արցախում կատարած իր շրջագայություններից ստացած տպավորությունները՝ անդրադառնալով տարբեր բնակավայրերի, վանքերի, հուշարձանների, գետերի, լեռների նկարագրությանը, Շուշի քաղաքի առևտրական տներին, արցախահայության տնտեսական զբաղմունքին, հաղորդում ազգագրական բնույթի այլ տեղեկություններ: Ուղեգրությունը ընդգրկված է նաև Մ. Թաղիադյանի «Ուղեգրություններ, հորվածներ, նամակներ, վավերագրեր» գրքում /Երևան, 1975, էջ 23-264/):

79. Թեմուրճյան Վ., **Գորգագործությունը Հայաստանում**, Երևան, 1955, 234 էջ + 43 ներդիր

(Հեղինակը առանձին գլուխներով ներկայացնում է հայկական գորգագործության պատմությունը, տնայնագործական գորգագործությունը Հայաստանում և հարևան երկրների հայաբնակ վայրերում, գորգագործության վերածնունդը Սովետական Հայաստանում, բազմաթիվ լուսանկարներ: Հայկական պատմաազգագրական տարբեր շրջանների թվում անդրադարձ է կատարվում նաև Արցախի գորգագործական մշակույթին):

80. Լալայան Ե., **Գանձակի գաւառ. Նյութեր ապագայ ուսումնասիրութեան համար**, «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիս, 1899, Ե գիրք, էջ 213-360, 1900, 2 գիրք, էջ 231-382, 1901, VII- VIII գիրք, էջ 255-270

(Առանձին բաժիններով և ենթաբաժիններով ներկայացվում են Լեռնային Ղարաբաղին հարակից Գանձակի գավառի (որն ընդգրկվում է պատմական Արցախի տարածքում) սահմանները, համառոտ պատմությունը, մելիքությունները, տեղագրությունը, կլիման, բուսական ու կենդանական աշխարհը, Գանձակ քաղաքը, հայկական նշանավոր գյուղերը, նշանավոր վանքերն ու բերդերը, ազգաբնակչությունը, բնակարանը, զգեստը և զարդը, ընտանեկան բարքն ու կյանքը, հավատքը, նշանավոր տոները, վիճակի երգերը, գերմանական գաղութները, դոկսաբորների ու մալականների գյուղերը, տեղում ապրող մալականների ազգագրական նկարագիրը: Ուսումնասիրության մեջ ընդգրկված են նաև ազգագրական բնույթի որոշ լուսանկարներ և գավառի քարտեզը: Ժողովածուն Ա. Նազինյանի խմբագրությամբ վերահրատարակվել է հետագայում՝ ընդգրկվելով Ե. Լալայանի հինգհատորյակում /«Երկեր», հատոր 2, Երևան, 1988/):

81. Լալայան Ե., **Չանգեզուր. Նյութեր ապագայ ուսումնասիրութեան համար**, «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիս, 1898, Դ գիրք, N2, էջ 7-116

(Հեղինակն առանձին բաժիններով ներկայացնում է Արցախին հարակից Ձանգեզուրի գավառի Ձանգեզուրի ոստիկանական շրջանի սահմանները, տեղագրությունը, մեղիքությունները, նշանավոր բնակավայրերը, վանքերը, բերդերը, լեռները, գետերը, բուսական ու կենդանական աշխարհը, հանքերը, ազգաբնակչությունը, բնակարանը, զգեստը և զարդը, ընտանեկան կյանքն ու բարքը, տարածված հիվանդություններն ու դրանց բուժման ժողովրդական միջոցները, նշանավոր տոները, ժողովրդական ու վիճակի երգերը ևն: Ուսումնասիրության մեջ ընդգրկված են նաև ազգագրական բնույթի լուսանկարներ):

82. Լալայան Ե., **Սիսիան. Նյութեր ապագայ ուսումնասիրության համար**, «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիս, 1898, Գ գիրք, N1, էջ 105-207

(Առանձին բաժիններով ներկայացնում են Արցախին հարակից Ձանգեզուրի գավառի Սիսիանի ոստիկանական շրջանի սահմանները, տեղագրությունը, Սյունյաց մետրոպոլիտությունը, մեղիքությունը, նշանավոր գյուղերը, վանքերը, բերդերը, լեռները, գետերը, ազգաբնակչությունը, բնակարանը, զգեստը և զարդը, ամուսնության, ծննդի, մահվան ու թաղման հետ կապված սովորություններն ու ծեսերը, ընտանեկան հարաբերությունները, հիվանդությունն ու բժշկությունը, նշանավոր տոները, ժողովրդական երգերը, որոշ ավանդություններ ևն: Ուսումնասիրության մեջ ընդգրկված են նաև ազգագրական բնույթի լուսանկարներ):

83. Լալայան Ե., **Վարանդա. Նյութեր ապագայ ուսումնասիրության համար**, «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիս, 1897, Բ գիրք, էջ 5-244, **Վարանդա. Նշանաւոր տօներ**, «Ազգագրական հանդես», Թիֆլիս, 1898, Գ գիրք, էջ 338-349

(Հիմնականում իր, ինչպես նաև իր հանձնարարությամբ այլ մտավորականների (Լ. Աթաբեկյան, Ղ. Տեր-Ղազարյան, Վ. Յ., Բ. Ա., Յ. Տեր-Հովհաննիսյան)՝ պատմական Վարանդա գավառի բնակավայրերից հավաքած ու տպագիր նյութերի ուսումնասիրության արդյունքում հեղինակն առանձին բաժիններով ներկայացնում է գավառի ազգագրական նկարագիրը: Ուսումնասիրությունը սկսվում է «Մի երկու խոսք Վարանդայի պատմական անցեալի մասին» (էջ 5-8) բաժնով, որտեղ տրվում է գավառի համառոտ պատմությունը, առանձին անդրադարձ է կատարվում Ամարաս վանքին: «Վարանդայի տեղագրութիւնը» բաժնում (էջ 9-53) առանձին ենթաբաժիններով ներկայացվում են գավառի սահմանները, լեռները, դաշտերը, գետերը, լճերը, աղբյուրները, քարայրերը, կլիման, բուսական ու կենդանական աշխարհը, հանքերը, Շուշի քաղաքը և նշանավոր գյուղերը, նշանավոր վանքերը: «Ստատիսթիկական տեղեկութիւններ (Շուշու ամբողջ գաւառի մասին)» բաժնում (էջ 54-76) վիճա-

կագրական տեղեկություններ են հաղորդվում Շուշի քաղաքի և ամբողջ գավառի մասին: Առանձին աղյուսակներով ու համապատասխան վերլուծություններով ներկայացվում են 1886 և 1895թթ. բնակչության թիվն ու խտությունը, բնակչությունն ըստ ազգությունների, դավանությունների, բնակության տեղի (քաղաքում ու գավառում), բնակչության շարժը՝ ամուսնությունները, ծնունդները, մահացությունը, հայ բնակչության աճը: «*Տնտեսական դրութիւն*» բաժինը (Էջ 77-101) նվիրված է բնակչության տնտեսական զբաղմունքի՝ երկրագործության, այգեգործության, անասնապահության, շերամապահության, մեղվաբուծության, ձկնորսության, որսորդության, արհեստների, գործարանային արտադրության, առևտրի քննությանը: «*Լուսավորութիւն*» բաժնում (Էջ 102-112) հեղինակն անդրադառնում է դպրոցներին, գրադարաններին, պարբերական հրատարակություններին, թատրոնին, տպարաններին, ոճրագործությանը, փոստին՝ քննության արդյունքները ներկայացնելով առանձին աղյուսակներով: «*Ընտանեկան բարք*» (Էջ 113-186) խորագրի տակ առանձին բաժիններով՝ «*Ամուսնութիւն և հարսանեաց սովորութիւններ*», «*Տղաքերը և կնուկները*», «*Ընտանեկան կեանք*», «*Հիվանդութիւն և բժշկութիւն*», «*Մահ, թաղումն և մեղելոց*», «*Հոգու և հանդերձեալ կեանքի մասին*», հանգամանորեն քննության են առնվում ընտանեկան բարքերն ու ծեսերը: «*Հավատք*» բաժնում (Էջ 187-244) հեղինակը քննության է առնում լեռների, քարերի, կրակի, ջրի, ծառերի, կենդանիների, լուսատուների պաշտամունքի ձևերը, անդրադառնում նաև քաջքերին և սատանաներին, կախարդությանն ու մոտիապաշտությանը: Աշխատության երկրորդ մասը՝ «*Նշանաւոր տօներ*», նվիրված է 19-րդ դարի վերջերին Վարանդայում տարածված տոների ու դրանց հետ կապված զանազան ծեսերի, կերակրատեսակների, խաղատեսակների և այլ հանգամանքների նկարագրությանը: Կարևոր նշանակություն ունեն նաև ուսումնասիրության մեջ ընդգրկված ազգագրական բնույթի լուսանկարներն ու բանահյուսական կյուրերը: Ժողովածուն Ա. Նազինյանի խմբագրությամբ վերահրատարակվել է հետագայում՝ ընդգրկվելով Ե. Լալայանի հինգհատորյակում /«*Երկեր*», հատոր 2, Երևան, 1988/):

84. Լեո, **Ուխտավորի հիշատակարանը**, «*Երկերի ժողովածու*», ութերորդ հատոր, Երևան, 1985, էջ 7-31

(Հեղինակը ներկայացնում է 1884թ. հուլիսի 12-17-ը Շուշի քաղաքից դեպի Դիզակի գավառի (այժմ՝ Հաղորոթի շրջան) Դիզափայտ լեռը կատարած ճանապարհորդությունը: Առանձին բաժիններով նկարագրվում են այդ ճանապարհին գտնվող Մեծ Թաղլար գյուղը, Գոռիչ վանքն ու նրա մերձակայքում գտնվող հին բնակատեղին, նշանավոր ուխտավայր հանդիսացող Դիզափայտ

լեռն ու նրա կատարին գտնվող Կատարո վանքը, Չկռատափ վայրը, Օխտը դռնի եկեղեցին ևն: Անդրադարձ է կատարվում նաև տեղի բնակչության կենցաղին, նրանց մեջ տարածված որոշ սովորությունների ու հավատալիքների: Աշխատանքն առաջին անգամ հրատարակվել է առանձին գրքով /Բաբախանյան Ա., *Ուխտավորի հիշատակարանը, Շուշի, 1885/*:

85. Լեո, ***Իմ հիշատակարանը***, «Երկերի ժողովածու», *ուրբերորդ հատոր, Երևան, 1985, էջ 32-178*

(Ճանապարհորդական նոթեր: Բաղկացած է չորս մասից: Առաջին մասում՝ «Սյունիքից մի անկյուն», հեղինակը ներկայացնում է իր ճամփորդությունը Շուշի քաղաքից դեպք Սյունիք՝ նկարագրելով այդ ճանապարհին գտնվող թթու ջուր հանքային աղբյուրը, Պեխի աղբյուրը, Ղարաղշաղ գյուղն ու նրա մերձակայքում գտնվող Պարոն պիժ ուխտավայրը, Աբդալար իջևանատունը, Հաքարու գետը, Չաբուղ գետն ու նրա ափին գտնվող համանուն թրքաբնակ գյուղը, Տեղ, Զարաշեն, Գորիս գյուղերը, Ուշ թափալար լեռնադաշտը, Որոտնա ձորը, Սատանի կամուրջը, Տաթևի վանքը, Հալիձոր և Շնհեր գյուղերը, երկրորդ մասում՝ «Թարթար և Մռավ», նկարագրում է Մարտակերտի շրջանում իր կատարած ճամփորդությունը՝ Թարթառ և Թրդի գետերը, Մռով լեռը, Մարտակերտ, Մոխրաթաղ, Մեծ շեն, Եղակեր, Տոնին շեն, Մադաղիս, Մարաղա գյուղերը, Ինն մաս, Երից մանկանց, Հարթապտուկ, Եղիշե Առաքյալի վանքերը, Ջրաբերդ և Չալաղան Յուզգաշու բերդերը, Մելիք Հաթամի ապարանքի ավերակները, երրորդ մասում՝ «Շահբուլաղ», Տիգրանակերտի տարածքում գտնվող Շահբուլաղ աղբյուրը, չորրորդ մասում՝ «Ճանապարհի մտքեր ու տպավորություններ», Խաչենի Փրջամալ, Վարազաբուն, Մելիքշեն, Ուլուբաբ, Ու, Ղշաղ, Բալլուջա, Խնածախ գյուղերը, Գանձասարի, Հավապտուկ, Սուրբ Հակոբա, Սուրբ Գևորգ վանքերը, Դարպասներ բնակատեղին, Կաչաղակաբերդը, Ցեխ ձոր վայրը, Խաչենագետը, Զուլատակի գետը ևն: Հեղինակը հաճախ անդրադառնում է նաև տեղի բնակչության նիստ ու կացին, սովորություններին, բարբառին: Աշխատանքն առաջին անգամ հրատարակվել է առանձին գրքով /Բաբախանյան Ա., *Իմ հիշատակարանը, Շուշի, 1890/*)

86. ***Լեռնային Ղարաբաղի բանահյուսությունը (գրառումը, բնագրի պատրաստումը եւ ծանոթագրությունները Մ. Մ. Գրիգորյան-Սպանդարյանի)***, Երեւան, 1971, 478 էջ

(Ժողովածուն ընդգրկում է բանասեր-բանահավաք Մարգարիտ Գրիգորյան-Սպանդարյանի՝ 1920-60-ական թվականներին Լեռնային Ղարաբաղի տասնյակ բնակավայրերից Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության մաս-

նակի խախտումներով) գրառած բանահյուսական բազմաժանր նյութեր: Ժողովածուին կցված են «*Ճանորթագրություններ*» (Էջ 437-454), որտեղ տրվում են նյութերի գրառման, հարակից այլ հանգամանքների ու բանասացների մասին տեղեկություններ, ինչպես նաև՝ ջանգյուլումի երգերի հետ կապված համբարձման ծիսական տոնակատարության նկարագրությունը):

87. *Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ատլաս, Երևան, 2009, 96 էջ*

(Հիմք ընդունելով 2007-2008թթ. երկու հատորով տպագրված «*Հայաստանի ազգային ատլասի*» ստեղծման սկզբունքներն ու փորձը՝ հեղինակները սույն ատլասի շուրջ 70 քարտեզների, տեքստերի ու գծապատկերների միջոցով համակողմանի տեղեկություններ են հաղորդում ԼՂՀ տարբեր բնագավառների վերաբերյալ: Ազգագրական տեսանկյունից առանձնակի կարևորություն ունեն հանրապետության աշխարհագրական դիրքին, հողերին, բուսականությանը, կենդանական աշխարհին, բնության հուշարձաններին, բնակչության թվին, Էթնիկ տեղաշարժերին, ժողովրդագրական փոփոխություններին, տարաբնակեցմանը, տնտեսության տարբեր ճյուղերին, 19-20-րդ դարերի երկրագործական և անասնապահական, տնայնագործական և արհեստագործական, գորգագործական մշակույթին, ուտեստներին և ըմպելիքին, տարագին, պատմամշակութային հուշարձաններին ևն նվիրված բաժինները՝ համապատասխան տեքստերով, քարտեզներով, լուսանկարներով ու մեկնաբանություններով: Ատլասը հրատարակվել է նաև ռուսերեն */Атлас Нагорно-Карабахской республики, Ереван, 2019, 96 с./* և անգլերեն */Atlas of the Nagorno-Karabagh republik, Erewan, 2009, 96 p./* [եզուններով]:

88. *Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. Нагорно-Карабахская республика. Nagorno-Karabakh republik. 15, Երևան, 2006, 96 էջ*

(Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակման 15-րդ տարեդարձին նվիրված եռալեզու (հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն) պատկերագիրք: Համառոտ ներկայացվում են ԼՂՀ աշխարհագրական բնութագիրը, պատմությունը, արտաքին քաղաքականությունը, պաշտպանության բանակը, տնտեսությունը, կրթության, գիտության, մշակույթի, սպորտի համակարգերը, տեղեկություններ նշանավոր արցախցիների մասին, պատմամշակութային հուշարձանները, բարձրագույն պարգևները ևն: Ընդգրկված են նաև բազմաթիվ, այդ թվում՝ ազգագրական բնույթի որոշ լուսանկարներ):

89. **Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության 2005 թվականի մարդահամարի արդյունքները (Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ցուցանիշները)**, Ստեփանակերտ, 2006, 326 էջ

(Առաջին մասում ընդհանուր տեղեկություններ են տրվում ԼՂՀ 2005թ. մարդահամարի մասին: 2-րդ մասում առանձին բաժիններով և աղյուսակներով (հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն) ներկայացվում են բնակչության բաշխումն ըստ վարչատարածքային բաժանման, մշտական բնակչության ժողովրդագրական բնութագրերը, կրթական մակարդակը, տնտեսական բնութագրերը, ազգային կազմը, տեղաշարժերը, տնային տնտեսությունների քանակն ու կազմը, բնակության պայմանները):

90. **Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության 2015 թվականի մարդահամարի արդյունքները (Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ցուցանիշները)**, Ստեփանակերտ, 2016, 290 էջ

(Առաջին մասում ընդհանուր տեղեկություններ են տրվում ԼՂՀ 2005թ. առաջին մարդահամարի ու 2015թ. մարդահամարի կազմակերպման և անցկացման մասին: 2-րդ մասում առանձին բաժիններով և աղյուսակներով ներկայացվում են բնակչության թվաքանակն ըստ վարչատարածքային բաշխվածության, մշտական բնակչության ամուսնական կարգավիճակն ու կանանց ծնելիությունը, կրթական մակարդակը, տնտեսական բնութագրերը, ազգային կազմը, լեզուներին տիրապետելը և կրոնական դավանանքը, տեղաշարժը, տնային տնտեսությունների քանակն ու կազմը, բնակարանային պայմանները):

91. Լիսիցյան Ս., **Չանգեզուրի հայերը**, Երևան, 1969, 339 էջ + 133 ներդիր

(Մենագրությունը նվիրված է Նախախորհրդային Չանգեզուրի հայ բնակչության հասարակական և մասնավոր կենցաղի ուսումնասիրությանը: Ներածական մասում ներկայացվում է վարչական բաժանումը, ֆիզիկաաշխարհագրական բնութագրությունը, եղած մատենագիտական աղբյուրները, ընդհանուր քարտեզը, անվան ստուգաբանությունը: Բուն աշխատության մեջ առանձին բաժիններով հանգամանորեն քննվում և նկարագրվում են բնակչության, բնակավայրերի և շենքերի, զգեստի, զբաղմունքների, հացահատիկային հումքի վերամշակման, անասնապահության հումքի վերամշակման, մետաղագործության, ամանների, կերակրատեսակների, փոխադրության միջոցների, ընտանեկան կյանքի, համայնական կյանքի, հավատալիքների հետ կապված բազմաթիվ հարցեր՝ հաճախ համեմատաբար անդրադառնալով նաև հարևան Արցախի համանման երևույթներին և վերհանելով ընդհանրություններն ու

տարբերությունները: Աշխատությանը կցված են անձնանունների, աշխարհագրական անունների և ազգագրական տերմինների ցանկեր, Չանգեզուրի քարտեզը, Մելիք-Փարսադանյանների տոհմածառը, բազմաթիվ լուսանկարների տախտակներ):

92. Լիսիցյան Ստ., **Լեռնային Ղարաբաղի հայերը (Ազգագրական ակնարկ)**, «Հայ ազգագրություն եւ բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», Երեւան, 1981, էջ 9-84

(Աշխատությունը սկսվում է «Հեղինակի կողմից» նախաբանով (էջ 9-10), որտեղ տեղեկություններ են հաղորդվում ուսումնասիրության ստեղծման հանգամանքների ու Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի տարբեր գյուղերում 1924թ. ամռանը կազմակերպված գիտարշավի ընթացքի մասին: Առաջաբանին հետևում է «Աշխարհագրական ակնարկ» բաժինը (էջ 11-15)՝ առանձին ենթաբաժիններով ներկայացնելով մարզի սահմանները, ռելիեֆը, գետերը, անտառները, բաժանումն՝ ըստ շրջանների: Բուն ժողովածուն կազմված է հինգ գլուխներից: Առաջին գլխում՝ «Բնակչությունը» (էջ 16-26), հանգամանորեն քննության են առնվում բնակչության էթնիկ կազմն ու սոցիալական խմբավորումները, հատկապես ռուսական գերիշխանության ժամանակաշրջանում Լեռնային Ղարաբաղում դասային հարաբերությունների արմատական փոփոխությունները: Երկրորդ՝ «Քաղաքը և գյուղը» գլխում (էջ 27-37) հեղինակը կարևոր տեղեկություններ է տալիս Շուշի և Ստեփանակերտ քաղաքների, գյուղերի, տների, նրանց կահավորման, ամանեղենի, ուտեստի, ագարակների, արցախցիների արտաքին տեսքի, սանրվածքի, հագուստի ևն մասին: Ընտանեկան ու հասարակական հարաբերությունների, բարքերի ու ծեսերի քննությանն է նվիրված երրորդ՝ «Ընտանիքը» գլուխը (էջ 38-52), որտեղ ներկայացվում են ընտանիքի հոր մահից հետո և նույնիսկ նրա կենդանության օրոք ունեցվածքի բաժանման ձևերը, ընտանիքի անդամների փոխհարաբերությունները, նրանցից յուրաքանչյուրի տեղն ու դիրքը ընտանիքում, հեղափոխությունից հետո նոր կարգերի հաստատման արդյունքում առաջացած ընտանեկան հարաբերությունների փոփոխությունները, հարևանների փոխհարաբերությունները, փոխօգնության ձևերը, հարսանիքի, կնունքի, մահվան, թաղման, հոգեհացի և դրանց հետ կապված տարբեր ծեսերի նկարագրությունները: Չորրորդ՝ «Հավատալիքները» գլխում (էջ 53-74) առանձին բաժիններով ու ենթաբաժիններով ներկայացվում են սրբացված լեռնազագաթները, պուրակները, աղբյուրները, նահատակները, օջախները, կենդանիների գերեզմանները, նրանց հետ կապված ավանդությունները, հասարակական ու մասնավոր մատաղները, մոզական հնարները, ժամանա-

կին տարածված տոները ևն: Հինգերորդ՝ «*Լեզուն և արվեստը*» գլխում (էջ 67-73) տրվում է Ղարաբաղի բարբառի, երեժտության ու պարերի համառոտ նկարագրությունը: Որպես վերջաբան՝ ներկայացվում են 1920-ական թվականների կեսերից մինչև 1930-ական թվականների կեսերը երկրամասի հայերի կյանքում, կենցաղում, պատկերացումներում տեղի ունեցած մեծ փոփոխությունները: Աշխատության մեջ ընդգրկված են նաև հեղինակի անձնական արխիվից, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ու Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի ֆոնդերից ընտրված համապատասխան չափագրություններ, զարդանկարներ, լուսանկարներ, որոնց ընտրությունը, ինչպես նաև աշխատության հրատարակման հետ կապված գիտատեխնիկական աշխատանքները կատարել է Ս. Լիսիցյանի թոռնուհին՝ ազգագրագետ Լ. Վարդանյանը, որի խմբագրությամբ է լույս տեսել նաև աշխատության ռուսերեն հրատարակությունը /Лисицян С., *Армяне Нагорного Карабаха. Этнографический очерк, Ереван, 1992*/: Վերջինիս կցված են նաև խմբագրի կողմից կազմված ազգագրական տերմինների բառարան և աշխարհագրական անունների, պատմական հուշարձանների ու սրբավայրերի ցանկեր):

93. Խաչատրյան Ժ., ***Խաղացավի (դիվահարության) «բուժումը» պարով***, «*Լրաբեր հասարակական գիտությունների*», Երևան, 1980, N10, էջ 89-96

(Նկարագրվում է հայ իրականության մեջ, հատկապես Չանգեզուրում և Ղարաբաղում մինչև 20-րդ դարի կեսերը հայտնի *խաղացավ* հիվանդությունը, որը համարվել է դիվահարություն և ընդունվել ու գիտակցվել որպես ոգեպաշտություն՝ անիմիստական հասկացողությունների մնացորդներ, ավելի ուշ՝ վերապրուկներ: Հիմք ընդունելով հայ մատենագիտական և այլ աղբյուրների տվյալներն ու դրանք համեմատելով ուրիշ ժողովուրդների մոտ տարածված համապատասխան երևույթի նկարագրությունների հետ՝ հեղինակը հանգամանորեն ներկայացնում է հիվանդության պատճառներն ու նրա՝ պարի միջոցով բուժելու գործընթացը):

94. Խաչատրյան Ս., ***Արցախյան գորգերի վերածնունդը «Ղարաբաղ Կարպետ» ընկերության ձեռնարկություններում. Renaissance of Artsax rugs in the enterprises of «Karabakh Carpet» company***, «*Հայկական հանգույց. Գորգարվեստի ավանդույթները. Միջազգային գիտաժողով, Երևան, 20-22 նոյեմբերի, 2013. Չեկուցումներ*», Երևան, 2016, էջ 188-194

(Հեղինակը մանրամասներ է հաղորդում (հայերենով և անգլերենով) Արցախի Հանրապետությունում հիմնադրված «Ղարաբաղ Կարպետ» ընկե-

րության գործունեության մասին, որը գորգագործական ֆաբրիկաներ ունի Ստեփանակերտ ու Շուշի քաղաքներում և նպատակ է հետապնդում վերարտադրել արցախյան հին գորգերը: Ներկայացվում են նաև ընկերության թողարկած որոշ գորգերի լուսանկարներ):

95. Խառատրյան-Առաքելյան Հ., **Հայ ժողովրդական տոները (Երկրորդ, լրամշակված հրատարակություն)**, Երևան, 2005, 360 էջ

(Պատմաազգագրական ու բանահյուսական հարուստ նյութի հիմքի վրա հեղինակն առանձին բաժիններով հանգամանորեն քննում է հայ ազգագրական տարբեր շրջաններում, այդ թվում՝ Արցախում *Ամանոր, Ծնունդ, Ջրօրհներ, Տյառնընդառաջ, Սուրբ Սարգիս, Բարեկենդան, Մեծ պաս, Ծաղկազարդ, Չատիկ, Կանաչ կիրակի, Համբարձում, Վարդավառ, Խաղողօրհներ, Սուրբ Խաչ, Նավասարդ* տոների դրսևորումները, սրբերի տեղը հայ ժողովրդական տոնակատարություններում ու նրանց կերպարների ժողովրդական ընկալումները, ներկայացնում Վարդավառի տոնակատարության մոտավոր սցենարը: Վերջում տրվում են անձնանունների, աստվածների ու սրբերի անունների, տեղանունների, տոնանունների, տոների հետ կապ ունեցող տերմինների, հասկացությունների, էթնանունների, ցեղանունների, օգտագործված գրականության ցանկեր: Աշխատության մեջ ընդգրկված են նաև համապատասխան տոների հետ կապված տասնյակ պատկերներ, որոնց մեծ մասի հեղինակն է Նկարչուհի, արվեստագետ Լուսիկ Ագուլեցի Սամվելյանը: Հեղինակը նշված հարցերին անդրադարձել է նաև իր մեկ այլ աշխատության մեջ */Տոնը և տոնահանդեսի մշակույթը Հայաստանում, Երևան., 2009, 356 էջ/*:

96. Խառատրյան Հ., **Ամուսնական հնագույն ավանդույթների արտացոլումը դարաբաղյան բարբառում**, «Հայ մշակույթի հետազոտման հարցեր. Արցախ: Գիտական նստաշրջան. Ձեկուցումների հիմնադրույթներ», Երևան, 1992, էջ 11-13

(Հավաստելով, որ ամուսնահարսանեկան ավանդույթը բնորոշող հնամենի շատ տարրեր հաճախ հնարավոր է բացահայտել լեզվական, հատկապես բարբառային նյութերի շնորհիվ՝ հեղինակը քննության է առնում Ղարաբաղի բարբառում գործածվող այդ բնույթի որոշ բառեր: Ըստ եզրահանգման՝ հայկական ծեսի մեջ հնագույն հնդեվրոպական լեզվամշակութային ավանդույթների բացահայտումը հնարավոր է դառնում բացառապես ղարաբաղյան բարբառում հայտնի տերմինների ներառումով, ինչը ևս մեկ անգամ վկայում է արցախյան պատմամշակութային հանրույթի՝ որպես հայ էթնիկ մշակույթի հնագույն շերտեր կրողի և անաղարտ պահպանողի մասին):

97. Խենյան Է., **Ժողովրդագիտական նյութերի հավաքման ու հրատարակման պատկերը Շուշի քաղաքում (XIX դարի 60-ական թվականներից մինչև XX դարի 60-ական թվականները)**, «Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան. Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր», Երևան, 2007, էջ 335-351

(Ընդգծելով Շուշի քաղաքի ուրույն դերը համընդհանուր համահայկական առաջադիմական շարժման մեջ և նկարագրելով քաղաքի կրթական և մշակութային կյանքը՝ հեղինակը հանգամանորեն ներկայացնում է 19-րդ դարի 60-ական թվականներից մինչև 20-րդ դարի 60-ական թվականներն այնտեղ իրականացված ժողովրդագիտական նյութերի գրառման գործընթացը: Առանձին ենթաբաժիններով քննության են առնվում Բահաթյան եղբայրների, Մ. Բարխուդարյանի, Խ. Դադյանի, Ա. Դադյանի, Կ. Մելիք-Շահնազարյանի, Ե. Լալայանի, Մ. Գրիգորյան-Սպանդարյանի, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ազգագրական-բանահյուսական գիտարշավի մասնակիցների (Դ. Վարդումյանի գլխավորությամբ), Ս. Վարդանյանի կողմից Շուշի քաղաքից և հարակից գյուղերից հավաքված բանահյուսական, ազգագրական, մասամբ նաև բարբառային նյութերը, որոնց մի մասը տպագրվել է առանձին ժողովածուներով, մի մասը՝ համահավաք ժողովածուներում և տարբեր հանդեսներում, իսկ մի մասն էլ առ այսօր ձեռագիր վիճակում պահվում է տարբեր արխիվներում):

98. Խուրշուդյան Ժ., **Արցախ-Միջին Ասիա-Շուշավեր՝ համադրական ակնարկ**, «Հանրապետական գիտական նստաշրջան. 1986-1988թթ. ազգաբանական և բանագիտական դաշտային հետազոտությունների հիմնական արդյունքները. Չեկուցումների հիմնադրույթներ, հունիսի 5-7, 1990», Երևան, 1990, էջ 30 -31

(Սկսած 18-րդ դարից՝ Արցախից գաղթած և Միջին Ասիայի որոշ բնակավայրերում ու Վրաստանի Շուշավերում բնակություն հաստատած հայերի հետնորդներից և Արցախի Մարտակերտի շրջանի տարբեր գյուղերի բնակիչներից գրառած բանահյուսական-ազգագրական նյութերի համադրությամբ վեր են հանվում դրանց ընդհանրություններն ու տարբերությունները: Ըստ հեղինակի՝ թե՛ Միջին Ասիայում, թե՛ Շուշավերում ակունք-Արցախից ավանդականորեն պահպանվել է հիմնականում թաղման ծեսը, հատկապես՝ ծեսի ժամանակ տրվող կորկոտ-հարիսան, հեքիաթային որոշ մոտիվներ, դարձվածներ, ոճեր, մանկական խաղերգեր, օրորոցայիններ, մեռելոցի ձևը (մայիսի 2-ին) ևն):

99. Կարապետյան Է., **Օժիտը հայոց մեջ**, Երևան, 1978, 120 էջ + 8 ներդիր

(Իրավական փաստաթղթերի, հնագիտական, վիճագրական, ազգագրական նյութերի հիման վրա, ինչպես նաև այլ ժողովուրդների վերաբերյալ եղած համանման նյութերի համադրությամբ հեղինակը ներկայացնում է հայերի մեջ սոցիալ-տնտեսական տարբեր պայմաններում օժիտի հիմնական կազմը, նրա ծագման ու հետագա զարգացման հարցերը: Ազգագրական այլ շրջաններին զուգընթաց՝ անդրադարձ է կատարվում նաև Արցախում այդ երևույթների դրսևորմանը: Ներդիրներում ընդգրկված են համապատասխան լուսանկարներ):

100. Կարապետյան Ս., **Արցախի կամուրջները, Мосты Арцаха, The bridges of Artsakh**, Երևան, 2009, 144 էջ

(Երեք լեզուներով (հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն) հեղինակը նկարագրում է պատմական Արցախի կամուրջները՝ անդրադառնալով նրանց տեղադրությանը, պատմությանը, չափագրություններին, ճարտարապետական կառուցվածքին: Կից ներկայացվում են կամուրջների լուսանկարները: Վերջում տրվում են համառոտ տվյալների աղյուսակ, օգտագործված գրականության ցանկ, տեղեկություններ չափագրությունների և լուսանկարների հեղինակների մասին):

101. Կարապետյան Ս., **Գետաշեն**, Երևան, 1992, 42 էջ+38 էջ ներդիր

(Տպագիր ու ձեռագիր աղբյուրների, վիճագիր արձանագրությունների և պատմական հուշարձանների համալիր ուսումնասիրությամբ հեղինակը ներկայացնում է Հյուսիսային Արցախի Գետաշեն գյուղի պատմությունը, տարբեր տարիների բնակչության թվի մասին տեղեկություններ, տարածքի պատմա-ճարտարապետական հուշարձանները, տապանաքարերը, տասնյակ լուսանկարներ ևն):

102. Կարապետյան Ս., **Հյուսիսային Արցախ**, Երևան, 2004, 584 էջ+32 էջ ներդիր

(Տպագիր, արխիվային և իր ճանապարհորդությունների ընթացքում գրառած հարուստ նյութի հիմքի վրա հեղինակը ներկայացնում է պատմական Հայաստանի հյուսիսարևելյան հատվածը կազմող Հյուսիսային Արցախի աշխարհագրական միջավայրը, պատմական ժամանակագրությունը, կաթողիկոսական նստավայրը, բնակչության թիվը և էթնիկ կազմը, առևտրական կյանքը, Գանձակի, Գետաբեկի, Ղաշկեսանի, Թոուզի, Խանլարի, Կասում-Իսմայիլովի (Գյորանի), Ղազախի, Շամխորի շրջանների գրեթե բոլոր բնակավայրերի և Արծվաշեն գյուղի տեղադրությունը, պատմությունը, բնակչության թիվը, պատմաճարտարապետական հուշարձանները, հուշեր, բազմաթիվ լուսանկարներ ևն: Վերջում տրվում են օգտագործված աղբյուրների, անձնանուն-

ների, տեղանունների, գունավոր լուսանկարների, բաժանորդների ցանկեր: Ուսումնասիրությունը հրատարակվել է նաև ռուսերենով /*Карпетян С., Северный Арцах, Ереван, 2018, 640с. /*):

103. Կիսիբեկյան Ա., **Հուշեր**, հ.1, *Երևան, 2011, 519 էջ*, հ.2, *Երևան, 2011, 606 էջ*

(Հեղինակը ներկայացնում է 19-րդ դարի վերջերին և 20-րդ դարի առաջին կեսին Լեռնային Ղարաբաղում տեղի ունեցած քաղաքական, հասարակական, ռազմական իրադարձությունները, որոնց ականատեսն ու մասնակիցն է եղել նաև ինքը, կարևոր տեղեկություններ հաղորդում մի շարք գյուղերի ու Շուշի քաղաքի պատմության, թեմական դպրոցի, նշանավոր մանկավարժների, ժողովրդագիտության, բնակիչների նիստ ու կացի, Բաքվում, Խանլարի ու Կասում-Իսմայիլովի շրջաններում, աքսորավայրում, Տաշքենդում, Երևանում իր ապրած տարիների մասին: Ազգագրական տեսանկյունից առանձնակի կարևորություն ունեն առաջին հատորի «Հայրենի տունը» (էջ 15-78) ու «Հայրենի գյուղը» (էջ 79-109) բաժինները, որտեղ հեղինակը առանձին ենթաբաժիններով հանգամանորեն նկարագրում է իր հայրական տունը, նահապետական ընտանիքը, տնտեսությունը, սովորությունները, հայրենի՝ Մարտունու շրջանի Սխտորաշեն գյուղը, նրա նշանավոր վայրերը, բնակիչների զբաղմունքը, որոշակի տվյալներ հաղորդում հարևան Մավաս ու Բլբլաք գյուղերի մասին ևն):

104. Հակոբյան Հ., **Արցախի միջնադարյան արվեստը**, *Երևան, 1991, 96 էջ*

(Հեղինակը հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով համառոտ ներկայացնում է Արցախի միջնադարյան հարուստ մշակույթը՝ ճարտարապետությունը, որմասկարչությունը, մանրանկարչությունը, դեկորատիվ-կիրառական արվեստը: Գրքում ընդգրկված են նաև համապատասխան բնագավառների տասնյակ լուսանկարներ՝ անհրաժեշտ մեկնաբանություններով):

105. Հակոբյան Մ., **Էթնոքաղաքական իշխանությունը Լեռնային Արցախում**, «Հանրապետական գիտական նստաշրջան. 1986-1988թթ. ազգաբանական և բանագիտական դաշտային հետազոտությունների հիմնական արդյունքները. Չեկոսլովակիայի հիմնադրույթներ, հունիսի 5-7, 1990», *Երևան, 1990, էջ 33-35*

(Կարևոր համարելով Լեռնային Արցախի 18-19-րդ դարերի Էթնոքաղաքական իշխանության հետ առնչվող հարցերի պատմաազգագրական լուսաբանումն ու հաշվի առնելով և ի մի բերելով այնպիսի գործոններ, ինչ-

պիսիք են էթնիկ միջավայրը, տարբեր տնտեսամշակութային տիպերի առկայությունը, դավանանքային տարբերակումը՝ հեղինակը Լեռնային Արցախի Էթնոքաղաքական կառուցվածքում նշված ժամանակաշրջանի համար պատմականորեն առանձնացնում է երեք շրջան՝ հայկական, հայ-մահմեդական, հայ-մահմեդական-ռուսական):

106. Զակոբյան Ն., Բաբայան Ֆ., Ժամկոչյան Ա., **Արարողական սպասքի եզակի նմուշներ Արցախի տարածքից**, «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. Անցյալը, ներկան և ապագան. Միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, հունիսի 21-24, 2006 թ.», Երևան, 2007, էջ 360-372

(Զննության են առնվում ԶՊԹ մետաղադարանում պահվող միջնադարյան երեք բուրանոթները, որոնք ծագում են Արցախի վանքերից: Հանգամանորեն անդրադարձ է կատարվում դրանց կառուցվածքին, գեղարվեստական հարդարանքին, հարուստ պատկերագրությանը, պատրաստման տեխնիկական հնարներին, այլ վայրերից ծագող նմանատիպ առարկաների հետ ունեցած առնչություններին: Ներկայացվում են նաև լուսանկարները: Արդյունքում հեղինակը եզրակացնում է, որ դրանք ունեն հայկական ծագում, վերաբերում են 10-13-րդ դարերին և պատրաստվել են Ասիում ու Տաթևում):

107. Զակոբյան Փ., **Դրմբոն գյուղի պատմությունը**, Ստեփանակերտ, 1999, 216 էջ

(Ներկայացվում են Մարտակերտի շրջանի Դրմբոն գյուղի պատմությունը, նրա տնտեսությունը, գյուղական սովետը, ուսումը և մշակույթը, Հայրենական մեծ պատերազմում զոհվածների ցուցակը, գյուղացիների մասնակցությունը Արցախյան գոյամարտին, ասույթներ, բանաստեղծություններ, քառյակներ, երգիծական պատումներ ևն: Առանձին ենթաբաժիններում հեղինակը նկարագրում է գյուղի բնական պայմաններն ու աշխարհագրական դիրքը, անցյալը, Նիստն ու կացը, սովորությունները, հնությունները, ինքնուս վարպետներին, տեղանունները, ավանդական խաղատեսակները, տոհմածառերը, գյուղից դուրս բնակվողների տեղագրությունները):

108. **Հայ ժողովրդական խաղեր** (Աշխատասիրությամբ Վ. Բոդյանի), *հ. I, Երևան, 1963, 298 էջ+13 էջ ներդիր, հ. II, Երևան, 1980, 240 էջ+ 4 էջ ներդիր, հ. III, Երևան, 1983, 264 էջ*

(Տպագիր ու ձեռագիր և անձամբ գրառած նյութերի հիմքի վրա հեղինակը ներկայացնում է հայ ազգագրական տարբեր շրջաններում, այդ թվում Արցախում տարածված ժողովրդական խաղատեսակները: Առաջին հատորում ընդգրկված են հասարակական երևույթներ արտացոլող խաղատեսակները՝

ժողովրդական տոներին կատարվող ծիսական-դրամատիկական խաղերը, լարախաղերը, արտադրական ու ընտանեկան կենցաղը ներկայացնող խաղաձևերը, երկրորդ հատորում՝ ռազմամրցակցական խաղերը, ուժային վարժությունները, մենամարտերի ձևերը, գնդակախաղերը, ցատկախաղերը, ծիսախաղերը ևն, երրորդ հատորում՝ մարմնակրթական, մտավարժական, սեղանային, զվարճալի և խառը խաղերը: Ներածական մասերը նվիրված են համապատասխան խաղերի գաղափարական էության բացահայտմանը: Բոլոր հատորները ընդգրկում են խաղերի տասնյակ լուսանկարներ ու նկարներ: Ժողովածուներն ունեն օգտագործված սկզբնաղբյուրների ու գրականության ցանկեր, տեղանունների համառոտագրություններ, բացատրական բառարաններ: Երրորդ հատորի վերջում տրվում են նաև երեք հատորներում ընդգրկված խաղերի ու նկարների այբբենական ցանկեր):

109. Հայկական տարագ. Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը (Ուսումնասիրությունը և նկարները Առաքել Պատրիկի. Երկրորդ հրատարակություն), Երևան, 1983, 200 էջ

(Եռալեզու (հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն) նկարազարդ ալբոմ: Առաջաբանում տրվում են հայկական տարագի համառոտ պատմությունը՝ ըստ զարգացման շրջանների, ինչպես նաև մատենագիտական տեղեկություններ: Բուն ժողովածուն կազմված է 91 տախտակներից, որտեղ ներկայացվում են հայկական և առանձին ազգագրական շրջանների տարագաձևերը՝ հնագույն ժամանակներից մինչև 20-րդ դարի առաջին քառորդը՝ հեղինակի նկարազարդումներով ու համապատասխան մեկնաբանություններով: NN 30, 31, 32, 33, 66, 71, 73, 74, 76 տախտակներում ընդգրկված են Արցախի տարագի տարբեր ձևեր: Տիտղոսաթերթին պատկերված է հայ ժողովրդի տարագային քարտեզը: Պատկերագիրքը առաջին անգամ հրատարակվել է Երևանում 1967թվականին):

110. Հայկունի (Եղիշե (Հովակիմ) ավագ քահանա Գեղամյանց, Ուղեգնացական ակնարկներ, Երևան, 2010, 104 էջ

(Ներկայացվում են հեղինակի՝ 1885թ. հունիսի 7-ից մինչև օգոստոսի վերջը Արցախի Ջրաբերդ, Խաչեն, Վարանդա և Դիզակ գավառներում կատարած ճամփորդության ընթացքում գրառած նյութերը, որոնք ընդգրկում են պատմական, վիճակագրական, ազգագրական, բանահյուսական, վիճակագրական, կրթական, տնտեսական կացությանը վերաբերող կարևոր տեղեկություններ: Առանձնակի ուշադրություն է դարձվում բնակավայրերի ու պատմաճարտարապետական հուշարձանների նկարագրությանը: Բնագրին կցված են հեղինակի այցելած վայրերին առնչվող լուսանկարներ և անցած երթուղին լուսաբա-

Նող քարտեզ: Վերջում տրվում են անձնանունների և տեղանունների ցանկեր: Ակնարկաշարն առաջին անգամ տպագրվել է Թիֆլիսում հրատարակվող «Մեղու Հայաստանի» պարբերականի 1885թ. հունիսի 16-ից դեկտեմբերի 5-ը լույս տեսած 46-95-րդ համարներում):

111. Հայրապետյան Թ., **Անձրևաբեր և անձրևախափան ծեսերի երկհակադիր ընկալումների շուրջ**, «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, 2004, N3, էջ 217-227

(Հավաստելով, որ վաղնջական մշակույթի ընդերքում ձևավորված՝ բնության անշունչ առարկաների, մարդկանց ու կենդանիների փոխադարձ կերպարանափոխման և ոգեղենացման հավատալիքները կենցաղավարում էին ընդհուպ մինչև 20-րդ դարի սկզբները, հեղինակը հանգամանորեն քննության է առնում անձրևաբեր և անձրևախափան երկհակադիր ծեսերի ու մասնավորապես *Նուրիկի (Ճուլի)* բանահյուսական և ազգագրական արմատները: Առանձին ենթաբաժնում անդրադարձ է կատարվում *Գողիի* և *Ճուլի* մասին արցախցիների հավատալիքներին ու դրանց հետ կապված տեղում գրառված ծիսական երգերին):

112. Հայրապետյան Թ., **Խաչենագետի ներքնահովտի վերաբնակ հայության ենթաէթնիկ շերտերը. Վերամշակութայնացման հարցեր**, «Հայ էթնիկությունը սեփական և այլազգի միջավայրում. Հետազոտական փորձ, խնդիրներ և հեռանկարներ. Գիտաժողովի նյութերի ժողովածու», Երևան, 2014, էջ 44-51

(Հեղինակը ԼՂՀ Խաչենագետի ներքնահովտի վերաբնակեցված գյուղերում (Նոր Մարաղա, Նոր Սեյսուլան, Նոր Կարմիրավան, Նոր Այգեստան, Նոր Հայկաջուր, Հովտաշեն) 2010-2013թթ. հավաքած նյութերի հիմքի վրա ներկայացնում է վերաբնակների կենսընթացում տեղի ունեցող ազգամշակութային երևույթները, ժողովրդագիտական առանձնահատկությունները, բանահյուսական մշակույթում ընթացող փոփոխությունները՝ հավաստելով, որ Խաչենագետի ներքնահովտի վերաբնակությունը ոչ թե պայմանավորված է ժողովրդագրական գործընթացների բնական աճով, այլ պարտադիր տեղաշարժերով թելադրված բազմաշերտ հասարակական-մշակութային իրողություն է: Ընդգծվում է նաև Տիգրանակերտի պեղումների զգայական նշանակությունը վերաբնակների կյանքում):

113. Հայրապետյան Թ., **Կոնստանդին Մելիք-Շահնազարյանի (Տմբլաչի Խաչան) ժողովրդագիտական գործունեությունը**, «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. Անցյալը, ներկան և ապագան. Միջազգային գիտաժողով.

Չեկուցումների ժողովածու, հունիսի 21-24, 2006 թ., Ստեփանակերտ», Երևան, 2007, էջ 342-347

(Քննության է առնվում 19-րդ դարի վերջի-20-րդ դարի առաջին կեսի շուշեցի նշանավոր գյուղատնտես, բանահավաք, երգիծաբան Կոնստանդին Մելիք-Շահնազարյանի ժողովրդագիտական գործունեությունը: Ներկայացվում են նրա՝ հիմնականում Արցախից գրառած և տարբեր արխիվների ֆոնդերում պահվող բանահյուսական և ազգագրական (մի մասը՝ տպագիր) տարաբնույթ նյութերը, Ղարաբաղի բարբառի բացատրական բառացանկերը: Ուշադրություն է դարձվում նաև հեղինակի «Չուռնա-Տմբլա» ֆելիետոնների ժողովածուին):

114. Հայրապետյան Թ., **Կոնստանդին Մելիք-Շահնազարյան (Տմբլաշի Խաչան). Կյանքն ու գործը**, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», Երևան, 2007, հ. 24, էջ 7-119

(Ներկայացվում է 19-20-րդ դարերի շուշեցի մշակույթի նշանավոր գործիչ Կ. Մելիք-Շահնազարյանի կյանքն ու գործը, առանձնակի ուշադրություն է դարձվում նրա ժողովրդագիտական գործունեությանն ու Ղարաբաղի բարբառով գրած ստեղծագործություններին: Ուսումնասիրության վերջում հակիրճ տեղեկություններ են տրվում Ղարաբաղի բարբառի որոշ առանձնահատկությունների մասին, ներկայացվում է նաև Կ. Մելիք-Շահնազարյանի «Չուռնա-Տմբլա» ֆելիետոնների երկիստոր ժողովածուում գործածված մի շարք բարբառային բառերի բացատրական բառարանը (էջ 101-103):

115. Հայրապետյան Մ., **Բերդաձոր (Պատմություն, տոհմաբանություն)**, Երևան, 2011, 256 էջ + 32 էջ ներդիր

(Հեղինակն առանձին մասերով և ենթաբաժիններով ներկայացնում է իր հայրենի՝ Շուշիի շրջանի Բերդաձոր (Մեծ շեն), ինչպես նաև համանուն վարչական տարածքի մյուս գյուղերի (Կանաչ թալա, Եղցահող, Խերխան, Զյոհնա շեն (Հին շեն), Թևանի տուն, Ղրմանահող, Չոբան գյուն) համառոտ պատմությունը, աշխարհագրական դիրքը, կլիման, գյուղի համայնքի կառավարման կարգը, քաղաքական իրադրությունը 1917-1918 թվականներին և գյուղի ավերումը, Բերդաձորի նշանավոր տոհմերն ու մարդկանց, դրվագներ իր մանկության տարիներից, զվարճալի փոքրիկ պատմություններ, իրական դեպքեր բերդաձորցիների կյանքից ևն: Ներդիրներում ընդգրկված են տասնյակ լուսանկարներ):

116. Հարությունյան Ա., **Հին Շուշիի արհեստները**, «Շուշի-2017» տարեգիրք, Ստեփանակերտ, 2017, էջ 32-36

(Տարբեր աղբյուրներից քաղած տվյալների հիման վրա հեղինակը առանձին ենթաբաժիններով համառոտ ներկայացնում է Շուշի քաղաքի հասարակական ու տնտեսական կյանքը մինչև 20-րդ դարի առաջին երկու տասնամյակները: Առանձնակի անդրադարձ է կատարվում նշված ժամանակաշրջաններում քաղաքում տարածված արհեստներին՝ կաշեգործություն, գլխարկագործություն, դերձակություն, ոսկերչություն, մետաքսագործություն, աղյուսագործություն ևն, առևտրին, ներմուծված և արտահանված ապրանքներին ևն):

117. Հարությունյան Լ., *Նշխարներ Արցախի բանահյուսության, Երևան, 1991, 400 էջ*

(Բանահյուսական բազմաժանր ժողովածու: Առանձին բաժիններում ընդգրկված են հեղինակի կողմից տասնյակ տարիների ընթացքում Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության մասնակի խախտումներով) և գրական հայերենով գրառված հեքիաթներ, զրույցներ, առակներ, ավանդություններ, ավանդությամբ մեզ հասած տեղեկություններ, զվարճախոսություններ, հանգախաղեր, տաղիկներ ու խաղիկներ, հանելուկներ, շուտասելուկներ, ինչպես նաև բազմաթիվ ասացվածքներ, պատկերավոր արտահայտություններ, մահանալու իմաստ բովանդակող արտահայտություններ, խրատներ, սպառնալիքներ, երդումներ, ցանկություններ, ծիսական արտահայտություններ, անեծքներ, օրհնանքներ ու բարեմաղթություններ, ազգագրական տարաբնույթ նյութեր՝ սուգ, սովորություններ, ժողովրդական խաղեր, կենացներ, բույսերի ու կենդանիների անուններ, ուտեստների անուններ ու բաղադրատոմսեր, մանկական բառաշարք, արցախյան հին անձնանուններ, անձնանունների համառոտագրություններ ու հնչյունադարձումներ ևն: Առանձին բաժիններով ներկայացվում են նաև Ղարաբաղի բարբառում գործածվող դարձվածների ու բառերի բացատրական բառարաններ և նյութերի գրառման հանգամանքներն ու բանասացների կենսագրական տվյալները բացահայտող ծանոթագրություններ):

118. Հարությունյան Լ., *Նշխարներ Արցախի բանահյուսության, Երկրորդ գիրք, Ստեփանակերտ, 2004, 424 էջ*

(Գրական հայերենով և Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) գրառված բանահյուսական բազմաժանր ժողովածու: Առանց ժանրային տարբերակման՝ ընդգրկված են հեքիաթներ, զրույցներ, առակներ, ավանդություններ, տաղիկներ ու խաղիկներ: Առանձին բաժնում՝ «Սովորություններ» (էջ 142-359), ներկայացվում են զանազան սովորություններ ու ազգագրական տարաբնույթ այլ նյութեր: Վերջում տրվում են նյութերի գրառման հանգամանքներն ու բանասացների կենսագրական տվյալները բացահայ-

տող ծանոթագրություններ և Ղարաբաղի բարբառում գործածվող բառերի ու դարձվածների բացատրական բառարան:

119. Հարությունյան Լ., **Նշխարներ Արցախի բանահյուսության, երրորդ գիրք, Ստեփանակերտ, 2007, 412 էջ**

(Գրական հայերենով և Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) գրառված բանահյուսական բազմաժանր ժողովածու: Առանձին բաժիններում առանց ժանրային տարբերակման ընդգրկված են ժողովրդական չափածո ստեղծագործություններ, հատկապես՝ խաղիկներ, ավանդությանմբ մեզ հասած տեղեկություններ, զվարճախոսություններ, զվարճալի պատմություններ, սրամտություններ, բազմաթիվ առածներ, ասացվածքներ, իմաստախոսություններ, խորհուրդներ, ինչպես նաև ազգագրական տարաբնույթ նյութեր: Վերջում տրվում են Ղարաբաղի բարբառում գործածվող բառերի ու դարձվածների բացատրական բառարան և նյութերի գրառման հանգամանքներն ու բանասացների կենսագրական տվյալները բացահայտող ծանոթագրություններ:

120. Հարությունյան Լ., **Նշխարներ Արցախի բանահյուսության, չորրորդ գիրք, Ստեփանակերտ, 2009, 384 էջ**

(Գրական հայերենով և Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) գրառված բանահյուսական և այլ նյութերի ժողովածու: Ընգրկում է զանազան պատմություններ, տարբեր բույսերի մասին տեղեկություններ, զրույցներ, հանելուկներ, անեծքներ, սպառնալիքներ, օրհնանքներ, մաղթանքներ, երգումներ, խրատներ, բանահյուսական և ազգագրական տարաբնույթ այլ նյութեր: Ներկայացվում են նաև Արցախի ու հարակից շրջանների մի շարք տեղանունների ու մանրատեղանունների նկարագրություններ, նրանց հետ կապված ավանդություններ, անդրադարձ է կատարվում դրանցից որոշների ծագումնաբանությանը: Առանձին բաժիններով տրվում են Ղարաբաղի բարբառում գործածական դարձվածների բացատրական և բառերի ու տարբեր արտահայտությունների բացատրական, ստուգաբանական, ազգագրական բառարաններ:

121. Հարությունյան Լ., **Նշխարներ Արցախի բանահյուսության, հինգերորդ գիրք, Ստեփանակերտ, 2011, 404 էջ**

(Գրական հայերենով և Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) գրառված բանահյուսական բազմաժանր ժողովածու: Առանձին բաժիններում առանց ժանրային տարբերակման ընդգրկված են զրույցներ, տաղիկներ, հեղինակային մտորումներ, տարաբնույթ պատմություններ ու

մանրապատումներ, բանաստեղծություններ, ասացվածքներ, իմաստալից խոսքեր, խորատներ ևն: Վերջում տրվում է բարբառում գործածվող բառերի ու դարձվածների բացատրական բառարան, անդրադարձ է կատարվում դրանցից որոշների ծագումնաբանությանը: Առանձին բաժնում՝ «*Չրույցներ, տաղեր, սովորություններ*», ներկայացվում են նաև մի շարք հին սովորություններ և ազգագրական բնույթի այլ նյութեր: Ժողովածուին կցված են կենցաղային որոշ առարկաների լուսանկարներ):

122. Հարությունյան Հ., ***Շուշիի հայ երգարվեստի և երաժշտության անհայտ էջերից***, «Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանի լրատու», Երևան, 2012, N1, էջ 63-71

(Հեղինակը տպագիր տարբեր աղբյուրների ու Շուշիի հայկական գերեզմանատան որոշ շիրմաքարերի արձանագրությունների ուսումնասիրության արդյունքում ներկայացնում է 19-20-րդ դարերի Արցախի, հատկապես Շուշիի մի քանի աշուղների ու երաժիշտների կյանքի ու գործունեության համառոտ պատմությունը: Ուսումնասիրության մեջ ընդգրկված են նաև որոշ լուսանկարներ):

123. Հարությունյան Մ., ***Մշակութային կյանքը Լեռնային Ղարաբաղում (Արցախում) 19-րդ դարի երկրորդ կեսին և 20-րդ դարի սկզբին***, Ստեփանակերտ, 2010, 160 էջ + 8 էջ ներդիր

(Արխիվային նյութերի, տպագիր սկզբնաղբյուրների, պատմագիտական գրականության, պարբերական մամուլում հրապարակված նյութերի հիման վրա հեղինակը ներկայացնում է Արցախի մշակութային կյանքը 19-րդ դարի երկրորդ կեսին և 20-րդ դարի սկզբին: Աշխատության առաջին գլխում առանձին բաժնով քննության է առնվում նշված ժամանակաշրջանի սոցիալ-տնտեսական, հասարակական և քաղաքական կյանքը: Ներդիրներում ընդգրկված են կրթամշակութային օջախների, եկեղեցիների, 20-րդ դարի սկզբին Շուշիում տպագրված թերթերի ու գրքերի, գորգերի ու կարպետների նմուշների լուսանկարներ):

124. Հարությունյան Շ., ***Առաջածոր***, Երևան, 2014, 464 էջ+84 էջ ներդիր

(Հեղինակը ներկայացնում է հայրենի՝ Մարտակերտի շրջանի Առաջածոր գյուղի պատմությունը, անվան ծագումնաբանության վարկածները, բնական պայմանները, տնտեսությունը, կրթամշակութային և առողջապահական համակարգը, տեղեկություններ հայտնի առաջածորցիների և գյուղի դպրոցի շրջանավարտների մասին, գյուղի տոհմերը, բնակիչների մասնակցությունը Հայրենական մեծ և Արցախյան պատերազմներին, հուշեր, ինչպես նաև

գյուղում տարածված անձնանունները, մականունները, տոհմական ազգանունները, ազգակցության աստիճանները, բուսական ու կենդանական աշխարհը, տարբեր սովորություններ, հավատալիքներ, ճաշատեսակներ ևն: Աշխատության մեջ ընդգրկված են տասնյակ լուսանկարներ):

125. Զոբոսյան Ս., **Հայոց ծիթհանության մշակույթը (XIXդ.–XXդ. Առաջին կես) (Պատմաազգագրական ուսումնասիրություն)**, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», Երևան, 1981, հ.23, էջ 5-98

(Տպագիր, արխիվային և իր հավաքած դաշտային ազգագրական նյութերի ուսումնասիրության արդյունքում հողինակը քննության է առնում հայ ազգագրական տարբեր շրջանների, այդ թվում՝ Արցախի 19-րդ դարի և 20-րդ դարի առաջին կեսի ծիթհանության մշակույթը՝ առանձին գլուխներով հանգամանորեն անդրադառնալով ծիթատու բույսերի տեսակներին ու մշակման եղանակներին, ձեթի ստացման եղանակներին, ծիթատու բույսերի և ձեթի օգտագործման եղանակներին: Աշխատության վերջում ներկայացվում են բառարան, բանասացների ցուցակ, տարբեր ծիթհանների հատակագծեր ու լուսանկարներ):

126. Զովհաննիսյան Լ., **Արցախի բնակչությունն ըստ 1897թ. համառոտ-սաստանյան առաջին մարդահամարի տվյալների**, «ԱրԴՀ հայագիտական հանդես», Ստեփանակերտ, 2010, էջ 60-63

(Կարևորելով վիճակագրական աղբյուրների, հատկապես բնակչության մարդահամարների նշանակությունը ազգագրական գիտության մեջ՝ հեղինակը քննության է առնում 1897թ. Ռուսական կայսրությունում գիտականորեն կազմակերպված առաջին համընդհանուր մարդահամարի՝ Ելիզավետպոլի նահանգի, այդ թվում՝ Շուշիի, Ջեբրայիլի, Ջևանշիրի գավառների տվյալները: Արդյունքում հիմնավորվում է, որ Արցախյան շարժումից 90 տարի առաջ Արցախի հիմնական մասում հայերը կազմում էին ազգաբնակչության բացարձակ մեծամասնությունը):

127. Զովհաննիսյան Լ., **Արցախի էթնիկ կազմը և էթնիկ տեղաշարժերը**, «Հայատանում քրիստոնեությունը որպես պետական կրոն ընդունման 1700-ամյակին նվիրված «Գիտության և մշակույթի հիմնահարցերն Արցախում» հանրապետական գիտաժողովի նյութեր (17-18 նոյեմբերի, 2000թ.)», Ստեփանակերտ, 2000, էջ 39

(Համառոտ ներկայացնելով Արցախի (18-րդ դարի վերջերից մինչև 20-րդ դարի սկզբները) էթնիկ կազմի և տեղաշարժերի մասին փաստացի տվյալները՝

հեղինակը հիմնավորում է, որ, չնայած արտագաղթին դեպի Անդրկովկասի արդյունաբերական կենտրոններ ու Ռուսաստան, նշված ժամանակաշրջանում Արցախի հիմնական բնափչությունը կազմում էին հայերը):

128. Զովհաննիսյան Լ., **Քոնի մահմեդականացված հայության բեկորները Ղարաբաղում**, «ԱրԴՀ հայագիտական հանդես», Ստեփանակերտ, 2011, էջ 187-192

(Ներկայացվում է տարբեր ժամանակներում ու հատկապես Իբրահիմ խանի տիրապետության շրջանում Ղարաբաղի որոշ բնակավայրերում (Շահումյանի և Զարվաճառի շրջաններում, Զադրուֆի շրջանի Տող գյուղում, Շուշիի շրջանի Մուսուլմանլար գյուղում ևն) հայ բնակչության մի մասի բռնի մահմեդականացման գործընթացը: Արդյունքում հեղինակը եզրահանգում է, որ, հաստատվելով հայկական միջավայրում, թուրքալեզու զավթիչները ոչ միայն փոփոխության են ենթարկել բնակչության էթնիկական կազմը, այլև խեղաթյուրել են պատմամշակութային ու էթնիկական տարբերությունները, ինչը հանգեցրել է ազգային յուրահատկությունների կորստի և բնիկ հայության մի մասի ծուլման):

129. Զովսեփյան Զ., **Ղարադաղի հայերը I Ազգագրություն**, Երևան, 2009, 502 էջ

(Զեղինակը առանձին բաժիններով և ենթաբաժիններով ներկայացնում է հայրենի՝ Պարսկաստանի Ղարադաղի գավառի համառոտ պատմությունը, աշխարհագրական բնութագիրը, բնակչության էթնիկ կազմը, հայաբնակ գյուղերը, նրանց գաղթերը, տնտեսությունը, բնակչության զբաղմունքը, հագուստը և զարդեղենը, մենդի համակարգը, տոները, խաղատեսակները, հավատալիքները ևն՝ որոշ դեպքերում համեմատաբար անդրադառնալով նաև հարևան Արցախի համանման երևույթներին և վերհանելով ընդհանրություններն ու տարբերությունները:

130. Ղազարյան Խ., **Տումի: Պատմաաշխարհագրական ակնարկներ**, Երևան, 2003, 212 էջ

(Զեղինակը ներկայացնում է հայրենի՝ Զադրուֆի շրջանի Տումի գյուղի պատմության, աշխարհագրական դիրքի, բնակչության, տնտեսության, բուսական և կենդանական աշխարհի, մշակույթի, կրթօջախների, Զայրենական մեծ պատերազմում և Արցախյան գոյամարտում նրա բնակիչների մասնակցության, նշանավոր տումեցիների ևն մասին ակնարկներ ու տեղեկություններ: Առանձին ենթաբաժիններում ընդգրկված են նաև գյուղի բնակիչներից գրական հայերենով ու տեղական խոսվածքով (տառադարձության խախտում-

ներով) գրառված մի շարք ավանդություններ և ավանդագրույցներ, օրհանքներ, անեծքներ, պիտակներ, պատկերավոր արտահայտություններ):

131. Ղազիյան Ա., **Արցախ**, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», հ.15, Երեւան, 1983, 192 էջ

(Բանահյուսական բազմաժանր ժողովածու: «Ներածություն» բաժնում ներկայացվում են Արցախի բանահյուսության գրառման և հրատարակման համառոտ պատմությունը, ժողովածուի կառուցվածքը, նրանում ընդգրկված նյութերի ժանրային և իմաստային առանձնահատկությունները, կենցաղավարման աստիճանները ևն: Բուն ժողովածուի առանձին բաժիններում ընդգրկված են հիմնականում հեղինակի և Բ. Ղազիյանի (նյութերի մեծ մասը) կողմից 1966, 1970-1978 թթ. ընթացքում ԼՂԻՄ և Շահումյանի շրջանի 25 բնակավայրերից Ղարաբաղի բարբառով (տառադարձության խախտումներով) գրառված հեքիաթներ, զրույցներ, առակներ, զվարճախոսություններ, ավանդություններ, երգեր, խաղերգեր, մականուններ (մարդկանց և գյուղերի), առած-ասացվածքներ, անեծքներ, օրհանքներ, երդումներ, սպառնալիքներ: Առանձին բաժիններով ներկայացվում են նյութերի գրառման հանգամանքներն ու բանասացների կենսագրական տվյալները բացահայտող ծանոթագրություններ և Ղարաբաղի բարբառում գործածվող բարբառային բառերի բացատրական բառարան):

132. Ղազիյան Ա., **Խաչիկ Ծ. Վարդապետ Դադեանի ժողովրդագիտական-բանահաւաքչական գործունեությունը**, «Հանդես ամսօրեայ», Վիեննա, 1999, N 1-12, էջ 387-402

(Հոդվածի սկզբում ներկայացնելով 19-րդ դարի վերջի-20-րդ դարի սկզբի հայ նշանավոր ժողովրդագետ, բանասեր, հնագետ Խաչիկ Դադեանի (ծննդով՝ Արցախի Մարտունու շրջանի Վերին Թաղավարդ գյուղից) համառոտ կենսագրությունը՝ հեղինակն այնուհետև քննում է նրա ժողովրդագիտական-բանահավաքչական գործունեությունը՝ հատուկ ուշադրություն դարձնելով Արցախի տարբեր բնակավայրերից գրառած բանահյուսական և ազգագրական նյութերին՝ հեքիաթներ, ավանդություններ, զվարճախոսություններ, աշխատանքային, սգո, օրորոցային, հարսանեկան, ջրօրհնյաց և տարաբնույթ այլ երգեր, հանելուկներ, կենաց-բարեմաղթություններ, շուտասելուկներ, վիպական մանր ժանրերի ստեղծագործություններ, հավատալիքներ, սովորություններ, ծեսեր, տեղեկություններ երկրագործական աշխատանքների, արհեստների, բնակելի տան, տարագի, կախարդության, գուշակության, ժողովրդական բժշկության, բնակչության կազմի և թվի, սրբավայրերի վերաբերյալ ևն, որոնց մեծ մասը ձեռագիր վիճակում պահվում է ՀՀ Ազգային

արխիվի՝ Խ. Դադյանի ֆոնդում (թիվ 319): Հոդվածագիրը նույնը ներկայացրել է նաև Խաչիկ Ծ. Վարդապետ Դադյանի «Հոդվածների ժողովածու» /Ս. Էջմիածին, 2007/ գրքի՝ իր գրած առաջաբանում):

133. Ղազիյան Ա., **Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն (նյութեր և ուսումնասիրություններ), 12, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան, 1981, 142 էջ, 66 նկար**, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1982, N1, էջ 98-100

(Արժևորվում են մատենաշարի նշված հատորում տեղ գտած Ս. Լիսիցյանի «Լեռնային Ղարաբաղի հայերը (Ազգագրական ակնարկ)» և Լ. Վարդանյանի «Տղամարդկանց տարիքային խմբերի ավանդույթները հայերի մեջ (XIX դ. վերջ – XX դ. սկիզբ)» աշխատությունները, առանձին-առանձին անդրադարձ է կատարվում նրանցում քննված հարցերին: Հեղինակը նշում է նաև Ս. Լիսիցյանի ուսումնասիրության մեջ տեղ գտած որոշ բացթողումներ և անճշտություններ):

134. Ղահրամանյան Կ., **Օջախի գիրք. Նշխարներ**, Երևան, 2002, 278 էջ

(Ներկայացվում են Զյուսիսային Արցախի Շահումյանի շրջանի համառոտ պատմությունը, տեղանուններ, ճանապարհների, պատմաճարտարապետական հուշարձանների, բնակիչների զբաղմունքների նկարագրություններ, վիճագրական նյութեր, զվարճախոսություններ, խաղիկներ, չափածո տարաբնույթ ստեղծագործություններ, օրհանքներ, դարձվածներ, ոճեր, առած-ասացվածքներ ևն: Առանձին բաժիններում՝ «Մեր ազգանունները» (էջ 115-133), «Ժողովրդական բժշկություն» (էջ 134-136), «Ավանդույթներ, սովորույթներ» (էջ 137-160), «Բերքահավաք՝ կյոռ տարին» (էջ 161-162), «Ժողովրդական խոհանոց» (էջ 163-174), «Մրցումներ, խաղեր» (էջ 175-181), հեղինակն ընդգրկել է համապատասխան ազգագրական նյութեր և մի շարք լուսանկարներ):

135. Ղահրամանյան Հ., **Տեղեկատու Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության վարչատարածքային միավորների սոցիալ-տնտեսական բնութագրերի**, Երևան, 2015, 396 էջ

(Ժողովածուի առաջին մասը նվիրված է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պատմության, աշխարհագրական դիրքի, տնտեսության, օգտակար հանածոների, շինարարության, կրթության, մշակույթի, զբոսաշրջության, սպորտի, կլիմայի, ջրային ռեսուրսների, բուսական ու կենդանական աշխարհի նկարագրությանը: Այնուհետև հեղինակն առանձին բաժիններով և ենթաբաժիններով ներկայացնում է մայրաքաղաք Ստեփանակերտի, Ասկերանի, Հադ-

րութի, Մարտակերտի, Մարտունու, Շահումյանի, Շուշիի, Քաշաթաղի շրջանների ու նրանց կազմում ընդգրկված բնակավայրերի սոցիալ-տնտեսական բնութագրերը):

136. Դուլյան (Դուլունց) Ս., **Բանաձոր, Երևան, 2013, 320 էջ**

(Հեղինակը ներկայացնում է հայրենի՝ Հադրութի շրջանի Բանաձոր (Բանագուր) գյուղի պատմությունը, աշխարհագրական դիրքը, բնական պայմանները, սահմանները, անվան ծագումը, սրբավայրերը, քահրիզները, այգիները, դպրոցը, գերեզմանոցը, գյուղացիների զբաղմունքը, մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին և Արցախյան գոյապայքարին, գյուղի խոսվածքը, բանահյուսական որոշ նյութեր, տեղեկություններ հարևան գյուղերի մասին, բազմաթիվ լուսանկարներ (այդ թվում՝ ազգագրական բնույթի) ևն: Առանձին բաժիններով քննության են առնվում գյուղի տոհմանունները և ազգանունները (էջ 25-32), տարածված արհեստները (էջ 75-81), տարազը (էջ 82-88), որսորդությունը (էջ 89-90), կերակրատեսակները (էջ 90-92), տարբեր ավանդույթներ ու սովորություններ (էջ 93-99), բնակարանի, թոնրի ևն կառուցման յուրահատկությունները (էջ 99-103), խաղատեսակները (էջ 104-107), գորգ գործելու տեսակները և գույներ ստանալու եղանակները (էջ 114-116), հեքիմությունը և բժշկությունը (էջ 118-125): Ուսումնասիրությունը հրատարակվել է նաև ռուսերենով *Лутян (Лутунц) С., Банадзор, Степанакерт, 2010, 374с./*):

133. **Ճանաչիր քո երկիրը. Արցախ. Ալբոմ-կատալոգ, Երևան, 2015, 32 էջ**

(Առաջաբանում տեղեկություններ են տրվում Արցախի պատմության և պատմամշակութային հուշարձանների մասին: Բուն ժողովածուում ներկայացվում են Հայաստանի պատմության թանգարանում պահպանվող՝ Արցախի մշակութային տարբեր գանձերի (արձանիկներ, զարդեր, սափորներ, խաչքարեր, կանացի ավանդական տարազի նմուշներ, գորգեր ևն) լուսանկարներ՝ համապատասխան մեկնաբանություններով: Համառոտ նկարագրվում են նաև նշանավոր որոշ վանքեր (Գանձասար, Դադիվանք, Ծիծեռնավանք, Գոչավանք):

134. Մաղալյան Ա., **Ջրաբերդ գավառի վերջին տիրակալ Աթաբեկյանների տոհմաճառը**, «Կրթությունը և գիտությունը Արցախում», Երևան, 2004, N3-4, էջ 83-87

(Պատմագիտական տարբեր աղբյուրների ուսումնասիրության արդյունքում ներկայացվում է Ջրաբերդ գավառի տիրակալներ Մելիք-Խորայեյյան-

ներից սերած Աթաբեկյանների (նույն գավառի Կուսապատ գյուղից) տոհմածառը՝ սկսած 18-րդ դարի կեսերից մինչև 20-րդ դարի կեսերը: Հեղինակը անդրադառնում է նաև տոհմի անդամների տեղաշարժերին և հետագա տարածմանը՝ Կուսապատ գյուղից մինչև Բաքու, Թիֆլիս, Երևան, Էջմիածին, Ռուսաստան, Պարսկաստան, Եվրոպա):

135. Մանուկյան Մ., **Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության շրջանները, քաղաքները, գյուղերը. Պատմամշակութային, ֆիզիկաաշխարհագրական, վարչատնտեսական նկարագրեր**, Երևան, 2016, 566 էջ

(Առաջաբանում ներկայացվում են աշխատության ստեղծման հանգամանքները, տեղեկություններ են տրվում Արցախի պատմության և աշխարհագրական դիրքի մասին: Բուն աշխատության մեջ հեղինակն առանձին բաժիններով ու ենթաբաժիններով ներկայացնում է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության մայրաքաղաք Ստեփանակերտի, Ասկերանի, Հադրութի, Մարտակերտի, Մարտունու, Շահումյանի, Շուշու, Զաշաթաղի վարչական շրջանների ու նրանց քաղաքային և գյուղական համայնքների նկարագրերը՝ անդրադառնալով դրանց ֆիզիկաաշխարհագրական բնութագրությանը, պատմությանը, կլիմային, բնակիչների զբաղմունքին, հողատարածքներին, անասնապահությանակին, պատմամշակութային հուշարձաններին, կրթամշակութային օջախներին ևն):

136. Մարգարյան Հ., **Արցախի ոսկերչական արվեստը XIX-XX դարի սկզբին**, «Հայ մշակույթի հետազոտման հարցեր. Արցախ: Գիտական նստաշրջան. Չեկուցումների հիմնադրույթներ», Երևան, 1992, էջ 19-20

(Ներկայացվում է նշված ժամանակաշրջանում Արցախի տարբեր բնակավայրերում և հատկապես Շուշի քաղաքում ոսկերչության վիճակը: Հեղինակն անդրադառնում է Շուշեցի ոսկերիչների գործունեությանը, վիճակագրական տվյալներ հաղորդում նրանց թվի և էթնիկ կազմի մասին):

137. Մարգարյան Ն., **Խոսքային դիմելաձևերի կենցաղավարումը Արցախում**, «Հայ մշակույթի հետազոտման հարցեր. Արցախ: Գիտական նստաշրջան. Չեկուցումների հիմնադրույթներ», Երևան, 1992, էջ 21

(Ազգագրական և բանահյուսական նյութերի համեմատական վերլուծության արդյունքում հեղինակը ներկայացնում է Արցախում կենցաղավարող խոսքային դիմելաձևերի ընտրության (կիրառման) դեպքում հաշվի առնվող (գործող) որոշ պայմաններ, նրանց կապը նախնական որևէ ծեսի հետ, էթնիկ հոգեբանության և էթնիկ լեզվի (Ղարաբաղի բարբառի) ազդեցությունը դրանց ձևավորման վրա ևն):

138. Մարկոսյան Ս., *Արցախի ժողովրդական երաժիշտներ*, Երևան, 2004, 256 էջ

(Գեղարվեստական ոճով առանձին ենթաբաժիններով ներկայացվում են Արցախի՝ 19-21-րդ դարերի ճանաչում ստացած շուրջ 60 ժողովրդական երաժիշտների (զուռնահարներ, թառահարներ, քամանչահարներ, դիլահարներ, երգիչներ, դուդուկահարներ, շվիհարներ) ու նվագարանագործների կենսագրությունն ու գործունեությունը: Որոշ դեպքերում նկարագրվում են նաև ժողովրդական ցաղային տարբեր սովորություններ, արարողություններ, տեղեկություններ են հաղորդվում տվյալ ժամանակաշրջանի երաժշտական արվեստի ավանդույթների ու սովորությունների, տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին ևն):

139. Մելիք-Բախշյան Ստ., *Հայոց պաշտամունքային վայրեր*, Երևան, 2009, 432 էջ+8 էջ ներդիր

(Այբբենական կարգով ներկայացվում են հայ ազգագրական տարբեր շրջանների, այդ թվում՝ Արցախի պաշտամունքային վայրերը՝ վանքեր, եկեղեցիներ, մատուռներ, ուխտատեղիներ ևն, տեղեկություններ են տրվում նրանց գտնվելու վայրի, ստեղծման, կառուցվածքի, գործունեության, անվան տարբերակների մասին: Ներդիրներում պաշտամունքային այլ վայրերի հետ ընդգրկված են նաև Դադիվանքի, Շուշիի Ղազանչեցոց եկեղեցու ու Գանձասարի լուսանկարները):

140. Մելիք-Շահնազարեան Կ., *Բուրդ գգելը եւ գորգ գործելը Ղարաբաղում*, «Հանդես ամսօրեայ», Վիեննա, 1928, թիվ 9-10, էջ 475-478

(Ներկայացվում են Ղարաբաղի գյուղերում և Շուշի քաղաքում բուրդ գգելու, թել մանելու ու ներկելու, գորգ և կարպետ գործելու գործընթացները՝ համապատասխան փուլերով, և տարբեր աշխատանքների համար կազմակերպվող փոխօգնության ձևը, որը կոչվում էր *միջի*: Հեղինակը նկարագրում է նաև տնայնագործական այդ աշխատանքների ժամանակ գործածվող գործիքները, սարքավորումներն ու նրանց առանձին մասերը):

141. Մելիք-Շահնազարեան Կ., *Նիւթեր Ղարաբաղի հայ ազգագրութեան համար*, «Հանդես ամսօրեայ», Վիեննա, 1931, թիվ 3-5, էջ 246-252, 1932, թիվ 5-6, էջ 331-337

(Ներկայացվում են մի շարք հիվանդությունների (աչքացավ, ականջացավ, ատամնացավ, գլխացավ, արյունահոսություն, հազ, փորացավ, թունավորվածություն, ուռուցք, ռևմատիզմ, ջերմ ու տենդ, մազաթափություն, կոտրվածք, բերանի տհաճ հոտ, միզակապություն, անքնություն, այրվածք, թարախակա-

լում, ցրտահարություն, մկնատամ, մատնաշունչ, կտրվածք, քոս, ծննդկանի ցավեր ևն) դեմ կիրառվող ժողովրդական բժշկության միջոցներն ու բաղադրատոմսերը: Անդրադարձ է կատարվում նաև ոջիլների, վերի դեմ պայքարելու, օձերից պաշտպանվելու, ձիու վերքերը բուժելու, արիեստական վիժում կատարելու ժողովրդական միջոցներին):

142. Մելքունյան Ս., **Արցախ-Ղարաբաղ: Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն (Պատմատնտեսաաշխարհագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 2010, 415 էջ**

(Աշխատության մեջ քննության են առնվում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տնտեսաաշխարհագրական հիմնահարցերը: Հեղինակն առանձին բաժիններով ու ենթաբաժիններով ներկայացնում է երկրամասի մակերևույթը, կլիման, հողերը, կենդանական ու բուսական աշխարհը, ջրային ռեսուրսները, հանքային ռեսուրսները, համառոտ պատմությունը, վարչական կառուցվածքն ու քաղաքները, բնակչության շարժը, էթնիկ կազմը, նշանավոր գործիչներին, սովորությունները, արդյունաբերությունը, գյուղատնտեսությունը, տրանսպորտն ու տնտեսական կապերը, կրթությունը, մշակույթը, առողջապահությունը, վարչական շրջանների ու գյուղական բնակավայրերի բնութագիրը, սոցիալ-տնտեսական զարգացման և անկախության ամրապնդման հիմնահարցերը և ուղիները):

143. Մելքունյան Ս., **Ճարտար, Երևան, 2003, 144 էջ + 26 ներդիր**

(Հեղինակը առանձին բաժիններով ներկայացնում է հայրենի՝ Մարտունու շրջանի Ճարտար գյուղի (ներկայումս՝ քաղաք) աշխարհագրական դիրքը, բնական պայմանները, պատմական անցյալը, կրթական, մշակութային, առողջապահական օջախները, գյուղի կոլտնտեսությունը, բնակչությունը, Արցախյան գոյապայքարում նրանց ունեցած դերը, նշանավոր ճարտարգիներին, տարաբնույթ լուսանկարներ՝ անդրադառնալով նաև գյուղի նիստ ու կացին, սովորույթներին: Առանձին բաժին է նվիրված գյուղի նշանավոր տոհմերի (ազգությունների) նկարագրությանը: Գիրքը լրացված ու վերամշակված ձևով (218 էջ) վերահրատարակվել է Երևանում 2012 թվականին):

144. Մինասյան Ս., **Չափար (Հակառակաբերդ), Ստեփանակերտ, 2010, 320 էջ + 48 էջ ներդիր**

(Հեղինակը ներկայացնում է հայրենի՝ Մարտակերտի շրջանի Չափար գյուղի հակիրճ պատմությունը, պատմամշակութային հուշարձանները, տեղանունների և անձնանունների ստուգաբանություններ, գյուղացիների մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին և Արցախյան գոյամարտին, գյուղի

տարբեր կառույցների ղեկավարներին, տեղեկություններ նշանավոր չափար-
ցիների մասին, տեղի խոսվածքում գործածվող բառեր ու դարձվածներ, զվար-
ճախոսություններ ևն: Առանձին բաժիններով են ներկայացվում գյուղի տոհ-
մերն ու նրանց կազմը 20-րդ դարում, սովորություններն ու ծեսերը: Գրքում
ընդգրկված են նաև տասնյակ լուսանկարներ):

145. Մկրտչյան Շ., **Այնուամենայնիվ պետք է ասվի ճշմարտությունը,
իսկ ճշմարտությունը հետևյալն է**, «Ազատ Արցախ», Ստեփանակերտ, 4
օգոստոսի, 2005, էջ 5-6

(Գրախոսություն Վ. Թաթևյանի «Արցախի տոհմագորգերը» պատկերա-
գրքի մասին: Հոդվածագիրը խիստ քննադատում է պատկերագիրքը՝ առանց
նշելու արժանիքները: Որպես լուրջ թերություններ են նշվում Արցախի գոր-
գարվեստի հետ հարևանցիորեն կապված կամ բոլորովին չկապված մեծ թվով
գորգերի լուսանկարների արտատպումը, որոշ լուսանկարների բացատրա-
գրերի բացակայությունը, առաջաբանում Արցախի գորգարվեստի ակունք-
ների վերաբերյալ պատմական ակնարկի բացակայությունը, գորգերի ոչ գի-
տական դասակարգումը, անհաջող լուսանկարների առկայությունը, տեղա-
նումների ու քարտեզների աղավաղումները ևն):

146. Մկրտչյան Շ., **Արցախ, Երևան, 1991, 112 էջ**

(Համառոտ ներկայացվում են Արցախի աշխարհագրական դիրքը, բնա-
կլիմայական պայմանները, պատմական ու մշակութային զարգացման ճանա-
պարհը, երկրամասի հին ու նոր իրադարձությունները, Արցախյան ազա-
տագրական պայքարի սկզբնավորման ժամանակագրությունը ևն: Գրքում
ընդգրկված են նաև պատմաճարտարապետական որոշ հուշարձանների
լուսանկարներ):

147. Մկրտչյան Շ., **Արցախի գանձերը. Сокровища Арцаха, Երևան,
2000, 272 էջ**

(Պատկերագիրք (հայերեն և ռուսերեն): Առաջաբանում հեղինակը ներկա-
յացնում է Արցախի համառոտ պատմությունը և տեղեկություններ դարավոր
մշակույթի մասին: Բուն պատկերագրքում ընդգրկված են երկրամասի եկեղե-
ցիների, վանքերի, ազգագրական և կենցաղային առարկաների, խաչքարերի,
պեղածո տարբեր նյութերի, բնակավայրերի, աղբյուրների, հին գերեզմանա-
քարերի, մահարձանների, տապանաքարերի, գերեզմանատների, որմնա-
նկարների, գետերի, բերդերի, լեռների, կամուրջների, պարիսպների, գորգերի,
կարպետների, արծաթե գոտիների, դաշույնների, ձեռագիր մատյանների ևն
հարյուրավոր լուսանկարներ՝ համապատասխան բացատրագրերով):

148. Սկրտչյան Շ., Դավթյան Շ, **Շուշի. Ողբերգական ճակատագրի քաղաքը, Shoushy. The city of tragic fate**, Երևան, 2008, 242 էջ

(Հայերենով և անգլերենով ներկայացվում են Շուշի քաղաքի հիմնադրման, պաշտպանության, կրթամշակութային, տնտեսական, քաղաքական պատմությունը, պատմաճարտարապետական հուշարձանները, 1920թ. ողբերգությունը, տարաբնույթ տեղեկություններ: Պատկերագրքում ընդգրկված են նաև քաղաքի 1853թ. հատակագիծը, թեմային առնչվող հուշարձանների, շենքերի, ավերակների, թերթերի, բացիկների, ազդագրերի, խաչքարերի ևև հարյուրավոր լուսանկարներ: Պատկերագիրքը հրատարակվել է նաև ռուսերենով Мкртчян Ш. Давтян Ш., *Шуши. Город трагической судьбы*, Ереван, 1997):

149. Սկրտչյան Շ., **Լեռնային Ղարաբաղի պատմաճարտարապետական հուշարձանները (Երկրորդ վերամշակված և լրացված հրատարակություն)**, Երևան, 1985, 356 էջ

(Հեղինակն առանձին բաժիններով ու ենթաբաժիններով ներկայացնում է Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի Մարտակերտի, Հադրութի, Մարտունու, Ասկերանի, Շուշիի շրջանների բազմաթիվ գյուղերի, գյուղատեղիների, վանքերի, եկեղեցիների, բերդերի, սրբավայրերի, աղբյուրների, կամուրջների, պատմաճարտարապետական այլ հուշարձանների նկարագրություններն ու տասնյակ լուսանկարներ: Աղբյուրագիտական, վիմագրական և այլ նյութերի քննությամբ տրվում են հուշարձանների արժանիքները, դրանցից յուրաքանչյուրի հետ կապված այն կարևորն ու մնայունը, որ միաժամանակ արտացոլում է երկրամասի պատմությունը):

150. Սկրտչյան Ս., **Տոներ. Հայկական ժողովրդական ծեսեր, սովորույթներ, հավատալիքներ (Ավանդույթ և արդիականություն)**, Երևան, 2010, 192 էջ

(Ավանդական-ազգագրական և արդի էթնոսոցիոլոգիական տեսանկյուններով ներկայացվում է հայոց տոնական համակարգը՝ ժողովրդական ծեսերի, սովորույթների ու հավատալիքների ամբողջական համալիրով: «Նախաբանում» անդրադարձ է կատարվում տոների ձևավորմանն ու զարգացմանը, գործառույթային նշանակությամբ, հարցի ուսումնասիրության պատմությանը: «Տոները հայոց ավանդական կենցաղում (XIX դ. - XX դ. սկիզբ)» բաժնում հեղինակը առանձին ենթաբաժիններով քննության է առնում Նոր տարի, Զրիստոսի ծնունդ և մկրտություն (Ջրօրհներ), Սուրբ Սարգիս, Տեառնընդառաջ-Տրընդեզ, Բարեկենդան, Մեծ պաս, Ծաղկազարդ, Չատիկ, Համբարձում, Վարդավառ, Ս. Աստվածածնի վերափոխում-Խաղողօրհներ, Խաչվերաց, Նավասարդ տոների դրսևորումները հայ ազգագրական տարբեր շրջաններում, այդ թվում՝

Արցախում: Աշխատության մեջ ներկայացվում են նաև հայոց տոնական համակարգի փոփոխությունները 20-րդ դարում ու 21-րդ դարի սկզբին, սոցիոլոգիական աղյուսակներ ու գծապատկերներ, հայկական հանրապետությունների պետական տոների ցանկերը, ամփոփում, սկզբնաղբյուրների և գրականության ցանկ, մի շարք լուսանկարներ: *Հեղինակը թեմային անդրադարձել էր նաև իր «Տոները հայոց արդի կենցաղում (Էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրություն)* աշխատության մեջ /«*Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ*», *Երևան, 2007, հ.22, էջ 129-238*՝ առանձին գլուխներով ներկայացնելով հայոց տոնական համակարգի փոփոխությունները և պատմական առանձնահատկությունները 19-րդ դարի վերջից մինչև 20-րդ դարի վերջը, տոների տարածվածության սոցիալական ոլորտները, կենցաղավարման հիմնական գործոնները):

151. Սկրտչյան Ս., ***Տոները դարաբաղիների ավանդական կենցաղում***, «*Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. Անցյալը, ներկան և ապագան. Միջազգային գիտաժողով. Չեկոսլովակների ժողովածու, հունիսի 21-24, 2006թ., Ստեփանակերտ*», *Երևան, 2007, էջ 395-401*

(Տպագիր և ձեռագիր աղբյուրների ուսումնասիրության արդյունքում ներկայացվում են մինչև 20-րդ դարի սկզբները դարաբաղիների ավանդական կենցաղում առավել տարածված տոները, որոնց կտրուկ անկումը այդ դարասկզբին հիմնականում պայմանավորված է խորհրդային համակարգի հակակրոնական ուղղվածությամբ: Առանձնակի ուշադրություն է դարձվում այդ տոների ժամկետային և արարողակարգային ինքնուրույն դիմագծին, դրանց նվիրված ուխտագնացություններին, կատարվող ծեսերին, խաղերին, մասնակիցների սոցիալական խավերին ևն):

152. Սկրտչյան Ս., ***Շուշվա գորգերի տեղը Արցախի գորգարվեստում***, «*Հայ մշակույթի հետազոտման հարցեր. Արցախ: Գիտական նստաշրջան. Չեկոսլովակների հիմնադրույթներ*», *Երևան, 1992, էջ 27-28*

(Հայաստանի ազգագրության պետական թանգարանի՝ Շուշի քաղաքից ծագող գորգերի հավաքածուն բաժանելով երեք խմբի (1.*Արցախյան խումբ*, 2.*Պարսկահայքին բնորոշ խումբ* 3.*Եվրոպական խումբ*)՝ հեղինակն այդ բազմազանությունը և խայտաբղետությունը համարում է քաղաքի՝ որպես Անդրկովկասի առևտրաարհեստագործական նշանավոր կենտրոնի ունեցած դերով: Ըստ եզրահանգման՝ անհիմն է Շուշիի գորգագործության առանձնացումը և առավել ևս դրա՝ իբրև առանձին կենտրոնի դիտարկումը, քանի որ հարցի մանրամասն քննարկումը բացահայտում է արցախյան ավանդական գորգարվեստի գերակշռող դիրքը Շուշիի գորգագործության համակարգում,

ինչպես նաև այդ համակարգում շուկայական արտադրության հետ կապված որոշակի առանձնահատկությունների ի հայտ գալը):

153. Յուզբաշյան Հ., **Ես ապրել եմ Շուշիում**, Երևան, 2017, 136 էջ

(Ռուսերեն ձեռագրից կատարված հայերեն թարգմանությամբ (թարգմանիչ՝ Լ. Հովհաննիսյան) ներկայացվում են հեղինակի հուշերը հայրենի Շուշի քաղաքի (հիմնականում՝ 20-րդ դարի առաջին երկու տասնամյակների) և իր ընտանիքի ու գերդաստանի մասին: Հուշերում հաճախ անդրադարձ է կատարվում շուշեցիների նիստ ու կացին, ընտանեկան հարաբերություններին, ավանդական տոներին ու սովորություններին: Գրքում ընդգրկված են նաև մի շարք լուսանկարներ):

154. Նանագուլյան Ս., Ավագյան Զ., Պետրոսյան Չ., **Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում լայնորեն տարածված ուտելի բույսերն ու սնկերը**, «ԱրԴՀ գիտական տեղեկագիր», Ստեփանակերտ, 2005, N2, էջ 53-59

(Հավաստելով, որ ԼՂՀ աշխարհագրական դիրքը, ռելիեֆը, կլիման նպաստել են նրա տարածքում կենսաբանական բազմազանության ձևավորմանը, որի արդյունքում հանդիպում են շուրջ 2000 տեսակի բարձրակարգ բույսեր ու 100 տեսակի մակրոսկոպիկ սնկեր՝ հեղինակները ներկայացնում են բնակչության սննդակարգում թարմ ու մշակված վիճակում օգտագործվող շուրջ 100 տեսակի վայրի ու մշակովի բարձրակարգ բույսերն ու 9 տեսակի սնկերը: Տրվում է նաև դրանց կարգաբանությունը՝ ըստ ընտանիքների, օգտագործման ձևերը, անվանումները (լատիներենով, գրական հայերենով, Ղարաբաղի բարբառով), նշվում գույքագրման ու պահպանության անհրաժեշտությունը):

155. Ներսիսյան Ա., **Ուտեստն իբրև արցախահայերի սոցիոնորմատիվ մշակույթի առանձնահատկությունների արտահայտման միջոց**, «Հայ մշակույթի հետազոտման հարցեր. Արցախ: Գիտական նստաշրջան. Ձեկուցումների հիմնադրույթներ», Երևան, 1992, էջ 29-30

(Ընդգծելով, որ ուտեստը, կենսական անհրաժեշտություն լինելով, նաև միջնորդավորում է մարդկանց միջև եղած սոցիալական կապերը, տնտեսական, հասարակական-ընտանեկան, սեռատարիքային և այլ բնույթի հարաբերությունները և ընդգծում տվյալ հանրությանը բնորոշ վարքի ավանդական ձևերն ու նորմերը՝ հեղինակը փորձում է դիտարկել արցախահայերի ուտեստը՝ որպես սոցիալական գործառույթ կատարող կենցաղամշակութային առանձնահատուկ տարր):

156. Շագոյան Գ., **«յոթ օր, յոթ գիշեր».** **հայոց հարսանիքի համայնապատկեր**, Երևան, 2011, 616 էջ + 32 էջ գունավոր ներդիր

(Տարբեր աղբյուրների և դաշտային ազգագրական հարուստ նյութերի ուսումնասիրության արդյունքում հեղինակը քննության է առնում հայկական ամուսնական ծեսի հետ կապված ողջ գործընթացը՝ առանձին բաժիններով ու ենթաբաժիններով նկարագրելով ամուսնացողների տարիքը, աղջիկտեսը, խնամախոսությունը, խոսքկապը, նշանդրեքը, հարսնատեսն ու փեսատեսը, հղե կտրելը, բուն հարսանիքը և դրանից հետո կատարվող ծեսերը: Առավել մանրամասն է ներկայացվում ավանդական հարսանիքը՝ 19-րդ դարի վերջի-20-րդ դարի սկզբի ծիսակարգը, ներկայացվում են ծեսի փոփոխությունների հիմնական միտումներն ու վերջին զարգացումները: Հայկական պատմագագրական տարբեր շրջանների թվում հեղինակը հաճախ անդրադառնում է արցախյան հարսանիքների առանձնահատկություններին ու համահայկական ընդհանրություններին: Աշխատության մեջ ընդգրկված են նաև բազմաթիվ լուսանկարներ):

157. **Շուշի. Սյաու. Shushi, Երևան, 2007, 40 էջ**

(Եռալեզու (հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն) գիրք-ալբոմ: Առանձին բաժիններով համառոտ ներկայացվում են Շուշի քաղաքի պատմությունը, աշխարհագրական դիրքն ու բնական պայմանները, արհեստագործությունը, կրթությունը, մշակույթը, հուշարձանները, պարբերական մամուլը: Պատմական փաստերի վրա հիմնված նյութը ուղեկցվում է համապատասխան բնագավառներն արտացոլող տասնյակ լուսանկարներով):

158. **Շուշի քաղաք, «Հայկական աշխարհ», Շուշի, 1874, N1-2, էջ 34-39**

(Ներկայացվում է Շուշի քաղաքի համառոտ պատմությունը, նրա աշխարհագրական դիրքը, կլիման, բնակչության թիվն ու էթնիկ կազմը: Համառոտ տեղեկություններ են հաղորդվում նաև քաղաքի առևտրական կյանքի, թաղամասերի, փողոցների, եկեղեցիների, հոգևոր դպրոցի, մասնավոր ուսումնարանների, մերձակայքում գտնվող «Թթու ջուր» հանքային աղբյուրի ևն մասին):

159. Պետրոսյան Ա., **Լեոյի (Առաքել Բաբախանյանի) «Ուխտավորի հիշատակարանը» որպես Արցախի ազգագրական ուսումնասիրության սկզբնաղբյուր**, «Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանի լրատու», Ստեփանակերտ, 2011, N1, էջ 50-60

(Հիշատակարանները, ճամփորդական նոթերը, ուղեգրական վկայությունները համարելով ազգագրական գիտության կարևոր սկզբնաղբյուրներ՝ հեղինակը ներկայացնում է Լեոյի «Ուխտավորի հիշատակարանում» տեղ գտած ազգագրական նյութերը՝ ավանդություններ, հավատալիքներ, ուխտատեղի-

ների, աղբյուրների, խաչի դուլերի, սուրբի դուլերի, չոփչի կանանց գործառույթների և նկարագրություններ, որոնք ըստ հեղինակի՝ հնարավորություն են տալիս հասկանալու 19-րդ դարի երկրորդ կեսին արցախահայության մեջ պահպանված, սերնդից սերունդ փոխանցված ավանդական կենցաղն ու մշակույթը:

160. Պետրոսյան Լ., **Հայ ժողովրդական փոխադրամիջոցներ. Հետիոտն և գրաստային փոխադրամիջոցներ (Պատմաագագրական ուսումնասիրություն)**, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», Երևան, 1974, հ.6, էջ 91-160 + 32 էջ ներդիր

(Պատմաագագրական տպագիր, արխիվային և իր հավաքած դաշտային ազգագրական նյութերի հիմքի վրա հեղինակը քննության է առնում հայ ժողովրդական հետիոտն ու գրաստային փոխադրամիջոցները հնագույն ժամանակներից մինչև 20-րդ դարը: Առանձին գլուխներով ու բաժիններով ներկայացվում են հաղորդակցության ուղիները, փոխադրամիջոցները (ծիագրաստ, էշագրաստ, ջորեգրաստ, գրաստային այլ փոխադրամիջոցներ), փոխադրության հարմարանքներն ու եղանակները: Ազգագրական տարբեր շրջանների շարքում անդրադարձ է կատարվում նաև Արցախին: Ուսումնասիրության մեջ ու հատկապես ներդիրներում ընդգրկված են համապատասխան գծանկարներ և լուսանկարներ, որոնց հեղինակն է Գ. Ժամկոչյանը: Ուսումնասիրության երկրորդ մասը՝ «Հայոց ավանդական փոխադրամիջոցների պատմամշակութային աղբյուրները», հրատարակվել է 2007թ. /«Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», Երևան, 2007, հ.22, էջ 239-258 + 4 էջ ներդիր/):

161. Պետրոսյան Հ., **Քարաբլուրի նորագյուտ սրբարանը և «Սուրբ օջախների» պաշտամունքն Արցախում**, «Հայոց սրբերը և սրբավայրերը. Ակունքները, տիպերը, պաշտամունքը», Երևան, 2001, էջ 347-356

(Համառոտ նարագրելով 1996թ. Ասկերանի շրջանի Լուսածոր գյուղի մոտակայքում գտնվող Քարաբլուր բնակատեղիում կատարված պեղումների արդյունքում հայտնաբերված սրբարանը՝ հեղինակը մասնագիտական գրականության և իր կողմից հավաքված դաշտային ազգագրական նյութերի ուսումնասիրությամբ հանգամանորեն քննության է առնում ընդհուպ մինչև 20-րդ դարի վերջերը Արցախում լայն տարածում ու կենցաղավարում ունեցող «Սուրբ օջախների» պաշտամունքը: Առանձին ենթաբաժիններով ներկայացվում են անվանաբանությունը, գործառույթները, կառուցվածքը, տեսակները, տարբերությունները սովորական կրակարաններից, թոնիրներից, մատուռներից, դրանց հետ կապված ծիսակատարություններն ու արարողու-

թյունները ևն: Ըստ հեղինակի եզրակացության՝ «Սուրբ օջախի» պաշտամունքը զուտ արցախյան երևույթ է):

162. Պետրոսյան Վ., **Ներքին շեն. Վավերագրված կարոտ**, Մոսկվա, 2008, 412 էջ

(Հեղինակն առանձին բաժիններով և ենթաբաժիններով ներկայացնում է Հյուսիսային Արցախի՝ 1992թ. հունիսի 13-ին ադրբեջանցիների կողմից բռնի հայաթափված Ներքին Շեն (Շահումյան ավան) բնակավայրի պատմությունը տարբեր շրջաններում, մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին և արցախյան գոյամարտին, տեղանունները, բնակիչների հետ կապված զվարճախոսություններ, մականուններ, տարաբնույթ ցանկեր, լուսանկարներ: «Տեղեկություններ Ներքին շենի ազգերի մասին» բաժնում հանգամանորեն ներկայացվում են գյուղի գերդաստաններն ու դրանցից որոշների տոհմածառերը):

163. Պիկիցյան Հ., **Ավանդական հարսանեկան ծեսի երաժշտական կերտվածքը Ղաշտային Ղարաբաղում**, «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. Անցյալը, ներկան և ապագան. Միջազգային գիտաժողով. Չեկոսլովակների հիմնադրություններ. հունիսի 21-24, 2006 թ., Ստեփանակերտ», Երևան, 2006, էջ 177-178

(Հիմք ընդունելով 1985թ. ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի կազմակերպած գիտարշավի ընթացքում Շահումյանի, Զարհատի (Ղաշքեսան), Խանլարի շրջանների հայկական բնակավայրերում իր գրանցած էթնոերաժշտագիտական նյութերը՝ հեղինակը Լեռնային Արցախի և Հայաստանի այլ մարզերի երաժշտական ավանդույթի համատեքստում դիտարկում է Ղաշտային Արցախի ավանդական հարսանեկան ծեսի երաժշտությունը՝ կատարելով մի շարք եզրահանգումներ և հավաստելով, որ Ղաշտային Արցախի հարսանեկան ծեսի երաժշտական կերտվածքը համահայկական հարսանիքի երաժշտական ավանդույթի աներկբա բաղադրիչներից է՝ հայոց հեթանոսական ավանդույթներից դեպի քրիստոնեական-եկեղեցական և ժողովրդական մշակութային աշխարհայացք ձգվող տարաբնույթ փոխակերպումներով):

164. Պյուզեան Մ., **Արցախ նահանգի Ջրաբերդ գաւառը**, «Արարատ», Վաղարշապատ, 1871, թիւ Ը, էջ 440-443

(Համառոտ տեղեկություններ են հաղորդվում Արցախի Ջրաբերդ գավառի սահմանների, աշխարհագրական դիրքի, կենդանական աշխարհի, մշակվող բույսերի, գետերի, որոշ գյուղերի, բնակչության թվի ու զբաղմունքների, Երից Մանկանց վանքի, ավերված բնակատեղիների, Ջրաբերդ ամրոցի ևն մասին):

165. Պողոսյան Ա., **Արցախյան գորգագործական մշակույթի ավանդույթների տարածման արեալների մասին**, «Միջազգային գիտաժողովի նյութեր՝ նվիրված ԱրԴՀ հիմնադրման 40-ամյակին», Ստեփանակերտ, 2009, պրակ 1, էջ 256-258

(Հավաստելով, որ գորգագործական բազմաթիվ կենտրոններում արմատացած գորգերի մի շարք տիպեր ակնհայտորեն նմանվում կամ կրկնում են Արցախյան գորգերին՝ հեղինակը անդրադառնում է հյուսիսարևելյան Անդրկովկասի, հատկապես՝ Շիրվանի, Շաքիի ու Դերբենդի տարածաշրջանների գորգագործության ձևավորման մեջ Արցախի ունեցած դերին: Ըստ հեղինակի՝ Դերբենդի գորգագործական կենտրոններում խոսքն առաջին հերթին վերաբերում է «Ջրաբերդ», «Ամարաս», «Գետաշեն», «Որոտան», իսկ Շաքիի ու Շիրվանի դեպքում՝ նաև «Ճարտար», «Հաղպատ», «Ուտիք», «Ոսկանապատ», «Բանանց», «Փյունիկ», «Սիսական», «Գանձակ» և այլ տիպերի գորգերին: Հեղինակը թեմային անդրադարձել է նաև իր «Արցախյան գորգագործական մշակույթի ավանդույթները հյուսիսարևելյան Այսրկովկասում» /Գավառի պետական համալսարան. Գիտական հոդվածների ժողովածու, 14, Երևան, 2012, էջ 240-250/, «Հայոց գորգագործական մշակույթի ավանդույթները հյուսիսարևելյան Այսրկովկասում. Traditions of Armenian rug weaving culture in Northeastern Stranscaucasus» /«Հայկական հանգույց. Գորգարվեստի ավանդույթները. Միջազգային գիտաժողով, Երևան, 20-22 նոյեմբերի, 2013. Ձեկուցումներ», Երևան, 2016, էջ 297-314/ հոդվածներում):

166. Պողոսյան Ա., **Արցախի գորգագործության ավանդույթների տարածման արեալների ու Կովկասի հարավարևելյան գորգագործական կենտրոնների փոխառնչությունների մասին**, «Բանբեր հայագիտության», 2015, N 2-3, էջ 78-104

(Պատմական Հայաստանի գորգագործական կենտրոնների թվում արցախյան գորգագործական մշակույթի մեծ կարևորությունը շեշտելով՝ հեղինակը տարբեր սկզբնաղբյուրների և իր՝ 1979-1989թթ. հավաքած դաշտային ազգագրական նյութերի ուսումնասիրության արդյունքում առանձին բաժիններով հանգամանորեն անդրադառնում է այդ մշակույթի ծագումնաբանական ու հետագա զարգացումների հարցերին, արցախյան գորգերի տիպերին ու նրանց գեղագարդումներին, Կովկասի հարավարևելյան գորգագործական կենտրոններում արցախյան գորգագործական ավանդույթների տարածմանը ևն: Ըստ հեղինակի եզրահանգումների՝ արցախյան գորգագործական մշակույթի ավանդույթները արցախահայոց տեղաշարժերի պատճառով արմատավորվել են նաև Կովկասի հարավարևելյան տարածաշրջաններում ու հիմք հանդի-

սացել գորգագործական նոր կենտրոնների առաջացման համար՝ միաժամանակ 16-18-րդ դարերի ընթացքում դավանափոխ եղած տասնյակ հազարավոր հայերի միջոցով մտնելով նաև մահմեդական ցեղերի միջավայր: Ուսումնասիրությանը կցված են նաև մատենագիտական ցանկ, տարբեր տիպի գորգերի լուսանկարներ, ռուսերեն և անգլերեն ամփոփումներ):

167. Պողոսյան Ա., **Հարթակարով ասեղնագործական մշակույթի ավանդույթների մասին**, «Էջմիածին», Նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 2011, Է, Էջ 53-60

(Համառոտ անդրադառնալով հայոց ասեղնագործական մշակույթի համակարգում ասեղնագործելու առավել տարածված հարթակար եղանակին՝ հեղինակը ներկայացնում է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի թանգարաններում պահվող՝ ուշ միջնադարի արցախյան ասեղնագործական մշակույթին վերաբերող ու հարթակար եղանակով արված գեղազարդ մի թագի ու Ագուլիսում ստեղծված մետաքսե վարագույրի պատմությունները, նրանց գեղազարդման առանձնահատկությունները, նախշատեսակները, աղերսները վիշապագորգերի գեղազարդման համակարգի հետ ևն: Ըստ հեղինակի՝ նշված ստեղծագործությունները վկայում են այն մասին, որ ուշ միջնադարում Արցախ-Սյունիքի մշակութային կենտրոններում գոյություն ունեին հարթակար ասեղնագործության զարգացած ավանդույթներ, որոնք տարածվել են նաև հյուսիսարևելյան Այսրկովկասում):

168. Պողոսյան Ա., **Շուշին գորգագործական մշակույթի կենտրոն (ԺԹ դարի վերջ - Ի դարի առաջին քառորդ)**, «Էջմիածին» կրոնագիտական-հայագիտական հանդես, 2014, Բ, Էջ 42-49

(Հավաստելով, որ 19-րդ դարի վերջին ու հատկապես 20-րդ դարի սկզբին Շուշիում, ի տարբերություն Արցախի մյուս բնակավայրերի, զարգացում էին ապրում հատկապես շուկայական ուղղվածության տնտեսաձևերն ու մասնավորաբար գորգագործությունը, և անդրադառնալով Շուշիի գորգագործական մշակույթի ծագումնաբանական ու դրսևորման հարցերին՝ հեղինակը ներկայացնում է գորգերի տեսակները, դրանց գեղազարդման առանձնահատկություններն ու տարածման արեալները, ինչպես նաև «Պատկերային», «Աղբակ», «Ճարտար», «Ամարաս» տիպի գորգերի լուսանկարներ:

169. Պողոսյան Ա., **«Զրաբերդ» խմբի գորգերի ծագումնաբանական հարցերի մասին**, «Էջմիածին», փետրվար, 2008, ԺԲ, Էջ 38-49

(Զննության են առնվում հայոց ավանդական գորգերի կազմում առանձնակի հետաքրքրություն ներկայացնող դասական վիշապագորգերի գեղազարդման համակարգին անմիջականորեն առնչվող «Զրաբերդ» խմբի գոր-

գերը, որոնց գործելու հիմնական տարածաշրջանները համարվում են Արցախն ու Սյունիքը: Առանձին ենթաբաժիններով հեղինակը հանգամանորեն ներկայացնում է դրանց հետ կապված տիպաբանական տարբեր հարցեր, հարուստ և բազմաբովանդակ նկարագիրը, տարածաշրջանի գորգագործական մշակույթի ավանդույթները, տարածման արեալներն ու գորգագործական այլ կենտրոններում ունեցած արտահայտությունները ևն):

170. Պողոսյան Ս., **Արցախի ավանդական տարազը և նրա էվոլյուցիան**, «Կուլտուր-յուսավորական աշխատանք», Երևան, 1988, N5-6, էջ 37-43

(Հավաստելով, որ Արցախի հայերի տարազը կազմում է հայկական բազմախումբ տարազի անբաժանելի մասը և ներկայանում է համահայկական բնութագիր ունեցող բազմաթիվ ընդհանրական գծերով՝ հեղինակը ներկայացնում է 19-րդ դարի վերջերին Արցախում կենցաղավարող տարազի երկու համալիր՝ «հայավարի» ու «քաղքավարի», տարբերակները: Անդրադարձ է կատարվում կանանց ու տղամարդկանց, տարեցների ու երիտասարդների տարազի առանձին մասերին՝ շապիկ, վարտիք, արխալուղ, չուխա, այծենակաճ, գլխարկ, գոտի, գլխի հարդարանք, գոգնոց, գուլպա, սոնապան, ոտնաման ևն, դրանց կառուցվածքին, գույնային երանգներին, հայ ազգագրական այլ շրջանների հետ ունեցած ընդհանրություններին և առանձնահատկություններին:

171. Պողոսյան Ս., Ստեփանյան Ա., **Սյունիք-Արցախի ավանդական տարազախումբը հայոց տարազի համակարգում**, «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. Անցյալը, ներկան և ապագան. Միջազգային գիտաժողովի զեկուլցումների ժողովածու, հունիսի 21-24, 2006 թ.», Երևան, 2007, էջ 417-424

(Հրապարակի վրա եղած և 1993թ. Արցախում անձամբ հավաքած փաստացի նյութի ուսումնասիրության արդյունքում առանձին ենթաբաժիններով ներկայացվում են երկրամասի կանանց ու տղամարդկանց տարազի տեսակները, դրանց բաղկացուցիչ մասերը, առանձնահատկությունները, ժամանակի ընթացքում կրած փոփոխությունները, ընդհանրությունները հարևան և հայ ազգագրական այլ շրջանների տարազի հետ: Վերջում հեղինակները ցանկություն են հայտնում, որ հայկական թանգարաններն ու գեղարվեստական սրահները, սերտ կապեր հաստատելով Արցախի ժողովրդական վարպետների հետ, կազմակերպեն արցախյան ավանդականի օրինակով պատրաստած մշակութային արժեքների, այդ թվում և տարազի առանձին մասուկների պատվիրման ու ցուցահանդես-վաճառքի հետ կապված աշխատանքները):

172. Սամվելյան Է., **Կարոտի կանչ**, Երևան, 2004, 240 էջ

(Յեղիսակը ներկայացնում է հայրենի՝ Ասկերանի շրջանի պատմական Դահրավ գյուղի պատմությունը, աշխարհագրական դիրքը, սրբատեղիները, տեղանունները, կենդանական և բուսական աշխարհը, իր տոհմի և ընտանիքի պատմությունը, դրվագներ իր կյանքից՝ հաճախ անդրադառնալով գյուղի նիստ ու կացին, բնակիչների առօրյային, հարաբերություններին ևն: Հավելվածներում տրվում են գյուղի տոհմերի ճյուղերը, բնակիչների ցուցակն՝ ըստ տոհմերի, յորաքանյուր տոհմի տղամարդկանց ու կանանց թիվը):

173. Սարգիս արքեպիսկոպոս Զալալյանց, **Ճանապարհորդություն ի մեծն Հայաստան (գրաբարից աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ս. Գրիգորյանի)**, Երևան, 2016, 696 էջ

(Յեղիսակը Արևելյան Հայաստանի տարբեր գավառներ կատարած իր շրջագայությունների ընթացքում գրառած նյութերի հիման վրա նկարագրում է համապատասխան տեղանքը, բնակավայրերը, սրբավայրերը, հնությունները, լեռները, եկեղեցիների, վանքերի, բերդերի, պալատների պատերին ու պարիսպներին պահպանված արձանագրությունները, ձեռագրերի հիշատակարաններ, փաստաթղթեր ևն: Գրքի առաջին և երկրորդ մասերում առանձին ենթաբաժիններով ներկայացվում են նաև Արցախի մի շարք բնակավայրեր (Շուշի, Մոխրաթաղ, Ասկերան, Հաթերք, Ավետարանոց, Առջածոր, Տոդ, Վաղահաս, Ծակուռի, Թաղար, Բլեթանց, Յերիեր, Ծովատեղ, Սոս, Կալեր, Գիշի, Խնուշինակ, Ճարտար, Ննգի, Հացի, Դահրավ, Զարագուխ), եկեղեցիներ ու վանքեր (Հոռիկ, Զրվշտիկ, Եղիշե Առաքյալ անապատ, Ղևոնդ անապատ, Գանձասար, Պոկեսի Բերք, Ամարաս, Դադի վանք, Խաթրա վանք), լեռներ (Դիգափայտ, Աստղաբլուր, Մռավ, Տոդի լեռ), գետեր (Ղուռու չայ, Թարթառ) ևն: Գիրքը առաջին անգամ հրատարակվել է երկու հատորով՝ գրաբար /Զալալյանց Ս., *Ճանապարհորդություն ի մեծն Հայաստան, մասն Ա, Տիփսիս, 1842, մասն Բ, Տիփսիս, 1858*/):

174. Սարգսյան Ա. (Ադելա), **Արցախի ժանյակները**, «Ազատ Արցախ», Ստեփանակերտ, 31 հուլիսի, 2007, էջ 7

(Յեղիսակը ներկայացնում է արցախյան ասեղնագործ ու հելլոնագործ ժանյակների առանձնահատկությունները, անդրադառնում դրանց թվերի, նախշերի, ձևերի ընտրությանը, ճարտարապետական կառույցների զարդանախշերի, առանձին զարդաքանդակների, խաչքարերի զարդանկարների հետ ունեցած աղերսներին, տարբեր ժամանակներում ժանեկագործությամբ զբաղված արցախցի վարպետներին: Հոդվածը տպագրվել է նաև ռուսերենով /Кружева Арцаха, «Азат Арцах», Степанакерт, 26 января, 2002, сс. 6, 8/):

175.Սարգսյան Ա. (Ադելա), **Արցախի գուլպաները**, «Ազատ Արցախ», *Ստեփանակերտ, 25 օգոստոսի, 2001, էջ*

(Ներկայացվում են արցախյան գուլպաների տեսակները, դրանց նախշերի ու գործելու յուրահատկությունները, գուլպայագործության մեջ հմտացած որոշ վարպետների անունները: Անդրադարձ է կատարվում նաև գոտիներին ու տրեխներին: Հոդվածը տպագրվել է նաև ռուսերենով /*Арцахские гулпа, «Азат Арцах», Степанакерт, 8 сентября, 2001, с. 6, 7*):

176.Սարգսյան Ա. (Ադելա), **Արցախի 20-րդ դարի ժանյակներ**, «Ազատ Արցախ», *Ստեփանակերտ, 10 ապրիլի, 2004, էջ 7*

(Հեղինակը ներկայացնում է իր կազմած «Արցախի ժանյակներ» պատկերազիրքը: Անդրադառնալով նշանավոր Արգու Խաթունի և Վախթանգ Տանգիկի կնոջ՝ իշխանուհի Խորիշահի ասեղնագործական ու ժանեկագործական արվեստին՝ Ա. Սարգսյանն այն համոզմունքն է հայտնում, որ պատմական Արցախում այդ արհեստները զարգացած են եղել դեռևս 12-րդ դարում: Հոդվածը տպագրվել է նաև ռուսերենով /*Кружева Арцаха 20 века, «Азат Арцах», Степанакерт, 24 апреля, 2004, с. 8*):

177.Սարգսյան Ա. (Ադելա), **Արցախի ժանյակներ**, *Ստեփանակերտ, 1 գիրք, 2006, 224 էջ*

(Գերազանցապես Արցախում կատարված ձեռագործ աշխատանքների պատկերազիրք (հայերեն և ռուսերեն): Նախաբանում համառոտ ներկայացվում է արցախյան ձեռագործության պատմությունը, առանձին ենթաբաժիններում տեղեկություններ են տրվում ժանեկագործության, ասեղնագործության, հելունագործության, վերադիր կարի, գուլպաների, գոտիների և մասին: Բուն ժողովածուում ընդգրկված են տարիների ընթացքում հեղինակի հավաքած՝ 1900-2000 թթ. հայ շնորհալի ձեռագործների աշխատանքների լուսանկարները (230 նմուշ): Վերջում հակիրճ տվյալներ են հաղորդվում համապատասխան ժանեկագործ վարպետների մասին):

178.Սարգսյան Ա., **Արցախի ազգագրության ուսումնասիրությունն անկախության տարիներին**, «Արցախի պետական համալսարան. Գիտական ընթերցումներ (հոդվածների ժողովածու)», *Ստեփանակերտ, 2016, պրակ I, էջ 255-260*

(Համառոտ անդրադառնալով 19-րդ դարի կեսերից մինչև 1980-ական թվականների վերջերը Արցախի ազգագրության վերաբերյալ եղած ուսումնասիրություններին՝ հեղինակը հոդվածում այնուհետև քննության է առնում այդ բնագավառում անկախության տարիներին ստեղծված տպագիր աշխատու-

թյունները, գիտական հոդվածներն ու զեկուցումները, տարաբնույթ ժողովածուները, որոնք լիովին կամ մասնակիորեն առնչվում են խնդրո առարկա հարցին: Առավել ուշադրություն է դարձվում այն աշխատանքներին, որտեղ ներկայացվում է Արցախի ազգագրության կամ նրա որևէ բնագավառի ամբողջական ուսումնասիրությունը):

179. Սարգսյան Ա., **Արցախի ազգագրությունը, բանահյուսությունը և բարբառը «Ազգագրական հանդեսի» էջերում**, «ԱրԴՀ գիտական տեղեկագիր», Ստեփանակերտ, 2017, էջ 59-66

(Արժևորելով Ե. Լալայանի՝ 1896թ. Շուշիում հիմնադրած «Ազգագրական հանդեսի» դերը հայ ժողովրդագիտության ուսումնասիրման գործում՝ հեղինակը քննության է առնում հանդեսի հատորներում տպագրված՝ Արցախի ազգագրությանը, բանահյուսությանը, բարբառին վերաբերող ուսումնասիրություններն ու նյութերը: Առանձին ենթաբաժիններով ըստ բաժինների ներկայացվում են հանդեսի Բ և Գ գրքերում Ե. Լալայանի խմբագրությամբ հրատարակված «Վարանդա» ուսումնասիրությունը և XVII, XVIII, XIX գրքերում հրատարակված Ա. Դադյանի «Վարանդայի բանաւոր գրականութիւնից» ժողովածուն, որտեղ ներկայացված են Արամ Դադյանի՝ 1903 թ. և նրա եղբոր՝ Նշանավոր ժողովրդագետ Խաչիկ Դադյանի՝ 1885-1889թթ. Վարանդայի, մասամբ նաև Դիզակի և Խաչենի գյուղերից գրառած ժողովրդական վիճակի երգեր՝ ջանգյուլումներ):

180. Սարգսյան Ա. **Արցախի ազգագրությունը, բանահյուսությունը և բարբառը Ստեփան Լիսիցյանի ուսումնասիրություններում**, «ԱրԴՀ հայագիտական ուսումնասիրություններ», Ստեփանակերտ, 2016, էջ 67-86

(Հեղինակն արժևորում է Ս. Լիսիցյանի ազգագրական ժառանգությունը՝ այն համարելով անփոխարինելի հիմք Արցախի ժողովրդագիտության ուսումնասիրության համար: Ըստ առանձին գլուխների ու բաժինների՝ վեր են լուծվում Նշանավոր ազգագրագետի «Լեռնային Ղարաբաղի հայերը (Ազգագրական ակնարկ)» աշխատությունը, նրանում քննված ազգագրական, բանահյուսական, բարբառագիտական հարցերը: Առանձնակի ուշադրություն է դարձվում նաև Ս. Լիսիցյանի «К изучению армянских крестьянских жилищ (Карабахский карадам)» ու «Չանգեզուրի հայերը» ուսումնասիրություններին և «О книге В. А. Петрова «Этноботаника Нагорного Карабаха» գրախոսությունը):

181. Սարգսյան Ա., **Արցախի ժողովրդագիտությունը «СМОМПК (Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа)» հան-**

դեսի էջերում, «Գիտական ընթերցումներ. Հոդվածների ժողովածու. ԱրՊՀ», Ստեփանակերտ, 2017, էջ 86-90

(Ներկայացվում են 1881թ. Կովկասյան ուսումնական օկրուգի կողմից Թիֆլիսում հիմնադրված «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» հանդեսի տարբեր պրակներում ռուսերենով տպագրված՝ Արցախին վերաբերող Ն. Գրիգորովի «Село Саров, Елисаветпольской губернии, Джеванширского уезда», Ի. Դավիդբեկովի «Село Гадрут, Елисаветпольской губернии, Джебраильского уезда», Ս. Պողոսովի «Тамерлан по рассказам джеванширских армян», Գ. Իգրայելովի «Домашнее воспитание армян Джеванширского уезда Елисаветпольской губернии», «Описание минерального источника Истису (теплый ключ), Յ. Չեդգենիճեի, Ս. Չախարբեկովի, Ա. Տեր-Եղիազարովի, Բ. Իբրահիմբեկովի, Ն. Պողոսովի, Գ. Իգրայելովի, Ի. Դավիդբեկովի «Промысловые занятия в некоторых населенных пунктах Закавказья», Գ. Իգրայելովի «Село Касапет, Елисаветпольской губернии, Джеванширского уезда», Ա. Միրզոևի «Предание о Див-Архе», Ա. Կալաշևի «Вардавар (сел. Чайкенд, Елисаветпольской губернии)», Ե. Մելիք-Շահնազարովի «Из древностей селения Ченахчи (Елисаветпольской губернии, Шушинского uezда)», Օ. Ջելրանովի «Селение Чайкенд, Елисаветпольского уезда, той же губернии», Գ. Օսիպովի «Селение Даш-Алты, Шушинского уезда, Елисаветпольской губернии» ևն ժողովրդագիտական կյուրերը, անդադարձ է կատարվում դրանցում քննված թեմաներին:

182. Սարգսյան Ա., Սարգսյան Լ., **Արցախի ազգագրությունը Երվանդ Լալայանի «Վարանդա» ուսումնասիրության մեջ**, «Մերոպ մաշտոց համալսարանի լրատու», Երևան, 2018, էջ 347-352

(Հեղինակները քննության են առնում «Ազգագրական հանդեսի» Բ և Գ գրքերում հրատարակված Ե. Լալայանի «Վարանդա» ժողովածուն, որտեղ ներկայացված է Արցախի Վարանդա գավառի ազգագրությունը: Առանձնակի ուշադրություն է դարձվում նաև ժողովածուի տարբեր բաժիններում ազգագրականի հետ միասին ընդգրկված բանահյուսական կյուրերին):

183. Սարգսյան Հ., **Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության թվի և էթնիկ կազմի շարժընթացը XIX դարում**, «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. Անցյալը, ներկան և ապագան. Միջազգային գիտաժողով. Չեկուցումների ժողովածու. հունիսի 21-24, 2006 թ., Ստեփանակերտ», Երևան, 2007, էջ 455-464

(Համառոտ անդրադառնալով պատմական Արցախի աշխարհի բնակչության ժողովրդագրական իրավիճակին և հիմք ընդունելով 19-րդ դարի մարդահամարների ու կամերիալ ցուցակների տվյալները՝ հեղինակը ներկայացնում է Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության տվյալ ժամանակաշրջանի Էթնո-ժողովրդագրական նկարագիրը՝ առանձնացնելով երեք փուլ՝ 19-րդ դարի սկզբից մինչև 1830թ., 1830-1850թթ., 1850 թվականից մինչև 1900թ: Արդյունքում պարզվում է, որ 1823թ. Ղարաբաղի տարածքում անցկացված պաշտոնական առաջին հաշվառումներից մինչև 1897թ. համառոտաստանյան առաջին մարդահամարն ընկած 74 տարիների ընթացքում Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությունն աճել է 3,5 անգամ, ընդ որում եթե հայ բնակչության թիվն աճել է 3,4 անգամ, ապա թյուրքալեզու Էթնիկ խմբերինը՝ 3,8, իսկ փոքրաթիվ Էթնիկ խմբերինը՝ 6 անգամ):

184. Սարգսյան Հ., **Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության աճի տեմպերը 19-րդ դ. սկզբից մինչև 1914թ.**, «Հայ մշակույթի հետազոտման հարցեր. Արցախ: Գիտական նստաշրջան. Ձեկուցումների հիմնադրույթներ», Երևան, 1992, էջ 33-34

(Հիմք ընդունելով խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի վերաբերյալ եղած վիճակագրական տվյալները՝ ներկայացվում է Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության աճի տեմպերը 19-րդ դարի սկզբից մինչև Ղարաբաղի խանության միացումը Ռուսաստանին: Ըստ ուսումնասիրության ամփոփման՝ սկսած 1830-ական թվականներից մինչև 1914թ. Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչությունը աճել է 113,3 հազարով կամ ավելի քան 6 անգամ, իսկ տարեկան միջին աճը կազմել է 1,6 հազար մարդ: Աճի նման բարձր տեմպերը հեղինակը կապում է ոչ միայն բնական աճի, այլև տեխնիկական տեղաշարժերի հետ):

185. Սարգսյան Մ., **Դիզակի աղբյուրները և դրանց կառույցների ճարտարապետությունը**, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1986, N11, էջ 59-64

(Ընդգծելով աղբյուրների նկատմամբ արցախցիների հատուկ վերաբերմունքը և վերջինիս արտացոլումը նրանց ճարտարապետության մեջ, ինչի արդյունքում աղբյուրները հաճախ հանդես են գալիս որպես գյուղի հատակագծային լուծման տիրապետող առանցք՝ որոշ բնակավայրերում դառնալով հասարակական կենտրոն՝ հեղինակը հանգամանորեն նկարագրում է պատմական Դիզակ գավառի Տող, Կեմրակույ, Տյաք գյուղերի աղբյուրները: Անդրադարձ է կատարվում դրանց հատակագծերին, ճարտարապետական հորինվածքին, առջևում տեղադրված ջրամբարներին ևն:

186. Սարգսյան Ս., Առաքելյան Յու., **Պատարա**, Երևան, 2006, 24 էջ + 20 էջ ներդիր

(Ներկայացվում են Ասկերանի շրջանի Պատարա գյուղի և համանուն գետահովտի աշխարհագրական դիրքը, բնական պայմանները, կլիման, կենդանական ու բուսական աշխարհը, տեղամասերը, պատմաճարտարապետական հուշարձանները, բնության, եկեղեցիների, խաչքարերի, սրբավայրերի, գերեզմանոցների, բերդերի ևն լուսանկարներ: Վերջում տրվում է գետահովտի պատմամշակութային հուշարձանների ցանկը (200 միավոր):

187. Սարգսյան Ս., **Արցախի բնակավայրերը**, Երևան, 2018, 232 էջ + 48 էջ ներդիր

(Առանձին բաժիններով և ենթաբաժիններով ներկայացվում են Արցախի Հանրապետության Հաղորդի, Մարտունու, Մարտակերտի, Ասկերանի, Շուշու, Քաշաթաղի, Շահումյանի շրջանների բնակավայրերի անունների, ինչպես նաև «Կաս», «Արցախ», «Ղարաբաղ», «Ուտիք» տեղանունների ստուգանանությունները, որոշակի տեղեկություններ հաղորդվում այդ բնակավայրերի մասին: Ներդիրներն ընդգրկում են բոլոր շրջանների բնակավայրերի քարտեզներն ու տասնյակ բնակավայրերի և որոշ հուշարձանների լուսանկարներ: Վերջում տրվում են ամփոփում (ռուսերեն լեզվով) ու մատենագիտական ցանկ):

188. Սարգսյան Ս., **Խնապատ. Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը**, Երևան, 2006, 304 էջ + 44 ներդիր

(Մատենագիտական աղբյուրների, արխիվային վավերագրերի, վիճագիր արձանագրությունների, պատմական հուշարձանների, իր գրառած դաշտային նյութերի ուսումնասիրության արդյունքում հեղինակը ներկայացնում է Ասկերանի շրջանի Խնապատ գյուղի աշխարհագրական դիրքը, բնական պայմանները, պատմությունը, մանրատեղանունները, պատմական հուշարձանները, բնակիչների մասնակցությունը հայրենական մեծ պատերազմին և Արցախյան գոյամարտին, տեղեկություններ դպրոցի, վաստակաշատ մանկավարժների և անվանի շրջանավարտների մասին, տարբեր, այդ թվում՝ ազգագրական բնույթի որոշ առարկաների լուսանկարներ ևն):

189. Սարգսյան Ս., **Թալիշ**, Երևան, 2007, 176 էջ

(Հեղինակը ներկայացնում է Արցախյան հերոսամարտի ընթացքում զոհված համազյուղացիների՝ թալիշցիների սխրանքը՝ համապատասխան լուսանկարներով: Առաջին մասում՝ «Համառոտ ակնարկ Թալիշի մասին», տեղեկություններ են տրվում գյուղի պատմության, պատմաճարտարապետական

հուշարձանների, տնտեսական կյանքի մասին ևն: Գրքի որոշ հատվածներ հրատարակվել են նաև «Արցախապատում» մատենաշարում /Գիրք 4, Ստեփանակերտ, 2015, էջ 145-167 + 28 էջ ներդիր/:

190. Սեյրան Գ., **Ղարաբաղի տնտեսական կյանքը և նրա հեռանկարները, Թիֆլիս, 1928, 80 էջ**

(Տարբեր աղբյուրներից հավաքած նյութերի հիմքի վրա հեղինակը առանձին բաժիններով ու ենթաբաժիններով ներկայացնում է Լեռնային Ղարաբաղի տվյալ ժամանակաշրջանի համառոտ պատմությունը, վարչական բաժանումը, տարածքը և ազգաբնակչությունը, հողաշինարարությունը, հողօգտագործությունը՝ ցանքատեղերի տարածությունը և բերքը (ցորեն, գարի, կորեկ, հաճար, կարտոֆիլ, լոբի, բամբակ ծխախոտ ևն), ագարակային հողամասերը (մրգի, խաղողի, թթենու այգիներ, օղու արտադրություն), կենդանաբուծությունը՝ խոշոր և մանր եղջերավոր անասունների բուծում, խոզաբուծություն, ձիաբուծություն, ջորեբուծություն, էշաբուծություն, մեղվաբուծություն, շերամապահությունը և մետաքսի թելի արտադրությունը, արոտատեղիները, անտառները, տարածված ծառատեսակներն ու փայտամշակությունը, տնայնագործությունը՝ թելագործություն, գորգագործություն, շալագործություն, դարբնագործություն, բրուտագործություն ևն, լեռնային հարստությունները, հանքային աղբյուրները: Դրանց զուգորդաբար տրվում են նաև համապատասխան բնագավառների զարգացման հեռանկարները):

191. Ստեփանյան Ա., **Հայ ժողովրդական տարազի զարդանախշերը (Ծիսային, գունային և նշանային համակարգեր)**, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», Երևան, 2007, հ.22, էջ 5-86 + 40 էջ ներդիր

(Պատմաազգագրական տպագիր ու ձեռագիր նյութերի հիմքի վրա հեղինակն առանձին գլուխներով ներկայացնում է հայ ազգագրական տարբեր շրջանների, այդ թվում՝ Արցախի ժողովրդական տարազի զարդանախշման ծիսագործական նշանակությունը, տարազային զարդանախշերի գունային համակարգը և զարդանախշման միջոցները, զարդանախշային ձևերը և դրանց խորհրդիմաստը: Հեղինակի եզրահանգման համաձայն՝ տարազային զարդանախշերն ըստ տեղային առանձնահատկությունների հիմնականում խմբավորվում են՝ Տուրուբերան-Վասպուրականում՝ երկրաչափականի, Բարձր Հայքում և Փոքր Հայքում՝ բուսականի գերակշռությամբ, իսկ Արցախում, Սյունիքում, Այրարատում, Գեղարքունիքում, Գուգարքում տարազային զարդանախշը դիտվում է իբրև եզակի երևույթ: Ուսումնասիրության ներդիրներում ընդգրկված են թեմային առնչվող քարտեզներ ու նկարներ):

192. Սրուանձտեանց Գ., **Տեսարանք հայրենի աշխարհաց. Սիւնեաց աշխարհ եւ Շուշի քաղաք**, «Արծուի Վասպուրական», Վան, 1862-1863, թիւ 4, էջ 87-108:

(Յեղիսակը ներկայացնում է Սյունյաց աշխարհն ու Շուշի քաղաքը: Անդրադարձ է կատարվում աշխարհագրական դիրքին, կառուցվածքին, բնակչության կազմին, բնակիչների նիստ ու կացին և այլ հարցերի):

193. Սուլջան Ս., **Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ժողովրդագրական իրավիճակը**, «21-րդ դար», Երևան, 2009, թիվ 3, էջ 49-66

(Պատմական և վիճակագրական տվյալների հիման վրա հեղիսակը ներկայացնում է Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդագրական պատկերի փոփոխությունները՝ սկսած 18-րդ դարի սկզբից: Առանձնակի անդրադարձ է կատարվում բնակչության կազմին, խտությանը, թվաքանակի շարժընթացին 1823-1988թթ., աճի տեմպերին 1926-1987թթ., երիտասարդ ու տարեց բնակիչների տեսակարար կշռին 1979թ., սեռային կազմին 1987-2008թթ., ԼՂԻՄ ազգային կազմին 1959թ., 1970թ., 1979թ., հայ բնակչության շարժընթացին 1823-2005թթ., ամուսնությունների և ամուսնալուծությունների ընդհանուր գործակիցներին 2000-2007թթ., բնակչության բնական շարժի ցուցանիշներին 1985-2007թթ., բնակավայրերի բնակչության փոփոխություններին 1989-2008թթ. ևն: Հոդվածը հրատարակվել է նաև ռուսերեն լեզվով /Суджян С., *Демографическая ситуация в Нагорно-Карабахской республике, «21-ый век», Ереван, 2010, , N1, с. 42-58*/):

194. Սևյան Վ., **Շուշի**, Երևան, 1991, 130 էջ

(Յեղիսակը պատմական տվյալներ է ներկայացնում 18-րդ դարի հայ-ռուսական կապերի, ռուսական կողմնորոշման հարցերի, Արցախի ազգային-ազատագրական հերոսական պայքարի և մասնավորապես Շուշիի մասին: Անդրադարձ է կատարվում նաև Շուշիի սոցիալ-տնտեսական ու մշակութային կյանքին):

195. Վանյան Գ., **Կոճողոտ գյուղի պատմությունը**, Ստեփանակերտ, 2009, 216 էջ+168 էջ ներդիր

(Յեղիսակը ներկայացնում է իր հայրենի՝ Մարտակերտի շրջանի Կոճողոտ գյուղի պատմությունը, աշխարհագրական դիրքը, բնակչության զբաղմունքը, ավանդությունները, տեղեկություններ նշանավոր կոճողոտցիների մասին, Հայրենական մեծ պատերազմից հետո բնակչության սոցիալ-տնտեսական պայմանների բարելավումը, գյուղի հեռանկարային զարգացման հարցերը, իր կյանքի հետ կապված տարբեր դրվագներ, հուշեր ևն: Ներդիրներում ընդ-

գրկված են բազմաթիվ լուսանկարներ, փաստաթղթեր, հեղինակի տպագրած հոդվածներ: Գիրքը հրատարակվել է նաև ռուսերենով /Ванян Г., *История села Кочогот, Степанакерт, 2009/*:

196. Վարդանյան Ս., **Արтур Мкртчян. Общественный быт армян Нагорного Карабаха (вторая половина XIX- начало XX в.), Ереван, издательство «Гитутюн» НАН РА., 2010, 168 с., Արթուր Մկրտչյան. Լեռնային Ղարաբաղի հայերի հասարակական կենցաղը (XIXդ. երկրորդ կես- XXդ. սկիզբ), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2010, 168 էջ, «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, 2010, N2, էջ 266-267**

(Համառոտ անդրադառնալով ազգագրագետ, ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի առաջին նախագահ Ա. Մկրտչյանի գիտամշակութային գործունեությանը՝ հեղինակը ներկայացնում է նրա՝ հետմահու հրատարակված *Общественный быт армян Нагорного Карабаха (вторая половина XIX- начало XX в.)* ուսումնասիրությունը՝ վեր հանելով ըստ առանձին գլուխների քննված հարցերը):

197. Վարդանյան Ս., **Պաշտամունքային տարրերը «Ալեյուլայի» արցախյան տարբերակներում, «Պատմաբանասիրական հանդես», 2002, N2, էջ 148-156**

(Անդրադառնալով Զրիստոսի ծնունդն ավետող ծիսական երգերի՝ «Ալեյուլաների» ժանրային և իմաստային առանձնահատկություններին ու կատարման հանգամանքներին՝ հեղինակը ներկայացնում է Հաղորդի շրջանից խաչիկ Դադյանի գրառած ու 1895թ. «Արարատ» հանդեսում տպագրած և իր կողմից 1967թ. նույն շրջանի Տումի գյուղից գրառված սմանատիպ երգերի համեմատական վերլուծությունը: Արդյունքում վեր են հանվում շուրջ 80 տարվա տարբերությամբ գրառված այդ տարբերակների սյուժետային ու գաղափարական մոտիվները, ինչպես նաև ծավալային ու բովանդակային փոփոխությունները, որոնք պայմանավորված են մի շարք առարկայական համագամանքներով: Ըստ հեղինակի՝ իս. Դադյանի գրառումներին կից ծանոթագրություններից պարզվում է, որ այդ երգերը երգվել են բուն տոնածիսական արարողություններին զուգընթաց, և տոնի խորհրդավորությունն առանձնակի լիցք է հաղորդել մարդկանց, նպաստել ստեղծագործական գործընթացների վերելքին, մինչդեռ 1967թ. բնագիրը հաղորդելիս բանասացը չէր հիշում տոնի հետ կապված արարողությունները, այսինքն երգը կտրվել է բուն ծեսից՝ ժամանակի ընթացքում գոյատևելով մեխանիկական վերարտադրմամբ):

198. Վարդանյան Ս., Սարգսյան Ս., **Լեռնային Ղարաբաղի Էթնոմշակութային ուսումնասիրությունները 1920-ական թթ.**, «Էջմիածին», Ս. Էջմիածին, Նոյեմբեր, 2008, էջ 88-109

(Հոդվածում ներկայացվում են Լեռնային Ղարաբաղի (նաև Չանգեզուրի) Էթնոմշակութային հարցերի վերաբերյալ 1920-ական թվականներին կատարված ուսումնասիրությունները, այդ գործում կարևորվում Կովկասի և Մերձավոր Արևելքի ուսումնասիրության Անդրկովկասի կենտրոնումի «Անդրկովկասյան գիտական ասոցիացիայի», «Ռուսական աշխարհագրական ընկերության կովկասյան բաժնի», «Կովկասի վայրերի և ցեղերի նկարագրության նյութերի ժողովածուի», «Ազգագրական հանդեսի» և այլ կառույցների, ժողովածուների, պարբերականների դերը: Առանձնակի ուշադրություն է դարձվում Ե. Լալայանի, Ստ. Լիսիցյանի, Գ. Չուրսինի, Գ. Զոչարյանի և այլոց գործունեությանը):

199. Վարդումյան Ղ., **Արցախ. Տնտեսամշակութային բնութագրման փորձ**, «Հայ մշակույթի հետազոտման հարցեր. Արցախ: Գիտական նստաշրջան. Չեկուցումների հիմնադրույթներ», Երևան, 1992, էջ 38-41

(Հավաստելով, որ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի հայերին բնութագրական են արևելահայությանը, հատկապես Նրա լեռնային շրջաններին (Չանգեզուր, Լոռի, Տավուշ) հատուկ տնտեսական զբաղմունքների, հասարակական կենցաղի, նյութական և հոգևոր մշակույթի բոլոր բաղադրամասերը՝ ներկայացվում են երկրամասի երկրագործության, անասնապահության, բնակարանային տիպի, բնակավայրերի տեղադրման ևն առանձնահատկությունները: Ըստ հեղինակի ամփոփման, չնայած Արցախի հայոց ազգագրությանը վերաբերող համեմատաբար հարուստ գրականությանը, կենսական անհրաժեշտություն կա այն նորովի մեկնաբանելու և ճշմարտացիորեն ներկայացնելու խորհրդային ժամանակաշրջանում արցախահայության մշակութային-ցարդային համակարգում կատարված վերափոխումներն ու խեղաթյուրումները):

200. **Վարդուտ գավառի բառ ու բանը (կազմող՝ Կիմ Ղահրամանյան)**, Երևան, 2011, 278 էջ

(Առաջաբանում տեղեկություններ են տրվում պատմական Վարդուտ գավառի՝ Ադրբեջանական ԽՍՀ Շահումյանի շրջանի բնակիչների, 1990-ական թվականների սկզբի նրանց բռնազաղթի, բանահյուսական մշակույթի մասին: Բուն ժողովածուում առանձին ենթաբաժիններով ներկայացվում են շրջանի տարբեր գյուղերից բռնազաղթված ու զանազան վայրերում վերաբնակված բնակիչներից գրական հայերենով ու Ղարաբաղի բարբառի տեղական խոս-

վածքներով (տառադարձության խատուներով) հեղինակի գրառած բանահյուսական նյութերը, ինչպես նաև մանկական խաղեր, տեղանուններ, տոհմանուններ, մականուններ):

201.Տեր-Գասպարյան Ռ., **Շուշի քաղաքը**, Երևան, 1993, 128 էջ

(Հեղինակը տարբեր աղբյուրների, հավաստի փաստերի ուսումնասիրությամբ և ականատեսի աչքերով ներկայացնում է հայրենի՝ պատմական Շուշի քաղաքի աշխարհագրական դիրքը, ջրամատակարարման համակարգը, համառոտ պատմությունը, բնակչության թիվն ու ազգային կազմը 18-րդ դարի վերջերից մինչև 20-րդ դարի կեսերը, մշակույթը՝ տպագրական գործը, կրթությունը, թատերական գործը, գրադարանները, պարբերական մամուլը ևն: Առանձին ենթաբաժիններով հազամանորեն քննության են առնվում քաղաքի հասարակական և տնտեսական կյանքը մինչև Ղարաբաղի խանության կենտրոն դառնալը, Ղարաբաղի խանության կենտրոն դառնալուց հետո, 19-րդ դարի առաջին կեսին, 19-րդ դարի երկրորդ կեսին, 20-րդ դարի առաջին երկու տասնամյակում):

202.Տեր-Գասպարյան Ռ., **Շուշու բնակչությունը 18-րդ դարից մինչև մեր օրերը**, «Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր հասարակական գիտություններին», Երևան, 1963, N9, էջ 67-76

(Հիմք ընդունելով հին նշանավոր ճանապարհորդների գրառումները, Շուշիում ըստ ընտանիքների կազմած կամերալ ցուցակները, 1897 թվականի համառոտական ու 1921, 1926, 1959 թվականների համամիութենական մարդահամարների, «*Кавказский календарь*» պաշտոնական օրացույցի տվյալները, առանձին ուսումնասիրություններում հանդիպած թվերը՝ հեղինակը ներկայացնում է Արցախի Շուշի քաղաքի բնակչության թիվն ու ազգային կազմը 18-րդ դարի վերջերից մինչև 1959 թվականը՝ լուրջ ուշադրություն դարձնելով նաև տարբեր աղբյուրների տվյալների անհամապատասխանություններին և անճշտություններին: Ըստ բերված փաստացի հիմնավորումների՝ Շուշու բնակչությունը 18-րդ դարի վերջերին հասնում էր մի քանի հազարի, որը մինչև 20-րդ դարի սկզբները հետզհետե աճել է (աստիճանաբար գերակշռում էր նաև հայ բնակչության թիվը)՝ անցնելով 30 հազարից, իսկ այնուհետև խիստ նվազել՝ 1959 թվականին հասնելով 6,1 հազարի: Հանգամանորեն քննվում են նաև բնակչության աճման և նվազման հիմնական պատճառները):

203.Բաֆֆի, **Երկու ամիս Ադուանից և Սիւնեաց աշխարհներում**, «Լուսմայ», Թիֆլիս, 1896, Գիրք Ա., էջ 60-109, Գիրք Բ., էջ 193-228

(Անավարտ ուղեգրություն: Չնայած վերնագրին՝ հեղինակը ներկայացնում է միայն Ղազախում, Շամշադինում, Շամքորում, Գանձակում, Ելենդորֆում, Հաջիշենում, Սյուլուկ գյուղում, Գետաշենում, Ղարաբուլաղում, Թողամ գյուղում, Էրքեջում, Ղարաչինարում, Աղջակալայում, Գյուլիստանում, Թալիշում, Մատաղիսում, Դաստակիրում, Մաղավուզում, Մեծ Շենում, Մոխրաթաղում, Կուսապատում, Մարտակերտում, Գյուլաթաղում, Ջանյաթաղում, Մեհմանալում 1881թ. ամռանը կատարած իր ճամփորդությունների արդյունքները՝ անդրադառնալով նաև տեղի պատմամշակութային հուշարձանների և բնակիչների նիստ ու կացի նկարագրությանը: Ուղեգրությունը հրատարակվել է նաև հետագայում՝ հեղինակի՝ տարբեր տարիների լույս տեսած հատորաշարերում /«Երկերի ժողովածու», հ. 8, Երևան, 1963, էջ 548-605, «Երկերի ժողովածու», հ. 9, Երևան, 1987, էջ 230-285/:

204. Զոչարյան Վ., **Սարգսաշեն, Ստեփանակերտ, 2015, 196 էջ+16 էջ ներդիր**

(Հեղինակը ներկայացվում է Մարտունու շրջանի Սարգսաշեն գյուղի աշխարհագրական դիրքը, բնաշխարհը, տեղամասերը, պատմական հուշարձանները, կլիման, պատմությունը, տնտեսությունը, սարգսաշենցիների մասնակցությունը առաջին համաշխարհային, Հայրենական մեծ պատերազմների ու Արցախյան գոյամարտին, գյուղի հիմնական տոհմերի համառոտ նկարագիրն ու տոհմաճառերը, ժողովրդական զրույցներ ու զվարճախոսություններ ևն: Գրքում ընդգրկված են նաև բազմաթիվ, այդ թվում՝ ազգագրական բնույթի տասնյակ լուսանկարներ):

205. Օդաբաշյան Ա., **Ամանորը հայ ժողովրդական տոնացույցում**, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», Երևան, 1978, հ. 9, էջ 7-72

(Աշխատությունը նվիրված է հայ հոգևոր մշակույթի բնագավառներից մեկի՝ Ամանորի տոնակատարությունների ու սովորությունների ուսումնասիրությանը: Հիմնականում ազգագրական գրավոր աղբյուրների և իր հավաքած դաշտային ազգագրական նյութերի հիմքի վրա հեղինակն առանձին բաժիններով հանգամանորեն ներկայացնում է հայ իրականությունում Ամանորի տոնակատարության ժամանակը, տոնախմբությունների վերապրուկները, Բարեկենդանն՝ իբրև Ամանորի տոն, քրիստոնեական տարեմուտը, Ամանորի ծիսական երգաշարը: Ազգագրական տարբեր շրջանների թվում անդրադարձ է կատարվում նաև Արցախում դրանց դրսևորումներին):

206. Օհանյան Ն., **Թալիշ**, «Արցախապատում», Գիրք 4, Ստեփանակերտ, 2015, էջ 3-144 + 12 էջ ներդիր

(Հեղինակը համառոտ ներկայացնում է հայրենի՝ Մարտակերտի շրջանի Թալիշ գյուղի աշխարհագրական դիրքը, սահմանները, համայնի մելիքների ծագումը, տեղեկություններ որոշ մելիքների մասին, գյուղի տնտեսությունը, բնակչության զբաղմունքը, նիստն ու կացը, մասնակցությունը Հայրենական Մեծ պատերազմին, գյուղացիների հետ կապված գվարձախոսություններ ևն: Ներդիրներում ընդգրկված են ներկայացված թեմաներին առնչվող լուսանկարներ):

207. Абелов Н., **Экономический быт государственных крестьян Елисаветпольского уезда**, «Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края», Тифлис, 1887, т. VII, с. 1-141

(Հեղինակն առանձին բաժիններով ներկայացնում է Ելիզավետպոլի նահանգի մակերևույթը, լեռների և դաշտավայրերի կառուցվածքը, հանքային հարստությունները, լճերը, գետերը, բնակչությունը, հողային բավարարվածությունը, հողերի սեփականության ձևերն ու օգտագործման եղանակները, ռուսական, հայկական ու մուսուլմանական հողային կարգերը, ոռոգման միջոցները, աղբյուրները, հասարակության վերաբերմունքը ամառանոցների, արոտավայրերի, մասնավոր սեփականության հողերի նկատմամբ, գյուղացիների բարեկեցության աղբյուրները՝ հացագործություն, բանջարաբուծություն, այգեգործություն, մետաքսագործություն, մեղվաբուծություն, անասնապահություն, այլ եկամուտները, հարկերը, տուրքերը ևն: Ուսումնասիրության վերջում տեղադրված են տեղեկագրեր, որոնցում տեղեկություններ են տրվում հետազոտված գյուղերի, գյուղերում հողի քանակի մասին ևն:

208. Авакян Н., **Народная одежда армян Арцаха в XIX – начале XX в.**, «Хозяйство и материальная культура народов Кавказа в XIX – XX вв.. Материалы к «Кавказскому историко-этнографическому атласу», Вып. I., Москва, 1971, с. 209-223

(Ուսումնասիրության սկզբում համառոտ անդրադառնալով 19-րդ դարում և 20-րդ դարի սկզբներին Արցախում տարածված որոշ արհեստների (բրդագործություն, մետաքսագործություն, տնայնագործություն, արծաթագործություն, թելերի ներկում ևն)՝ հեղինակը հանգամանորեն ներկայացնում է նշված ժամանակաշրջանի արցախյան ժողովրդական տարազը: Առանձին պարբերություններով նկարագրվում են կանանց և տղամարդկանց հագուստները, դրանց տեսակները (հայավարի, քաղքավարի, խըլըղ, երեքփեշանի, վերնա-

շապիկ, տըկըհալավ, վարտիք, արխալուղ, չուխա, քուրք, տըկըլեչակ, ճըկը-տանոց, քեթկալ, քորոց, գուլպա, կոշիկ (չմոշկ, տրեխ), գլխարկ ևն), առանձնահատկությունները հայ ազգագրական այլ շրջանների համեմատությամբ, պատրաստման նյութերը (բուրդ, բամբակ, մետաքս, բյազ, սատին, թավիշ, մորթի, կաշի, արծաթ ևն) և եղանակները, թելերի տեսակներն ու գույները: Ուշադրություն է դարձվում նաև աղջիկների, երիտասարդների, երեխաների հագուստների յուրահատկություններին: Հոդվածում ընդգրկված են համապատասխան գծանկարներ ու լուսանկարներ):

209. Аванесян Л., **Связь изображений армянских ковров с погребальным обрядом**, «Ани», Минск, 2013, N3(42), с. 12-23

(Հայկական գորգերի առանձնահատկություններից համարելով դրանց պատկերների և զարդանախշերի կապը պաշտամունքների, ժողովրդական հավատալիքների և ծեսերի հետ՝ հեղինակը նկարագրում է Արցախում և Սյունիքում 19-20-րդ դարերում գործված չորս գորգ, որոնց պատկերները իմաստային նշանակությամբ կապված են հուղարկավորության ծեսի հետ: Հանգամանորեն քննության են առնվում դրանց պատկերները, զարդանախշերն ու խորհրդանշական իմաստները: Ըստ հեղինակի ամփոփման՝ այդ գորգերի պատկերների իմաստային վերլուծությունը վկայում է դրանց հնացած և ավանդական բնույթի մասին, բացահայտում հնագույն հնդեվրոպական խորհրդանիշների հետ սերտ կապը: Հոդվածում ընդգրկված են նաև համապատասխան նկարներ):

210. Аванесян Л., **Раннеземледельческие обряды в современном Арцахе**, «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, 2008, N3, էջ 209-218

(Հիմք ընդունելով 2005թ. հունիս-հոկտեմբեր ամիսներին Արցախի Ծաղկաշատ, Հացի և Ճարտար գյուղերում իր կողմից գրառված դաշտային և մասնագիտական գրականության մեջ եղած նյութերը՝ հեղինակը ներկայացնում է հողի բարեբերությունն ապահովելու և հիվանդություններ բուժելու նպատակով իրականացվող ծեսերը (Չի-գի քար, կաթնապուրի զոհաբերություն, մալանչ), որոնք Արցախում ավանդաբար կատարվում են բնության վրա ներգործելու հմայության միջոցով: Ըստ հեղինակի եզրահանգման՝ քննարկվող ծեսերը հաստատում են, որ դեռևս մ.թ.ա. 4-5-րդ հազարամյակների վաղ երկրագործական մշակույթից եկող սովորույթներն ու հավատալիքները, կապված շրջապատող աշխարհի մասին հնագույն զանազան պատկերացումների և հատկապես տիեզերածնության առասպելի հետ, հարատևել են մինչև մեր օրերը):

211. Авдеев М., *Мильско- Карабахская степь: Кочевое и оседлое хозяйство. Территория-население-экономика (Обследование 1926-28 гг.)* Баку, 1929, 269 с.

(Հիմնվելով իր ղեկավարած գիտական արշավախմբի կողմից հավաքած դաշտային հարուստ նյութի վրա՝ հեղինակը նկարագրում է Միլ-Ղարաբաղյան տափաստանի ամառային ու ձմեռային արոտավայրերը: Առանձին բաժիններով և ենթաբաժիններով հանգամանորեն ներկայացվում են քոչվոր անասնաբուծական տնտեսությունը (Սալյանի գավառի տափաստան, Աղդամի գավառի տափաստան (մինչև Կարկար գետի աջ ու ձախ ափեր), տափաստան մինչև Զյոնդալան գետը) ու նստակյաց բնակչության տնտեսությունը (մերձարաքսյան շերտ, մերձկուրյան շերտ, Աղդամի գավառ): Առանձնակի (նաև աղյուսակների ձևով) անդրադարձ է կատարվում համապատասխան գյուղերի (որոնց մի մասը նախկինում ընդգրկված էին Շուշիի և Ջևանշիրի գավառներում) անասնաբուծական տնտեսություններին, խոշոր եղջերավոր, մանր եղջերավոր ու բեռնակիր անասունների գլխաքանակին, անասնաբուծության առանձնահատկություններին, ստացվող եկամուտներին ևն: Հավելվածում տրվում են Ադրբեջանաան ԽՍՀ արոտավայրերի ու քոչվորականության հետազոտման համար կազմված հարցաթերթ-ձևաթղթեր: Ուսումնասիրության մեջ տեղադրված են նաև որոշ լուսանկարներ):

212. Ахвердов А., Долуханов А., *Очерк растительности летних пастбищ Карабахского хребта*, «Труды по геоботаническому обследованию пастбищ С. С. Р. Азербайджана», Серия В. Летние пастбища, Выпуск 3-й, Баку, 1930, 94 с.

(Հեղինակները ներկայացնում են 1929թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում, ինչպես նաև Զուրդիստանում կատարած իրենց շրջագայությունների արդյունքները՝ նվիրված Ղարաբաղի լեռնաշղթայի ամառային արոտավայրերի բուսականության ուսումնասիրությանը: Առանձին գլուխներով տրվում են տարածքի բնապատմական բնութագիրը, բուսականության ընդհանուր բնութագիրը, բուսատեսակների նկարագրությունը (ենթալայան մարգագետիններ, ենթալայան տափաստան, ալպյան բուսականություն, լեռնային քսերոֆիլ բուսականություն, ժայռային բուսականություն, անտառային գոտու վերին շերտերի բուսականություն, արոտավայրերի ընդհանուր վիճակը), տարածքից հավաքած բույսերի ցանկը: Ուսումնասիրության մեջ ընդգրկված են նաև քարտեզ, լուսանկարներ և աղյուսակներ):

213. Арутюнян М., *Декоративно-прикладное искусство в Арцахе во второй половине XVII века и в начале XVIII века*, «Интернаука», Москва, 2017, N4, Часть 1, с. 20-23

(Համառոտ ներկայացվում է Արցախում դեկորատիվ-կիրառական արվեստի վիճակը 17-րդ դարի կեսին և 18-րդ դարի սկզբին: Առանձին ենթաբաժիններով անդրադարձ է կատարվում գորգագործությանը, ասեղնագործությանն ու ժանեկագործությանը, արծաթագործությանը, ոսկերչությանը և փայտափորագրությանը):

227. Асцатрян В, *Искусство древнего ковроделия Арцаха-Карабаха. Ancient rug weaving art of Artsakh-Karabakh*, «Հայկական հանգույց. Գորգարվեստի ավանդույթները. Միջազգային գիտաժողով, Երևան, 20-22 նոյեմբերի, 2013. Ձեկուցումներ», Երևան, 2016, էջ 34-37

(Հեղինակը ներկայացնում է (ռուսերենով և անգլերենով) արցախյան գորգերի յուրահատկությունները՝ անդրադառնալով նրանց հորինվածքներին, գույներին, նախշատեսակներին, արտահանումներին, պարսկական ու թուրքմենական գորգերից ունեցած տարբերություններին: Առանձին անդրադարձ է կատարվում ադրբեջանցիների կողմից ավանդական այդ գորգերը յուրացնելուն և դրանք որպես ադրբեջանական մատուցելուն):

228. Бабаян Е., *О женской одежде Карабаха*, «История и философия», N 7, Баку, 1966, с. 85-91

(Չնայած ընդհանուր վերնագրին՝ հեղինակը հոդվածում հիմնականում քննության է առել Ղարաբաղի Եվլախի, Բարդայի, Միրբաշիրի, Մարտակերտի և Աղդամի շրջանների ադրբեջանցի (թաթար) կանանց հագուստը, դրանց տեսակներն ու առանձնահատկությունները՝ ազգագրական այլ շրջանների համեմատությամբ, պատրաստման նյութերը, եղանակները ևն: Առանձին դեպքերում միայն անդրադարձ է կատարվում հայ կանանց հագուստին: Հոդվածում ընդգրկված են նաև լուսանկարներ):

229. Багдасарян А., *Религиоведческие исследования в советском кавказоведении (на примере Армении и Нагорного Карабаха)*, «Вестник московского университета», серия 8. История, Москва, 2015, N4, с. 61-73

(Հեղինակը, որպես օրինակ հիմնականում հիմք ընդունելով Հայաստանին ու Լեռնային Ղարաբաղին նվիրված աշխատանքները, քննության է առնում խորհրդային կովկասագիտության մեջ կրոնի ուսումնասիրության հիմնական մոտեցումներն ու առանցքային հասկացությունները, որոնցով առաջնորդվում

Էին հետազոտողները: Ներկայացվում են արդիական այնպիսի խնդիրներ, ինչպիսիք են եկեղեցու և կրոնի տեղն ու դերը Հայաստանի, Լեռնային Ղարաբաղի ու հայկական սփյուռքի սոցիալական, քաղաքական և մշակութային կյանքում, հեթանոսական, կրոնական նոր շարժումների ու սեկտաների տարածումը ևն: Լեռնային Ղարաբաղին նվիրված համապատասխան աշխատանքներից առանձնակի ուշադրություն է դարձվում Ս. Լիսիցյանի «*Армяне Нагорного Карабаха. Этнографический очерк*» և Ի. Պետրուշևսկու «*О дохристианских верованиях крестьян Нагорного Карабаха*» ուսումնասիրություններին):

230. Баратов Б., ***Разоренный рай: Путешествие в Карабах, Москва, 1998, 184 с.***

(Պատկերագիրը ներկայացնում է հեղինակի՝ 1996թ. Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում կատարած շրջագայությունների ընթացքում գրառած նյութերը: Առանձին բաժիններով նկարագրվում են Շուշի քաղաքը և նրա պատմամշակութային կյանքը, Ասկերանի շրջանի Դահրավ, Մարտակերտի շրջանի Գետավան, Շահումյանի շրջանի Ծար, Հադրութի շրջանի Առաքյուլ, Տոդ գյուղերը, Մարտակերտ քաղաքը, Քաշաթաղի շրջանը, Թարթառի և Արաքսի հովիտները, Դադիվանքը, Եղիշե առաքյալի վանքը, Հոռեկա վանքը, Երից մանկաց վանքը, Գանձասարը, Կոշիկ անապատը, Ամարասի վանքը, Ծիծեռնավանքը, Խուդափերինի կամուրջը, Ղարդաբազարի իջևանատունը, Հացի գյուղի Անահիտ աղբյուրը, արցախյան գորգեր ևն, որոնք ուղեկցվում են հեղինակի բարձրարժեք լուսանկարներով):

231. Баратов Б., ***L' ange d'Artsakh les monuments d 'architecture arménienne du Haut-Karabakh. Ангел Арцаха. Памятники армянского искусства Нагорного Карабаха, Москва, 1992, 218 էջ***

(Հեղինակը ֆրանսերենով և ռուսերենով ներկայացնում է Արցախի համառոտ պատմությունն ու տարբեր շրջաններում կատարած իր շրջագայությունների ընթացքում գրառած նյութերը՝ անդրադառնալով բնական ու պատմաճարտարապետական հուշարձաններին՝ վանքերին, եկեղեցիներին, կամուրջներին, խաչքարերին, աղբյուրներին, գետերին, բնակավայրերին, պեղումներով հայտնաբերված առարկաներին, հին ձեռագրերին, խաչքարերին, գորգերին, ազգային տարազին ևն: Բոլոր նյութերին զուգահեռ ներկայացվում են համապատասխան լուսանկարներ):

232. Бахши Ким, ***Духовные сокровища Арцаха, Москва, 2013, 320 с.***

(Հեղինակը ներկայացնում է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում իր կատարած շրջագայությունների ընթացքում գրառած նյութերը, որտեղ նկարագրվում են տարբեր բնակավայրեր, նրանց տարածքում գտնվող պատմաճարտարապետական հուշարձաններ՝ եկեղեցիներ, վանքեր, սրբավայրեր, մատուռներ, խաչքարեր, բերդեր, ինչպես նաև Արցախում ստեղծված ու Երևանի Մատենադարանում և այլ թանգարաններում պահվող ձեռագրեր, հանդիպումներ արցախցի և արցախի հետ կապված մտավորականների, բարերարների հետ ևն: Աշխատության մեջ ընդգրկված են նշված նյութերին վերաբերող բազմաթիվ լուսանկարներ: Աշխատությունը տպագրվել է նաև հայերեն թարգմանությամբ *Արցախի հոգևոր գանձերը (թարգմանիչ՝ Զ. Ղազարյան, Երևան, 2015)*:

233.Валесян Л., Мурадян Ю., **О некоторых итогах и проблемах экономического развития Нагорного Карабаха**, «*Լրաբեր հասարակական գիտությունների*» Երևան, 1989, N5, էջ 3-18

(Համառոտ անդրադառնալով Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ֆիզիկաաշխարհագրական բնութագրին ու պատմությանը՝ հեղինակները ներկայացնում են բնառեստրուսային, ժողովրդագրական և տնտեսական իրավիճակը: Ըստ հեղինակների՝ չնայած բավարար պոտենցիալին, Ադրբեջանի վարած քաղաքականության հետևանքով մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացումն ընթացել է շատ ավելի դանդաղ, քան Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում, Նախիջևանի ԻԽՍՀ-ում և Հայկական ՍՍՀ-ում: Արդյունքում 1923-1987թթ. ընթացքում ԼՂԻՄ բնակչությունն աճել է ընդամենը 13,9 տոկոսով՝ տասնապատիկ քիչ, քան Ադրբեջանական ԽՍՀ-ում, օբյեկտիվորեն խթանվել է հայերի արտագաղթը և ադրբեջանցի բնակչության աճը: Հոդվածը հրապարակվել է նաև «*Правда о Нагорном Карабахе (материалы и доклады)*» ժողովածուում /Երևան, 1989, էջ 24-39/:

234.Варданян Л., **Традиции мужских возрастных групп у армян в конце XIX-начале XX вв. (Историко-этнографическое исследование)**, «*Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ*», Երևան, 1981, հ.12, էջ 85-142

(Տպագիր, արխիվային և իր հավաքած դաշտային ազգագրական նյութերի ուսումնասիրության արդյունքում հեղինակը քննության է առնում հայ ազգագրական տարբեր շրջաններում, այդ թվում՝ Արցախում 19-րդ դարի վերջի-20-րդ դարի սկզբի տղամարդկանց տարիքային խմբերի ավանդույթները: Առանձին գլուխներով հանգամանորեն ներկայացվում են երեխաների և ամուրի երիտասարդների, հասուն տղամարդկանց, ծերունիների տարիքային

խմբերի ավանդույթները, ինչպես նաև նվիրական ծեսերի վերապրուկները: Ըստ հեղինակի ամփոփման՝ տղամարդկանց տարիքային խմբերը վերապրուկային վիճակում ընդհուպ մինչև 19-րդ դարի վերջերն ու 20-րդ դարի սկզբները գոյատևել են Վասպուրականում, Արցախում, Շատախում, Ջավախքում, Նոր Նախիջևանի հայկական գաղթօջախում և այլուր):

235. Варданян Л., *Из истории этнографического изучения Нагорного Карабаха (конец XIX - начало XX вв.)*, «*Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. Անցյալը, ներկան և ապագան. Միջազգային գիտաժողով. Ձեկունքումների ժողովածու. հունիսի 21-24, 2006 թ., Ստեփանակերտ*», Երևան, 2007, էջ 488-495

(Հեղինակը ներկայացնում է Լեռնային Ղարաբաղի՝ 19-րդ դարի վերջերի-20-րդ դարի սկզբների ազգագրության ուսումնասիրության պատմությունը: Առանձին ենթաբաժիններով անդրադարձ է կատարվում 19-րդ դարի վերջերից թիֆլիսում հրատարակված «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» հանդեսի տարբեր համարներում ընդգրկված՝ Արցախին վերաբերող նյութերին, Ե. Լալայանի՝ «Ազգագրական հանդեսում» հրատարակած «Վարանդա» ժողովածուին, Ս. Լիսիցյանի «Լեռնային Ղարաբաղի հայերը (Ազգագրական ակնարկ)» և «К изучению армянских крестьянских жилищ («Карабахский карадам»», Ի. Պետրուշևսկու «О дохристианских верованиях крестьян Нагорного Карабаха» ուսումնասիրություններին):

236. Вартапетов А., *Очерк жилищ и строительных кадров Нагорного Карабаха (Материалы поездки в Карабах летом 1933 г.)*, «Труды Азербайджанского филиала АН СССР. Историческая серия», т. 25, Баку, 1946, с.99-119

(Հենվելով 1933թ. ամռանը ՍՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի Ադրբեջանի մասնաճյուղի նյութական մշակույթի պատմության բաժանմունքի կողմից կազմակերպված գիտարշավի շրջանակներում Լեռնային Ղարաբաղի Ավտոնոմ Մարզի Ստեփանակերտ, Խնածախ, Դաշքուլաղ, Սեյդիշեն, Առաջածոր, Վանք, Սրխավենդ, Կուսապատ, Մարտակերտ, Մարտունի, Գյումե Ճարտար, Թաղավարդ, Թաղար, Տող, Հադրուբ և այլ բնակավայրերում կատարած ուսումնասիրություններն ու գրառած նյութերը՝ հեղինակը ներկայացնում է տվյալ ժամանակաշրջանի մարզի կացարաններն ու շինարարական կադրերը: Առանձին բաժիններով և ենթաբաժիններով նկարագրվում են կացարանների տեսակները (ղարադամ, քարե տներ (օջախ), բաղդաղի, ժամանակակից կացարան), դրանց կառուցվածքն ու կառուցման առանձնահատկությունները, ըստ շրջանների (Ստեփանակերտի, Մարտունու, Դիզակի) և դրանցում ընդ-

գրկված մի շարք բնակավայրերի՝ տեղեկություններ են հաղորդվում շինարարական կադրերի (քարագործներ, քարհատներ, հյուսներ) քանակի, նրանց սոցիալական վիճակի, գաղթի պատճառների և մասին: Ուսումնասիրության համաձայն՝ քարագործ վարպետները առավելագույն շատ են Մարտունու և Դիզակի շրջաններում, ովքեր աշխատում են նաև հարևան հայկական և ադրբեջանական շրջանների բնակավայրերում: Վերջում հեղինակը հանգում է այն եզրահանգման, որ Ղարաբաղը գնահատվում է իր վարպետ քարագործներով, և այդ ուժը հնարավոր է և անհրաժեշտ է կազմակերպել ադրբեջանական կոլտնտեսային գյուղի արագ կառուցման համար):

237. (Верецагин В.) Путешествие по Закавказью в 1864-1865 гг. Василия Верецагина, «Всемирный путешественник», т. 7. Санкт Петербург, 1870, с. 209-305

(Ռուս նշանավոր նկարիչ Վասիլի Վերեշչագինը ներկայացնում է 1863-1865 թվականներին Կովկասում, այդ թվում՝ Ղարաբաղում կատարած իր շրջագայությունների տպավորություններն ու հիշողությունները, անդրադառնում տեղում ապրող հայերի, թաթարների, դուխաբորների, մալականների և նիստ ու կացին: Առանձին մանրամասնությամբ է ներկայացվում Շուշի քաղաքի շիա մահմեդականների կողմից իրականացվող՝ իմամ Զուսեինի հիշատակին նվիրված կրոնական տոնակատարությունը, որի ընթացքում մասնակից տղամարդիկ շղթաներով ու դաշույններով խոշտանգում են իրենց մարմինները, ինչը երբեմն հասցնում է մահվան: Գրքում ընդգրկված են նաև հեղինակի՝ Շուշիում նկարած գրաֆիկական որոշ նկարներ: Գիրքը վերահրատարակվել է 1883 թվականին («Очерки, наброски, воспоминания В. В. Верецагина. С рисунками», Санкт Петербург, 1883, 154 с.

238. Гакстгаузен А., Закавказский край. Заметки о семейной и общественной жизни и отношениях народов, обитающих между Черным и Каспийским морями, Санкт Петербург, 1857, Часть I, 248с., Часть II, 215с.

(Հեղինակը ներկայացնում է Անդրկովկասում կատարած իր շրջագայությունների տպավորություններն ու հիշողությունները: Երկրորդ մասի 13-րդ գլխում առանձին ենթաբաժնով՝ «Заметки об Карабахской провинции. Таттарский хан Джафар—Кули хан» (էջ 147-153), անդրադարձ է կատարվում Ղարաբաղի խանության պատմությանը, գյուղական համայնքներին, բնակչության զբաղմունքին, հարկատեսակներին):

239. Григоров Н., **Село Саров Елисаветской губернии Джеванширского уезда**, «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. шестой, Тифлис, 1888, отд. I, с. 123-132

(Առաջին երկու հատվածներում անդրադառնալով Սարով գյուղի ընդհանուր բնութագրին, անվան ծագումնաբանությանը, աշխարհագրական դիրքին, բնակելի տների կառուցվածքին, եղանակին, ոռոգման համակարգին, հիմնական զբաղմունքին՝ հեղինակը հաջորդ բաժիններում առավել հանգամանորեն ներկայացնում է բնակիչների կենսակերպը, սովորություններն ու կրոնական ծիսակատարությունները՝ ընդգծելով հյուրասիրությունը, առատաձեռնությունը, կրոնասիրությունը, աղքատության պատճառները, թաթարների հետ շփումները, առողջապահական վիճակը ևն: Առանձնակի նկարագրվում է Համբարձման տոնը, որի ժամանակ երիտասարդ աղջիկները երգում էին վիճակի երգեր, պահում Վարդավառի պասը):

240. Григорян К., **Аспекты иерархии идентичности карабахских армян, проживающих в Краснодарском крае; азг, «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. Անցյալը, ներկան և ապագան. Միջազգային գիտաժողով. Ձեկուղումների հիմնադրույթներ. հունիսի 21-24, 2006թ., Ստեփանակերտ»**, Երևան, 2006, էջ 162-164

(Ներկայացվում են Ռուսաստանի Ղաշնության Կրասնոդարի երկրամասում բնակվող արցախահայերի նույնականության տարբեր ոլորտները, կարևորվում է նրանց ձգտումը՝ պահպանելու Ղարաբաղի բարբառը, ավանդական մշակույթը, ընտանեկան-բարեկամական հարաբերությունները: Ըստ հեղինակի՝ արցախահայերի ինքնանույնականացման ամենակայուն դրսևորումներից է ազգը՝ հայրական ծագումը, որն ընդգծում է խմբի պատմական, ժառանգական, կարգավիճակային, իսկ անցյալում՝ այս կամ այն ընտանեկան-բարեկամական խմբին պատկանելիությունը):

241. Гриневецкий Б., **Предварительный отчет о путешествии по Армении и Карабаху в 1903 году**, «Записки Кавказского отдела Императорского Русского географического общества», Тифлис, 1904, № 3, с. 355-398

(Հեղինակը ներկայացնում է 1903թ. հունիս-օգոստոս ամիսներին Հայաստանում և Ղարաբաղում բուսաբանական նպատակով իր կատարած շրջագայությունների արդյունքները: Առանձին բաժիններով և պարբերություններով տրվում են տարածաշրջանի տարբեր վայրերի ֆիզիկաաշխարհագրական ու տարածված բուսատեսակների նկարագրերը: Ներածական մասում տեղեկություններ են հաղորդվում շրջագայության երթուղիների և թեմային առնչվող

գրականության մասին: Աշխատության մեջ ընդգրկված են նաև որոշ լուսանկարներ):

242. Давидбеков И., **Село Гадрут, Елисаветпольской губернии, Джебраильского уезда**, «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. шестой, Тифлис, 1888. отд. I, с. 153-192

(Բաղկացած է վեց մասից: Առաջին բաժնում ներկայացվում է գյուղի անվան ստուգաբանությունը, տեղագրությունը, տարածքի հնագիտական հուշարձանները, ավանդություններ, երկրորդ բաժնում՝ գյուղի կառուցվածքը, աղբյուրները, եղանակը, բուսական և կենդանական աշխարհը, երրորդ բաժնում՝ Հաղորդի ու հարակից գյուղերի բնակչության թիվը, հողային բաժանումները, տուրքերը, ոռոգման համակարգը, զբաղմունքը (այգեգործություն, գինեգործություն, երկրագործություն, բանջարաբուծություն, անասնապահություն, մետաքսագործություն, արհեստներ), չորրորդ բաժնում՝ տեղեկություններ բնակավայրի ուսումնական հաստատությունների, կառավարական ու հասարակական կառույցների, ռուսական զինվորական շտաբի մասին: Հինգերորդ բաժնում հեղինակը նկարագրում է բնակավայրի բնակելի կացարանը (*դարադալ*), տեղեկություններ հաղորդում բնակիչների սննդակարգի, ճաշատեսակների, հագուստի, լեզվի ու հավատի մասին: Առավել ծավալուն է վեցերորդ բաժինը, որտեղ առանձին ենթաբաժիններով նկարագրվում են հարսանիքը, ծնունդն ու կնունքը, մահը և թաղումը, ժողովրդական տոներն ու դրանց հետ կապված ծիսակատարությունները):

243. Деконский А. Г. **Экономический быт государственных крестьян Шушинского и Джебраильского уезда Елисаветпольской губернии**, «Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края», Тифлис, 1886, т. IV, с. 1-157

(Ուսումնասիրության մեջ հեղինակն առանձին բաժիններով հանգամանորեն անդրադառնում է Ելիզավետպոլի նահանգի Շուշիի ու Ջեբրայիլի գավառների աշխարհագրական դիրքին ու սահմաններին, բնակչության թվին ու էթնիկ կազմին, հողային բավարարվածությանը, հանրային հողատարածքների մակերեսներին, ոռոգման միջոցներին, հողերի սեփականության ձևերին ու օգտագործման եղանակներին, վերափոխման մեթոդներին, վարելահողերին, արոտավայրերի տեսակներին և հասարակության վերաբերմունքին դրանց նկատմամբ, անտառահատմանը և անտառային նյութերի թողարկմանը, գյուղացիների բարեկեցության աղբյուրներին, երկրագործությանը (ցանքաշրջանառություն, հացահատիկի տեսակներ, ցանքսի ժամանակ, հացահատիկի մաքրում, սերմերի քանակ), այգեգործությանը, մետաքսագործու-

թանը, անասնաբուծությանը, խոզաբուծությանը, մյուս եկամուտներին և այլ հարցերի: Կարևոր նշանակություն ունեն նաև ուսումնասիրության վերջում տեղադրված տեղեկագրերը, որոնցում արտացոլված են տեղեկություններ հետազոտված գյուղերի, գյուղերում հողի քանակի և ըստ ծխերի ու շնչերի տեղաբաշխման չափի, հարկերի ու տուրքերի, ըստ ծխերի ու շնչերի հողի տասնորդականի համար նախատեսված հարկերի չափի մասին ևն):

246. Джейранов Ф., *Селение Чайкенд Елисаветпольского уезда той же губернии*, «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», Тифлис, 1898, вып. двадцатьпятый, отд. II, с.59-100

(Յեդիսակն առանձին բաժիններով ներկայացնում է Հյուսիսային Արցախի Գետաշեն գյուղի (ներկայումս հայաթափված և բռնակցված Ադրբեջանին) համառոտ պատմությունը, տեղադրությունը, բնակարանը, եղանակն ու տարածված հիվանդությունները, այգիները, բանջարանոցներն ու անտառները, կենդանական աշխարհն ու որսորդությունը, բնակչության կազմն ու զբաղմունքը, պետական տուրքերն ու գյուղական ծախսերը, խաղողագործությունն ու գինեգործությունը, մեղվաբուծությունը, շերամապահությունը, յուղի ստացումը, օճառագործությունը, հագուստն ու սննդակարգը, ժողովրդական խաղատեսակները (*կրրալըտլախտե, ջըզըլախտե, փանդի, չիլինգի, պոզի-պոզի, վեքի, հոթի, չըխկըղանե*), տեսարժան վայրերը, վանքերն ու սրբավայրերը (*Գոգ-գել, Չրադա ծոր, Նահատակ, Եղնասար, Ավագ Սուրբ Նշան ևն*), հավատալիքներն ու նախապաշարումները, տոները (*Մեծ պահք, Ծառազարդար, Վարդավառ, Նավասարդ, Սուրբ Սարգիս (Խաշի)*):

247. Долженко В., *К истории образования русских поселений Зокав-казья (1830-1840-е гг.)*, «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. Անցյալը, ներկան և ապագան. Միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, հունիսի 21-24, 2006 թ.», Երևան, 2007, էջ 313-320

(Ներկայացվում է 1830-1840-ական թվականներին ռուս աղանդավորների (Դոնի կազակներ, մոլդավներ, դուխաբորներ, սուբոտնիկներ ևն)՝ Անդրկովկասում բնակեցման գործընթացը, որն իրականացվել է երկու ձևով՝ ստիպողաբար ու կամավոր: Առանձնակի քննության են առնվում նաև նրանց՝ Ղարաբաղի գավառի տարբեր բնակավայրերում բնակեցման հարցերը):

248. Заварян С. *Экономическая условия Карабаха и голод 1906-1907 гг.*, С -Петербург, 1907, 87 с.

(Յեդիսակը ներկայացնում է Բաքվում գործող Հայկական կուլտուրական միության ագրարային մասնաճյուղի առաջարկությամբ 1906թ. նոյեմբեր-դեկ-

տեմբեր ամիսներին Արցախում, մասնավորապես՝ Շուշիում, խաչենում և Վարանդայում կատարած իր շրջագայությունների ժամանակ տեղի բնակավայրերից, պատկան մարմիններից, ինչպես նաև պարբերական մամուլից հավաքած տեղեկատվությունը՝ որոշակի դասակարգումներով և վերլուծություններով: Առանձին բաժիններով համառոտակի բնութագրվում են Արցախի տեղագրական առանձնահատկությունները, բնական պայմանները, կրթության և մշակույթի վիճակը և առանձնահատկությունները, հողատիրության պայմանները, ցանքատարածությունների ու բերքատվության չափերը, գյուղացիների տնտեսական վիճակն ու գյուղի շերտավորումը, կողմնակի եկամուտները, արդյունաբերությունը, տարագնացությունը, վաշխառությունը, տնտեսական կյանքի այլ կողմերը: Ուսումնասիրության մեջ ընդգրկված են նաև նշված բնագավառների մասին տեղեկություններ պարունակող ցանկեր):

249. Зелиский С., **Материалы по народной медицине у армян Ахаллакского уезда Тифлисской губернии и Шушинского и Зангезурского уездов Елисаветпольской губернии.** «Известия Кавказского отдела Императорского Русского географического общества», Тифлис, 1898, т. XII, вып. 1-й, с. 31-64

(Ներածական մասում հեղինակն անդրադառնում է հարցի ուսումնասիրության պատմությանը, ինչպես նաև ռուսերենով գրված հայերեն բառերի տառադարձությանը: Առաջին մասում ներկայացվում է Անդրկովկասում ապրող ժողովուրդների կենսամակարդակը, առողջապահության և սանիտարահիգիենիկ վիճակը, հիվանդությունների մասին բնակիչների պատկերացումներն ու հավատալիքները: Երկրորդ մասում համառոտ տեղեկություններ են տրվում ժողովրդական հեքիմների և սրանց գործունեության մասին: Երրորդ մասում առանձին բաժիններով ներկայացվում են Ախալքալաքի, Շուշիի և Չանգեզուրի գավառներում տարածված հիվանդությունները (*տենդ, գլխացավ, թունավորում, ոսկրաբեկ, փորացավ, մկանացավ, աչքացավ, խլություն, փորկապություն, ատամնացավ, հազ, արյունահոսություն, հարբուխ, այրվածք, այտուռուց, միզարգելություն, հողացավ, օձի խայթոց, թրքախտ, քոս, ականջացավ ևն*) ու դրանց բուժման ժողովրդական միջոցները: Ուսումնասիրության վերջում տեղադրված է հիվանդությունների ու դրանց բուժման միջոցների մեջ մտնող նյութերի բառարան (ռուսերեն, հայերեն, լատիներեն):

250. Израелов Г., **Домашнее воспитание армян Джеванширского уезда Елисаветпольской губернии,** «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. седьмой, Тифлис, 1889, отд. II., с. 73-76

(Հեղինակը քննության է առնում Ջևանշիրի գավառում երեխաների դաստիարակության որոշ խնդիրներ, առանձնակի անդրադարձ է կատարվում երեխաների ու նրանց ծնողների փոխհարաբերություններին):

251. *Израелов Г., Село Касапет Джеванширского уезда Елисаветпольской губернии, «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. XIII, Тифлис, 1892, отд. I, с.42-58*

(Բաղկացած է վեց բաժնից: Առաջին բաժնում ներկայացվում է գյուղի անվան ստուգաբանությունը, համառոտ պատմությունը, տեղադրությունն ու արտաքին տեսքը, երկրորդ բաժնում՝ ոռոգման համակարգը, եղանակը, երրորդ բաժնում՝ գյուղի ու հարակից տարածքներում գտնվող հնագիտական հուշարձանները, չորրորդ բաժնում՝ հանքային աղբյուրներն ու հանքավայրերը, հինգերորդ բաժնում՝ բնակիչների սովորույթները, սովորություններն ու նախապաշարմունքները, բնավորության գծերը, առողջապահական վիճակը, հարևան թաթարներից կրած ազդեցությունները: Վեցերորդ բաժնում նկարագրվում են գյուղացիների հիմնական զբաղմունքները (անասնապահություն, հողագործություն, այգեգործություն, գինեգործություն): Ուսումնասիրության մեջ ընդգրկված են նաև բնահյուսական որոշ նյութեր):

252. *Израелов Г., Описание минерального источника Истису (теплый ключ), Елисаветпольской губернии, Джеванширского уезда, «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. седьмой, Тифлис, 1889, отд. II, с.84-85*

(Հեղինակը նկարագրում է Ելիզավետպոլի նահանգի Ջևանշիրի գավառում (ներկայումս՝ Զարվաճառի շրջանում) գտնվող Իստի-սու հանքային աղբյուրը՝ շեշտելով նրա բուժիչ նշանակությունը):

253. *Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Азербайджанская ССР, Москва, 1963, 160 с.*

(Ժողովածուում ներկայացվում են 1959թ. անցկացված համամիութենական մարդահամարի տվյալները Ադրբեջանական ՍՍՀ բնակչության թվաքանակի, տեղաբաշխման և կազմի վերաբերյալ՝ ըստ սեռի, տարիքի, ազգության, մայրենի լեզվի, կրթության, ընտանեկան կարգավիճակի, հասարակական խմբերի, ապրուստի միջոցների, ժողովրդական տնտեսության ճյուղերի, զբաղվածության: Մի շարք ցուցիչներ համադրվում են 1926 և 1939 թվականների մարդահամարների, ինչպես նաև նախահեղափոխական շրջանի տվյալների հետ: Կարևորագույն ընդհանուր արդյունքները տրվում են ոչ միայն ըստ

հանրապետության, այլև ըստ նրա ենթակայության շրջանների, Նախիջևանի հեքնավար Հանրապետության և Լեռնային Ղարաբաղի հեքնավար Մարզի):

254. *Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года по Азербайджанской ССР (Для служебного пользования), том I, Баку, 1972, 500 с., том II, Баку, 1973, 288 с.*

(Ժողովածուում ներկայացվում են 1970թ. անցկացված համամիութենական մարդահամարի տվյալները Ադրբեջանական ՍՍՀ, այդ թվում Լեռնային Ղարաբաղի հեքնավար Մարզի, ինչպես նաև Ստեփանակերտ քաղաքի. Հադրուլի, Մարտունու, Մարտակերտի, Ստեփանակերտի ու Շուշու շրջանների վերաբերյալ՝ ըստ բնակչության թվի, մշտական բնակչության տեղաբաշխման, հասարակական խմբերի (բանվորներ, ծառայողներ, կուլտուեսականներ), կրթական մակարդակի, ընտանիքների կազմի, ժողովրդական տնտեսության ճյուղերի, բնակչության տեղաշարժերի, զբաղվածության, թոշակառուների նախկին զբաղվածության, գրագիտության աստիճանի, ազգության և լեզվի, աշխատունակության տարիքի ևն վերաբերյալ: Մարդահամարի տվյալները համադրվում են 1959թ. մարդահամարի տվյալների հետ):

255. *Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 года по Нагорно-Карабахской Автономной Области, Степанакерт, 1981, 83 с.*

(Ժողովածուն ընդգրկում է 1979թ. անցկացված համամիութենական մարդահամարի տվյալները Լեռնային Ղարաբաղի հեքնավար Մարզի վերաբերյալ: Առանձին աղյուսակներով ներկայացվում են մարզի փաստացի և մշտական բնակչության թվաքանակն ըստ քաղաքային և գյուղական խորհուրդների, սեռերի, տարիքային խմբավորումների, խտության, կրթության մակարդակի, զբաղվածության, գերակշռող ազգությունների, մայրենի և երկրորդ լեզվի, հասարակական խմբերի, ապրուստի միջոցների, աշխատունակության, կյանքի տևողության, ընտանիքի կազմի ևն):

256. *Итоги Всесоюзной переписи населения 1989г.. Численность наличного и постоянного населения по каждому сельскому населенному пункту по Нагорно-Карабахской Автономной Области, Москва, 1989, 22 стр.*

(Աղյուսակներով ներկայացվում են 1989թ. անցկացված համամիութենական մարդահամարի տվյալները Լեռնային Ղարաբաղի հեքնավար Մարզի վերաբերյալ: Մարզի յուրաքանչյուր շրջանի (Ասկերանի, Հադրուլի, Մարտակերտի, Մարտունու, Շուշիի) բոլոր գյուղխորհուրդների և դրանցում ընդգրկված բնակավայրերի անունների դիմաց առանձին սյունակներում նշվում

են վարչատնտեսական նշանակությունը, թվային գերակշռություն կազմող ազգության անվանումը, փաստացի ու մշտական բնակչության (ըստ արական և իգական սեռերի) թվակազմը):

257. Калашев А., **Вардавар (сел. Чайкенд, Елисаветпольской губернии, Шушинского уезда)**, вып. восемнадцатый, Тифлис, 1894, отд. второй, с. 1-36

(Նկարագրվում է Հյուսիսային Արցախի Գետաշեն գյուղում (ներկայումս հայաթափված և բռնակցված Ադրբեջանին) տոնվող Վարդավառի տոնը, որից հետո ներկայացվում է հեղինակի գրառած՝ այդ տոնի ժամանակ երգվող 122 ջանգյուլում՝ հայերենով (որոշները՝ թաթարերենով)՝ ռուսերեն զուգահեռ թարգմանությամբ):

258. Карапетян М., **Этническая структура населения Нагорного Карабаха в 1921 г. (По сельскохозяйственной переписи Азербайджана 1921 г.)**, Ереван, 1991, 21 с.

(Հեղինակը քննության է առնում Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի բնակչության էթնիկական կառուցվածքն ըստ Ադրբեջանի 1921թ. գյուղատնտեսական հաշվառման: Անդրադարձ է կատարվում ԼՂԻՄ և Ադրբեջանի Ղուբայի, Ադդամի, Ջեբրայիլի, Գյանջայի, Շամխորի, Բաքվի, Քուրդիստանի գավառների բնակչության խտությանը, միջին ընտանիքների կազմին, գրագիտությանը, էթնիկ կազմին: Առանձին աղյուսակով ներկայացվում են ԼՂԻՄ Խաչենի, Վարանդայի, Դիզակի, Ջրաբերդի և Շուշիի շրջանների ենթաշրջանների ու գյուղերի հայ և ադրբեջանցի ընտանիքների, բնակիչների (արական և իգական) քանակի մասին տվյալները: Արդյունքում պարզ է դառնում, որ 1921թ. ԼՂԻՄ-ի բնակչությունը կազմել է 129243 մարդ, որից 122426-ը՝ հայ, 6560-ը՝ ադրբեջանցի, մյուսները՝ հույն, ռուս, քուրդ, մինչդեռ Շուշի քաղաքի 9233 բնակիչներից 8894-ը ադրբեջանցի էին, 289-ը՝ հայ, 40-ը այլ ազգերի ներկայացուցիչներ, այն դեպքում, երբ նույն քաղաքում 1914թ. ապրում էր 42130 բնակիչ, որից 22004-ը՝ հայ):

259. Кочарян Г., **Нагорный Карабах**, Баку, 1925, 68 с.

(1924թ. ամռանը կազմակերպված գիտարշավի շրջանակներում Լեռնային Ղարաբաղի բնակավայրերից հավաքած նյութերի ուսումնասիրության արդյունքում հեղինակը առանձին բաժիններով ու ենթաբաժիններով ներկայացնում է երկրամասի աշխարհագրական բնութագիրը, վարչական բաժանումը, բնակչության թիվն ու կազմը, ժողովրդական կրթությունը, գյուղատնտեսությունը (հողագործություն, անասնապահություն), առևտուրը, արդյունաբե-

րությունը, հարկատեսակները ևն: Վերջում տրվում են ամփոփում, ծանոթագրություններ, մարզի գյուղերի ցանկն՝ ըստ շրջանների և ենթաշրջանների, բնակիչների թիվն՝ ըստ սեռատարիքային խմբերի, անասունների քանակն՝ ըստ տեսակների, հողերի մակերեսներն՝ ըստ օգտագործման ձևերի, գութանների, ֆուրգոնների, սայլերի քանակը, տեղեկություններ Ստեփանակերտ քաղաքի մասին ևն: Հեղինակը հաճախ իր գրառած տվյալները համեմատում է Ադրբեջանի կենտրոնական վիճակագրական վարչության 1921թ. կատարած՝ Լեռնային Ղարաբաղի գյուղատնտեսական հաշվառման տվյալների հետ՝ վեր հանելով վերջինիս անճշտությունները):

260. *Краткая статистическая сведения о Елисаветпольской губернии за 1894 год*, «Записки Кавказского отдела Императорского Русского географического общества», книжка XVIII, Тифлис, 1896, с. 423-439

(Ներկայացնում են Ելիզավետպոլի նահանգի, այդ թվում՝ Ջեբրայիլի, Ջևանշիրի և Շուշիի գավառների տնտեսության վերաբերյալ 1894թ. վիճակագրական տվյալները: Առանձին ենթաբաժիններով անդրադարձ է կատարվում երկրագործությանը, բանջարաբուծությանը, ծխախոտագործությանը, բամբակագործությանը, գինեգործությանը, օղեգործությանը, անասնապահությանը, մետաքսագործությանը, հանքագործությանը, առևտրին, բնակչության կազմին ու շարժին ևն):

261. Лисициан С., *К изучению армянских крестьянских жилищ (Карабахский карадам)*, «Известия Кавказского историко-археологического института», Тифлис, 1925, т. III. с. 97-108

(Անդրադառնալով մասնագիտական գրականության մեջ հայկական գյուղական կացարանների մասին եղած տեղեկություններին՝ հեղինակը 1920-ական թվականներին Լեռնային Ղարաբաղի ծայրամասային որոշ գյուղերում գրառած նյութերի հիմքի վրա ներկայացնում է արցախյան ավանդական տան՝ դարադամի նկարագրությունը՝ ձևը, կառուցվածքը, կահավորումը, հատակագիծը, նրա առջևի մասում կառուցված պատշգամբը ևն: Համառոտ անդրադարձ է կատարվում նաև նոր տիպի տներին, որոնք տվյալ ժամանակաշրջանում արդեն գրեթե ամենուր փոխարինել էին հին կացարաններին: Ըստ հեղինակի եզրահանգման՝ միայն դարաբաղյան դարադամի ուսումնասիրությունը հիմք է տալիս ասելու, որ դրանց ու ժամանների հատակագծերը անմիջական կապ ունեն իրար հետ):

262. Лисициан С., *О книге В. А. Петрова «Этноботаника Нагорного Карабаха»*, Изд. АЗФАН, Баку, 1940 г., «Տեղեկագիր ՍՍՌՄ ԳԱ հայկական ֆիլիալի», Երևան, 1942, N1-2, էջ 187-190

(Գրախոսություն: Թվարկելով Վ. Պետրովի ուսումնասիրության արժանիքները և այն ընդգրկած նյութով ու ու այդ նյութի ուսումնասիրության համար կիրառված մեթոդներով համարելով Ղարաբաղի գիտական պատմության համար կարևոր՝ հեղինակը ներկայացնում է նաև նրանում տեղ գտած որոշ թերություններ ու բացթողումներ):

263. Марутян А., *Интерьер армянского народного жилища (вторая половина XIX – начало XXв.). Материалы к «Кавказскому историко-этнографическому атласу»*, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», Երևան, 1989, հ.17, էջ 63-142 + 48 էջ ներդիր

(Պատմաազգագրական տպագիր, արխիվային և դաշտային հարուստ նյութի հիմքի վրա հեղինակը առանձին գլուխներով ու բաժիններով հանգամանորեն ներկայացնում է հայ ազգագրական տարբեր շրջանների, այդ թվում՝ Արցախի 19-րդ դարի երկրորդ կեսի-20-րդ դարի սկզբի ժողովրդական բնակարանի գործառական-տիպաբանական բնութագրությունը (տիպաբանությունը և կառուցվածքը, ջեռուցման ավանդական միջոցները, լուսավորման ավանդական միջոցները), կահավորումը և կոկիկությունը (սստելու և պառկելու կահույքն ու հարմարանքները, մանկական կահույքը, հյուրասիրության համար նախատեսված կահույքն ու հարմարանքները, ընտանեկան իրերի պահպանման համար նախատեսված կահույքն ու հարմարանքները, ներսույթի դեկորատիվ-կիրառական ու գեղարվեստական-ճարտարապետական առանձնահատկությունները), ներսույթի պարագաները (սննդամթերքի պահպանման համար նախատեսված սպասքը, միջոցները և հարմարանքները, խոհանոցային սպասքը, ճաշասենյակի սպասքը): Ներդիրներում ընդգրկված են համապատասխան հատակագծեր և նկարներ):

264. Марутян А., Саркисян Г., Харатян З., *К этнокультурной характеристике Арцаха*, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1989, N6, էջ 3-18

(Տպագիր, արխիվային ու դաշտային ազգագրական նյութերի ուսումնասիրության արդյունքում հեղինակները ներկայացնում են արցախահայության 19-20-րդ դարերի ընդհանուր էթնոմշակութային բնութագիրը՝ անդրադառնալով էթնիկ կազմին և բնակչության թվին, երկրագործությանը և անասնապահությանը, գյուղատնտեսական մթերքների մշակմանը, տարբեր արհեստ-

ներին, ժողովրդական փոխադրամիջոցներին, բնակավայրերի, կացարանների, ընտանիքների կառուցվածքին, հարսանեկան ու թաղման ծեսերին, այլ երևույթների, ինչպես նաև բանահյուսությանն ու բարբառին):

265. *Мелик-Шахназаров Е., Из древностей селения Ченахчи (Елисаветпольской губернии, Шушинского уезда), «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. девятнадцатый, Тифлис, 1894, отд. I, с.78-83*

(Հեղինակը նկարագրում է Շուշու գավառի Չանախչի (ներկայումս՝ Ասկերանի շրջանի Ավետարանոց) գյուղի Կուսանաց անապատ վանքն ու գերեզմանոցը՝ որոշ լուսանկարներով ու չափագրություններով հանդերձ: Կուսանաց անապատի նկարագրության մեջ ներկայացվում են նաև վանքի վերաբերյալ ավանդություններ):

266. *Мирзоян Б., Нагорный Карабах (Размышления над статистикой), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1988, N 7, էջ 43-56*

(Վիճակագրական տվյալների հիմքի վրա ներկայացվում է Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ժողովրդագրական և սոցիալ-տնտեսական վիճակը: Արդյունքում հիմնավորվում է այն փաստը, որ ԼՂԻՄ-ից, ինչպես նաև Ադրբեջանական ԽՍՀ ողջ տարածքից հայ բնակչության արտահոսք է կատարվել, ինչը պայմանավորված է տնտեսական, սոցիալական, մշակութային, հոգևոր բնագավառներում կիրառված քաղաքականության կոպիտ խեղաթյուրումներով, որի արդյունքում մարզի հայ բնակչությունը 1926թ. տվյալներով կազմել է 89,1 տոկոս, իսկ 1979թ.՝ 75,9 տոկոս, 1939-1979թթ. հայերի թիվը պակասել է 7,3 տոկոսով, իսկ ադրբեջանցիներինը՝ ավելացել 2,6 անգամ: Հոդվածը հրապարակվել է նաև «Правда о Нагорном Карабахе (материалы и доклады)» ժողովածուում /Երևան, 1989, էջ 10-23/):

267. *Мкртумян Ю., Формы скотоводства в Восточной Армении (вторая половина XIX- начало XX в.) (Историко-этнографическое исследование), «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», Երևան, 1974, հ.6, էջ 5-90*

(Տպագիր, արխիվային և իր հավաքած ազգագրական դաշտային նյութերի ուսումնասիրությամբ ու պատմական տարբեր դարաշրջանների և հարևան ժողովուրդների համապատասխան նյութերի համեմատությամբ հեղինակը քննության է առնում Արևելյան Հայաստանում 19-րդ դարի երկրորդ կեսից մինչև 20-րդ դարի սկզբները տարածված անասնապահության ձևերը: Առան-

ծին գլուխներով ու բաժիններով ներկայացվում են անասնապահության զարգացման բնապատմական պայմանները, նստակյաց ու հեռագնաց ձևերը, անասունների արածեցման գործում համագործակցության ձևերը, հովիվների անհատական և հասարակական վարձակալման ձևերը, անասնապահության ձևերը և բնակչության կենցաղը: Աշխատության մեջ ընդգրկված են թեմային առնչվող աղյուսակներ ու լուսանկարներ: Ազգագրական տարբեր շրջաններին զուգընթաց՝ անդրադարձ է կատարվում նաև Արցախին):

268. *Мкртчян А., Общественный быт армян Нагорного Карабаха (вторая половина XIX- начало XX в.), Ереван, 2010, 168 с.*

(Աշխատության սկզբում աշխատությունը տպագրության պատրաստողներ Լ. Վարդանյանը և Յ. Մարությանը ներկայացնում են հեղինակի՝ ազգագրագետ, ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի առաջին նախագահ Արտուր Մկրտչյանի ազգագրական, պետական հասարակական գործունեությունը, նրա կյանքի կարճատև ուղին: Աշխատությունը կազմված է ներածությունից և չորս գլուխներից: Առաջին գլխում տրվում են 19-րդ դարի վերջին ու 20-րդ դարի սկզբին Լեռնային Ղարաբաղի էթնիկական և սոցիալ-տնտեսական կենցաղի ընդհանուր բնութագիրը, ազգաբնակչության էթնիկական կազմը և տարաբնակեցման խնդիրներն ու պատճառները, տնտեսության հիմնական բնագավառները, միջէթնիկական հարաբերությունները: Երկրորդ գլխում հեղինակն անդրադառնում է համայնքի կազմի և կառավարման մարմիններին, փոքր և մեծ ընտանիքներին, հասարակական կենցաղի համակարգում ընտանեկան-ազգակցական խմբերի կարևորությունը, ընտանեկան-դրացիական հարաբերություններին: Երրորդ գլխում քննության են առնվում բնակեցման սահմաններն ու առանձնահատկությունները, պաշտամունքային վայրերն ու կառույցները: Չորրորդ գլուխը նվիրված է սովորույթների ու բարքերի, օրացուցային տոների, հյուրասիրության, միջէթնիկական հարաբերությունների ուսումնասիրությանը: Ուսումնասիրության վերջում տրվում են հայերեն և անգլերեն ամփոփումներ):

269. *Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 г. действительным действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым 2-ым, Тифлис, 1866*

(Հեղինակները ներկայացնում են 1822-1823թթ. կազմած ցուցակները, որոնցում ընդգրկված են Ղարաբաղի Շուշի քաղաքի ու գյուղերի բնակչության և եկամուտների տվյալները: Ընդհանուր առմամբ ուսումնասիրությունն ընդգրկում է 34 տեղեկագիր և մեկ ընդհանուր ամփոփող ցուցակ, ինչպես նաև

Ջեբրայիլից իրան տեղափոխված ընտանիքների թիվը ներկայացնող մեկ լրացուցիչ ցանկ):

270.Осипов Г., **Селение Даш-Алты, Шушинского уезда, Елисаветпольской губернии**, «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. двадцатьпятый, Тифлис, 1898, отд. II, с.101-136

(Հեղինակն առանձին բաժիններով ներկայացնում է Շուշիի շրջանի Զարին տակ գյուղի հիմնադրման համառոտ պատմությունը, եղանակը, տների կառուցվածքը, բնակիչների զբաղմունքը (հատկապես երկրագործությունն ու կրի արտադրությունը), տարազը, հավատքը, ընտանեկան կյանքն ու կրթությունը, հասարակական դատն ու պատժամիջոցները, շրջակայքի քարանձավները, ժողովրդական տոները, ամուսնության և հարսանիքի հետ կապված ծիսակատարությունները, սովորությունները, հավատալիքներն ու նախապաշարմունքները: Ուսումնասիրության մեջ ընդգրկված են նաև բնահյուսական որոշ նյութեր՝ զվարճապատումներ, ավանդություններ, տարբեր հավատալիքների ու սովորույթների վերաբերյալ չափածո ստեղծագործություններ):

271. **Описание кавказского шелководства, (Джеванширский уезд, с.87-90, Шушинский уезд, с.90-95, Джебраильский уезд, с.96-111)**, «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. одиннадцатый, Тифлис, 1891, отдел II

(Նշված բաժիններում ներկայացվում են Ելիզավետպոլի նահանգի Ջևանշիրի, Շուշիի, Ջեբրայիլի գավառներում տվյալ ժամանակաշրջանի շերամապահության ու մետաքսագործության վիճակը ներկայացնող նկարագրությունները):

272. **Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Елисаветпольская губерния. Санкт Петербург, 1904. кн. 63, 184 с.**

(Ներկայացվում են 1897թ. կազմակերպված ռուսական կայսրության առաջին համընդհանուր մարդահամարի շրջանակներում իրականացված Ելիզավետպոլի նահանգում, այդ թվում՝ Ջեբրայիլի, Չանգեզուրի, Ջևանշիրի, Շուշիի գավառներում անցկացված մարդահամարի տվյալները: Առաջաբանում տրվում է նահանգի թվային տվյալների կարճ վերլուծությունը, որից հետո առանձին բաժիններով և աղյուսակներով՝ փաստացի և մշտական բնակչության, բնակչության՝ ըստ տնտեսությունների, տարիքային խմբերի, սեռի, գրագիտության, ընտանեկան կարգավիճակի և կարողության, օտարերկրյա

հպատակության, հավատքի, մայրենի լեզվի, ֆիզիկական թերությունների, զբաղվածության ևն տվյալները):

273.Петров В., **Этноботаника Нагорного Карабаха**, Баку, 1940, 167 էջ

(Յեղիսակը ներկայացնում է 1934-1937թթ. Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում կատարած գիտարշավի ընթացքում իր հավաքած նյութերի ուսումնասիրության արդյունքները: Ընդարձակ առաջաբանում (էջ 4-35) հանգամանորեն քննության են առնվում դարաբաղցիների տնտեսության մեջ ու կենցաղում տարբեր բույսերի ունեցած կիրառությունն ու դերը, դրանց հետ կապված հավատալիքները ևն: Բուն ժողովածուի մեջ առանձին ենթաբաժիններով նկարագրվում են տասնյակ բույսեր, տրվում են յուրաքանչյուրի լատիներեն, ռուսերեն, ադրբեջաներեն, Ղարաբաղի բարբառով անվանումները, տարածման վայրերը, ունեցած դերը կենցաղում, սննդակարգում, ժողովրդական բժշկության մեջ, լուսանկարը: Ժողովածուին կցված է նաև նշված բույսերի անվանական ցանկ՝ այբբենական դասավորությամբ):

274.Петрушевский И., **О дохристианских верованиях крестьян Нагорного Карабаха**, «Известия АЗГНИИ. Историко-этнографическое и археологическое отделение», том 1, вып. 5, Баку, 1930, 43 с.

(Յեղիսակը 1928թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում և Չանգեզուրում կատարած իր շրջագայությունների ընթացքում հավաքած դաշտային ազգագրական նյութերի հիման վրա ներկայացնում է Լեռնային Ղարաբաղի գյուղացիների մոտ իշխող նախաքրիստոնեական հավատալիքները: Ըստ ուսումնասիրության՝ հետհեղափոխական շրջանում տեղի գյուղացիների մոտ ավելի մեծ է հավատը սրբացված քարերի, ծառերի, լեռների, աղբյուրների, քան եկեղեցիների հանդեպ: Առանձին ենթաբաժիններով նկարագրվում են Դիզակի շրջանի Դիզափայտ, Առաքյուլ գյուղի մերձակայքում գտնվող Քամու խաչ, Օծի օջախ, Աղ օղլան, Շաղախ գյուղի մոտ գտնվող Սուրբ Շաղախ, Ստեփանակերտից 5կմ հեռավորությամբ գտնվող Սուրբ Սարիբեկ և այլ սրբավայրերը, անդրադարձ կատարվում դրանց հետ կապված նախաքրիստոնեական հավատալիքներին: Վերջում հեղիսակը հանգում է այն եզրակացության, որ նման հավատալիքները, սակայն, չունեն պատմական ապագա:

275. Погосов М., **Тамерлан по рассказам джеванширских армян**, «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. седмой, Тифлис, 1889, отд. II, с. 86-89

(Ներկայացվում է տեղացի հայերից հեղինակի գրառած մի ավանդություն Լենկ Թեմուրի մասին, որի համաձայն՝ դաժան զորապետը ծնվել է Արցախի Բալլուջա (ներկայումս՝ Ասկերանի շրջանի Այգեստան) գյուղում՝ ունևոր քահանայի ընտանիքում և մկրտվել Էմիր անունով: Իր ծննդով մոր մահվան պատճառը դառնալու ու խիստ չարածնի լինելու պատճառով հայրը, ասելով Նրան, կտրել է ոտքերի ջիլերը, որտեղից էլ ստացել է *Լենկ* (կաղ) մականունը: Հոր հանդեպ վրեժխնդրությամբ լցված՝ նա տեղափոխվել է Միջին Ասիա ու 20 տարի հետո մեծ զորքով վերադառնալով՝ բնաջնջել հայրենի գյուղն ու հայկական բազմաթիվ այլ բնակավայրեր):

276. Промысловыя занятия в некоторых населенных пунктах Закавказья (Зедгенидзе Я., Захар-беков С., Тер-Егиязаров А., *Город Шуша*, с.1-79, Ибрагимбеков Б., *Шушинский уезд: Агдамское общество*, с.79-87, Погосов М., *Шушинский уезд: селение Туг*, с.87-88, Погосов М., *Шушинский уезд. Селение Мухренес*, с.88-89, Израелов Г., *Джеванширский уезд. Селение Касапет*, с.105-113, Давидбеков И., *Джебраильский уезд. Село Гадрут*, с.113-116, «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. одиннадцатый, Тифлис, 1891, отдел I

(Ըստ նշված բաժինների՝ առանձին ենթաբաժիններով ներկայացվում են Շուշի քաղաքում (գորգագործություն, կարպետագործություն, գուլպայագործություն, գլխարկագործություն, մոմագործություն, կոշկակարություն, օճառագործություն, կաշեգործություն, մորթագործություն, թամբագործություն), Աղդամի համայնքում (աղյուսագործություն, օճառագործություն, դերձակություն, երկաթագործություն, գորգագործություն), Տոդ գյուղում (բրդագործություն), Մոխրենես գյուղում (փայտանյութի հայթաթում), Կուսապատ գյուղում (երկաթագործություն, աստաղձագործություն, բրուտագործություն, տակառագործություն, բամբակագործություն, բրդագործություն), Հադդուր գյուղում (մանածագործություն, արծաթագործություն, երկաթագործություն, տակառագործություն, քարագործություն, աղյուսագործություն, կրագործություն, բրուտագործություն) 19-րդ դարի վերջերին տարածված արհեստները, որտեղ հեղինակները հնարավորինս հանգամանորեն անդրադառնում են արտադրության եղանակներին ու միջոցներին, հումքի հայթայթմանը, արտադրանքի իրացմանն ու գներին և այլ հարցերի):

277. Распределение армянского населения по Закавказью и Кавказу, на основании «Свода статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., изданном Закавказским статистическим комитетом в 1893 г.» и других офи-

циальных источников, «Записки Кавказского отдела Императорского Русского географического общества», книжка XVIII, Тифлис, 1896, Приложение, III, с. 41-47

(Ըստ գավառների ու քաղաքների՝ ներկայացվում են Անդրկովկասում հայերի տեղաբաշխվածության մասին տվյալները: Ելիզավետպոլի նահանգում ընդգրկված են նաև Ջեբրայիլի, Ջևանշիրի, Շուշիի գավառներն ու Շուշի քաղաքը, որոնց դիմաց տրված է բնակչության ընդհանուր թիվը, հայերի թիվը և տոկոսային հարաբերությունը ընդհանուր բնակչության համեմատությամբ):

278.Саркисян А. (Адела), **Арцахские национальные костюмы**, «Азат Арцах», Степанакерт, 24 апреля, 2004, с. 8

(Ներկայացվում են Արցախի ազգային տարազի երկու տեսակները՝ գյուղական և քաղաքային, դրանց բաղկացուցիչ մասերը: Ըստ հեղինակի՝ դրանցից գյուղականը բուն արցախյան ավանդական տարազն է, իսկ քաղաքայինը՝ փոխառված Թիֆլիսի հայ կանանցից):

279.Саркисян Г., **Население Нагорного Карабаха за 100 лет (1823-1923гг.)**, «Հայագիտության հարցեր. Երևանի պետական համալսարան», Երևան, 2016, էջ 59-81

(Համառոտ անդրադառնալով Լեռնային Ղարաբաղի պատմությանը՝ հեղինակը, հիմք ընդունելով 19-րդ դարի մարդահամարների և ընտանեկան ցուցակների տվյալները, ինչպես նաև որոշ ուսումնասիրություններ, հանգամանորեն ներկայացնում է երկրամասի բնակչության Էթնիկ կազմի շարժընթացը 1823-1923թթ. ժամանակահատվածում: Հավի առնելով, որ Ղարաբաղի տարածքը տվյալ ժամանակաշրջանում բազմիցս ենթարկվել է վարչական փոփոխությունների, ժողովրդագրական զարգացումները դիտարկվում են Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի սահմաններում: Առանձին պարբերություններով անդրադարձ է կատարվում 1823, 1897, 1914, 1921, 1923թթ. բնակչության թվի և Էթնիկ կազմի շարժընթացին: Արդյունքում պարզ է դառնում, որ 1823թ. համեմատությամբ 1923թ. ամբողջ բնակչությունն ավելացել է շուրջ 4,3 անգամ՝ 36500-ից հասնելով 157800-ի, իսկ հայ բնակչությունը՝ շուրջ 4,8 անգամ՝ 30800-ից հասնելով 149000-ի):

280.Сегаль И., **Елисаветпольская губерния, впечатления и воспоминания**, Тифлис, 1902, 104 с.

(Հեղինակը ներկայացնում է Ելիզավետպոլի նահանգում, այդ թվում՝ Ղարաբաղում և Չանգեզուրում (էջ 50-104) կատարած իր շրջագայությունների տպավորություններն ու հուշերը: Առանձին բաժիններով նկարագրվում են

Ղարաբաղի խանության պատմությունը, Շուշի քաղաքը, Գորիս, Ջեբրայիլ, Զադրուբ, Կարաբուլախ, Աղդամ և այլ գյուղերը, անդրադարձ է կատարվում նրանց աշխարհագրական դիրքին ու սահմաններին, կլիմային, սրբավայրերին ու նրանց մասին պատմվող ավանդություններին, լեռներին, գետերին, աղբյուրներին, կամուրջներին, բնակչության թվին և էթնիկ կազմին, ռուս աղանդավորականներին, բնակչության զբաղմունքին ևն):

281. Тер-Саркисянц А., **Армяне Нагорного Карабаха. История. Культура. Традиции**, Москва, 2015, 920 էջ

(Բաղկացած է առաջաբանից ու 7 գլուխներից: Առաջաբանում (էջ 12-30) հեղինակը ներկայացնում է իր գերդաստանի պատմությունը, աշխատության կառուցվածքը և աղբյուրները: 1-5-րդ գլուխներում (էջ 31-560) տրվում է Արցախի պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը: Աշխատության 6-րդ (էջ 561-690) և 7-րդ (էջ 691-824) գլուխները նվիրված են Արցախի ազգագրության ուսումնասիրությանը: 6-րդ գլխում «*Традиционно-бытовая культура армян Нагорного Карабаха*» (XIX - начало XXв.), առանձին բաժիններով հանգամանորեն քննության են առնվում 19-20-րդ դարերի Արցախի բնակչության էթնիկ կազմի դինամիկան, հողային և դասային հարաբերությունները, տնտեսական զբաղմունքը, ժողովրդական փոխադրամիջոցները, բնակեցումը և կացարանը, տարազը, ուտեստը, ընտանիքը, ամուսնության, թաղման, մանկածնության հետ կապված ծեսերը, օրացուցային տոները և ծեսերը, 7-րդ գլխում «*Этнокультурное развитие армян Нагорного Карабаха во второй половине XX - начале XXIв.*»՝ սոցիալ-ժողովրդագրական և մշակութային իրավիճակը 20-րդ դարի երկրորդ կեսին ու 21-րդ դարի սկզբին, կատարված փոփոխությունները: Աշխատությանը կցված են մատենագիտական հարուստ ցանկ (էջ 825-880), համառոտագրությունների ցանկ (էջ 881-882), աշխարհագրական և էթնիկական անունների ուղեցույց (էջ 883-915): Աշխատությունը ընդգրկում է նաև բազմաթիվ, այդ թվում՝ ազգագրական բնույթի տասնյակ լուսանկարներ):

282. Тер-Саркисянц А., **Тенденция и развития сельской семьи у армян Нагорного Карабаха в постсоветский период**, «*Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. Անցյալը, ներկան և ապագան. Միջազգային գիտաժողով. Ձեկուղումների ժողովածու, հունիսի 21-24, 2006թ., Ստեփանակերտ*», Երևան, 2007, էջ 465-473

(Հեղինակը Արցախի Հանրապետության Վանք, Զաթերք, Սոս, Գիշի, Ազոխ, Տոդ, Ավետարանոց, Նախիջևանիկ, Փրջամալ, Խնձրիստան գյուղերում 1970-1980-ական ու 2001 թվականներին իր գրառած կյուբերի համեմատության արդյունքում ներկայացնում է արցախահայերի սոցիալ-ժողովրդագրական և

մշակութային զարգացման միտումները՝ անդրադառնալով նշված ժամանակա-
ընթացքում այդ բնակավայրերի բնակչության թվի փոփոխություններին, դրանց
պատճառներին, էթնոմշակութային տարբեր ավանդույթներին, նորամուտ
տոներին, ընտանեկան հարաբերություններին, թաղման ու հարսանեկան
ծեսերին ևն: Ըստ հեղինակի ամփոփման՝ Արցախյան պատերազմը էապես չի
ազդել բնակչության էթնոմշակութային ավանդույթների վրա, բացառությամբ այն
բանի, որ հետպատերազմյան ծանր շրջանում իջել է բնակչության կենսամակար-
դակը, որի պատճառով շատ ծեսեր կատարվում են չափավոր ձևով):

283. Тер-Саркисянц А., **Современная семья у армян Нагорного Кара-
баха**, «Кавказский этнографический сборник», VI, Москва, 1976, с. 11-46

(Համառոտ անդրադառնալով հարցի ուսումնասիրության պատմությանը և
Լեռնային Ղարաբաղի էթնիկ կազմին՝ հեղինակը 1968, 1969 և 1972 թվական-
ներին Ստեփանակերտի, Մարտակերտի, Մարտունու ու Հադրութի շրջան-
ների 34 գյուղերից իր հավաքած դաշտային ազգագրական և պաշտոնական
ու արխիվային հարուստ նյութերի հիմքի վրա ներկայացնում է Լեռնային Ղա-
րաբաղի հայերի տվյալ ժամանակաշրջանի ընտանիքը: Առանձին ենթաբա-
ժիններով (որոշ դեպքերում՝ նաև աղյուսակներով) անդրադարձ է կատարվում
գյուղական ընտանիքների սոցիալական պատկանելությանը (կոլտնտեսա-
կաններ, բանվորներ, ծառայողներ), զբաղմունքին, տնտեսության տարբեր
ճյուղերից ստացած եկամուտներին, ծախսերին, կազմին ու կառուցվածքին,
նրա անդամների փոխհարաբերություններին, ընտանեկան սովորույթներին
ու ծեսերին, ընտանիքում կանանց կարգավիճակին ու դերին, երեխաների
դաստիարակությանը, հարսանիքի նկարագրությանը, ամուսնություններին և
ամուսնալուծություններին, երեխաների ծննդյանը, կնունքին, մահվան ու
թաղման հետ կապված ծեսերին, խորհրդային տարիներին տնտեսությունում,
կենցաղում, մշակույթում տեղի ունեցած փոփոխություններին ևն: Ընդհանուր
առմամբ քննությունը կատարված Հայկական ՍՍՀ հայերի ժամանակակից
ընտանիքի համեմատությամբ: Հեղինակը նշված հարցերին անդրադարձել է
նաև իր այլ հոդվածներում /*Структура современной семьи у армян Нагор-
ного Карабаха, «Всесоюзный симпозиум по демографическим проблемам
семьи», ч. II, Ереван, 1975, с. 176-183, Изучение современной сельской
семьи у армян Нагорного Карабаха, «Итоги полевых работ института
этнографии АН СССР в 1970 г.», Москва, 1972, с. 93-102/:*

284. Тер-Саркисянц А., **Новое и традиционное в современном быту
армян Нагорного Карабаха**, «Полевые исследования института эт-
нографии АН СССР, 1975», Москва, 1977, с.99-110

(Յեղիսակը, հիմք ընդունելով 1974-1975թթ. կազմակերպված գիտարշավի շրջանակներում Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի 18 գյուղերում իր գրառած կյուրթերը՝ ներկայացնում է գյուղացիների կենցաղում տեղի ունեցած փոփոխությունները նախախորհրդային ժամանակաշրջանի համեմատությամբ: Ըստ ուսումնասիրության՝ Եական փոփոխություններ են կատարվել բնակարանաշինության, տան կահավորման, ազգային ավանդական տարագի, սննդի, սպասքի, ընտանիքի կազմի և ընտանեկան հարաբերությունների, խառն (տարբեր ազգերի ներկայացուցիչների) ամուսնությունների, հարսանեկան, ծննդյան, թաղման ծեսերի, ազգային տոների և այլ համակարգերում: Նշվում է նաև, որ չնայած դրան՝ պահպանվել են ավանդական կենցաղի մի շարք սովորություններ: Յեղիսակը նշված հարցերին անդրադարձել է նաև իր մեկ այլ հոդվածում */Изучение современного и традиционного быта армян Нагорного Карабаха, «Новое в этнографических и антропологических исследованиях. Итоги работ института этнографии АН СССР в 1972 г.»*, Москва, 1974, с. 179-189/:

285. Тер-Саркисянц А., **Динамика уровня образования армян Нагорного Карабаха**, «Полевые исследования института этнографии АН СССР, 1976», Москва, 1978, с. 99-109

(Յեղիսակը 1975թ. կազմակերպված գիտարշավի շրջանակներում Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի Ստեփանակերտի շրջանի Շուշիքենդ, Խնձրիստան, Մարտունու շրջանի Սոս, Թաղավարդ, Գիշի, Նևգի, Հաղրութի շրջանի Տող, Էդիշա, Վանք, Թաղասեր գյուղերում իր գրառած կյուրթերի հիմքի վրա աղյուսակներով ներկայացնում է բնակչության (տղամարդկանց և կանանց) թվային ու տարիքային կազմը (1904թ. և դրանից առաջ, 1905-1914թթ., 1915-1934թթ., 1935թ. և դրանից հետո ծնվածներ)՝ ըստ կրթության մակարդակի (անգրագետ, տարրական, թերի միջնակարգ, ընդհանուր միջնակարգ, միջնակարգ մասնագիտական, բարձրագույնը չավարտած, բարձրագույն կրթությամբ): Արդյունքում կատարվում են եզրահանգումներ, որոնց համաձայն՝ նշված գյուղերում 1904թ և դրանից առաջ ծնվածների մեծ մասը անգրագետ էր, իսկ հետագա սերունդների մեջ աստիճանաբար աճում է կրթության մակարդակը՝ հատկապես 1935թ. և դրանից հետո ծնվածների շրջանում, որտեղ կարևոր դեր են ունեցել ռադիոն, հեռուստատեսությունը, կինոն, տպագրությունը, մշակութային-լուսավորչական և արվեստի հաստատությունները ևն):

286. Тер-Саркисянц А., **Современные этнические процессы у армян Нагорного Карабаха**, «Этнические и культурно-бытовые процессы на Кавказе», Москва, 1978, с. 62-117

(Հիմք ընդունելով Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի Ստեփանակերտի, Մարտակերտի, Մարտունու և Շուշու շրջանների 34 գյուղերում իր հավաքած դաշտային ազգագրական նյութերը և վիճակագրական տարբեր ժողովածուների տվյալները՝ հեղինակը հանգամանորեն ներկայացնում է Լեռնային Ղարաբաղի հայության էթնիկական զարգացման հիմնական գործընթացները 1926-1975 թվականներին: Առանձնակի ուշադրություն է դարձվում բանվորների, ծառայողների և կոլտնտեսականների հարաբերակցությանը, քաղաքային և գյուղական բնակչության (ըստ տղամարդկանց և կանանց) գրագիտության և կրթության մակարդակին, ըստ մայրենի և երկրորդ լեզվի տարբերակմանը, ընտանիքների կառուցվածքին, ամուսնական տարիքին, խառն ամուսնություններին, ընտանեկան սովորույթներին ու ծեսերին ևն: Ուսումնասիրության մեջ ընդգրկված են նաև նշված ցուցանիշներն ամփոփող աղյուսակներ:

287. Тер-Саркисянц А., **Некоторые тенденции этнокультурного развития армян Нагорного Карабаха**, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1988, N8, էջ 14-23

(Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի Ասկերանի շրջանի Չանախչի, Փրջամալ, Նախիջևանիկ, Խնձրիստան, Հադրութի շրջանի Ազոխ, Մեծ Թաղլար, Տոդ, Տումի, Մարտունու շրջանի Գիշի, Սոս, Ննգի, Մարտակերտի շրջանի Վանք, Հաթերք, Թալիշ գյուղերում 1974-1975 ու 1987 թվականներին իր հավաքած դաշտային նյութերի համեմատության արդյունքում հեղինակը ներկայացնում է այդ ժամանակաընթացքում տեղի ունեցած ժողովրդագրական, էթնիկական և ընդհանրապես բնակչության նիստ ու կացի փոփոխությունները: Անդրադարձ է կատարվում բնակչության թվի, տարիքային ու սեռային խմբերի, տարագի, հարսանեկան ու թաղման ծեսերի և այլ բնագավառներում տեղի ունեցած փոփոխություններին: Ըստ ուսումնասիրության՝ մարզի բնակչության կազմում հայերի տեսակարար կշիռն աստիճանաբար նվազել է, ինչը պայմանավորված է նրանց արտահոսքով և աղբյուրների ներհոսքով, ընդ որում արտագաղթում են առավելապես աշխատունակ տարիքի անձինք, որի հետևանքով խախտվում է հայ բնակչության ժողովրդագրական կառուցվածքը: Մյուս կողմից՝ երկրամասի հայերի համեմատաբար ծանր տնտեսական վիճակը նպաստում է նրանց կենցաղում ու մշակույթում ավանդական տարրերի պահպանմանն առավել, քան Հայկական ՍՍՀ հայերի մեջ):

288. Тер-Саркисянц А., **Сельская семья у армян Нагорного Карабаха. Основные тенденции разжигания**, «Семья. Традиции и современность», Москва, 1990, с. 139-169

(Հիմնականում հիմք ընդունելով իր կողմից 1974-1975 և 1987 թվականներին Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի Ասկերանի շրջանի Նախիջևանիկ, Փրջամալ, Չանախչի, Խնձրիստան, Հադրութի շրջանի Ազոխ, Մեծ Թաղլար, Տոդ, Տումի, Մարտունու շրջանի Գիշի, Սոս, Ննգի, Մարտակերտի շրջանի Վանք, Հաթերք, Թալիշ գյուղերում, ինչպես նաև 1960-70-ական թվականներին մարզի տարբեր բնակավայրերում գրառված ազգագրական նյութերը, տեղական արխիվների ու մասնագիտական գրականության տվյալները՝ հեղինակը քննության է առնում Լեռնային Ղարաբաղի հայկական ընտանիքների զարգացման միտումները տարբեր ժամանակաշրջանների և Հայաստանի Հանրապետության համեմատությամբ: Հանգամանորեն ներկայացվում են (նաև աղյուսակներով) բնակչության Էթնիկ կազմը (1921, 1926, 1959, 1970, 1979թթ.), հայ բնակչության թվի նվազման պատճառները, նշված գյուղերի տնտեսություններն՝ ըստ ընտանիքի անդամների թվի և կազմի (միայնակներ, տարեց ամուսիններ), ընտանիքում սերունդների քանակի, մինչև 16 տարեկան երեխաների թվի, նույն ազգի ներկայացուցիչների ու խառն ամուսնությունների: Առանձին ենթաբաժիններով 19-րդ դարի վերջերի ու 20-րդ դարի սկզբների համեմատությամբ նկարագրվում են նաև ընտանեկան հարաբերություններում, հարսանեկան ու թաղման ծեսերում կատարված փոփոխությունները ևն):

289. Тер-Саркисянц А., **Современная политическая и этнокультурная ситуация в Нагорном Карабахе**, «Исследования по прикладной и неотложной этнологии», № 203, Москва, 2008, с. 3-32

(Հոդվածում քննության է առնվում 1991թ. սեպտեմբերի 2-ին ինքնահռչակված Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ընթացիկ Էթնովշակության իրավիճակը: Հիմք ընդունելով հանրապետության մի շարք բնակավայրերում տարբեր տարիների ընթացքում կատարած իր ուսումնասիրություններն ու վիճակագրական պաշտոնական տեղեկագրերը՝ հեղինակը ԼՂՀ կազմավորման համառոտ պատմությունը ներկայացնելուց հետո հանգամանորեն անդրադառնում է Արցախի հայերի կյանքում անկախության շարժումից (1988թ., փետրվարի 20) ի վեր կատարված Էթնովշակության փոփոխություններին: Առանձին պարբերություններով ներկայացվում են նշված ժամանակաշրջանում արցախահայ բնակչության կազմի, տնտեսական գործունեության, նյութական մշակույթի (կացարան, հագուստ, ուտելիք), ընտանիքի կազմի, ամուսնության և թաղման ծեսերի, հոգևոր մշակույթի (տոներ, կրոն, հավատալիք-

ներ) ևն մեջ տեղի ունեցած փոփոխությունները: Ուսումնասիրության մեջ ընդգրկված են նաև հանրապետության փաստացի ու մշտական բնակչության, ըստ սեռի ու տարիքային խմբերի, էթնիկ կազմի, ընտանեկան կարգավիճակի, ընտանիքի կազմի, ընտանիքում սերունդների քանակի, երեխաների քանակի ցուցանիշներն ամփոփող աղյուսակներ: Հեղինակը նշված հարցերին անդրադարձել է նաև իր այլ հոդվածներում */Армяне Нагорного Карабаха: тенденции этнокультурного развития, «Полевые исследования института этнологии и антропологии РАН, т. I. вып. I. Москва, 1993, с. 70-82, Тенденции современного этнокультурного развития сельских армян Нагорного Карабаха, «Нагорно-Карабахской республики 20 лет (к годовщине провозглашения независимости). Доклады к юбилейной сессии 20-22 мая 2011 г., г. Степанакерт», Москва, 2001, с. 122-129, Динамика этнокультурной ситуации (опыт Нагорного Карабаха), «Феномен идентичности в современном гуманитарном знании», Москва, 2011. с. 511-526, Нагорный Карабах: политическая и этнокультурная ситуация в конце XX- начале XXI в., «Caucasica. Труды института политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона», т. I. Москва, 2011, с. 138-175/:*

290. Тер-Саркисянц А., **Этнографическая поездка в Нагорный Карабах**, «Вестник РГНФ», Москва, 2009, № 1, с. 163-171

(Հոդվածում ներկայացվում է արցախահայության ժողովրդագրական կառուցվածքում, կենցաղում, տնտեսական գործունեության մեջ, հոգևոր մշակույթում, ընտանիքի կառուցվածքում, ընտանեկան սովորություններում, տարաբնույթ ծեսերում ևն տեղի ունեցած փոփոխությունները անկախության շրջանում՝ 1988 թվականից սկսած: Հեղինակը սումնասիրության համար հիմք է ընդունել Արցախի տարբեր բնակավայրերում, հատկապես Ավետարանոց, Վարդաձոր, Նախիջևանիկ, Խնձրիստան, Ազդիս, Տոդ, Գիշի, Սոս, Հաթերք և Վանք գյուղերում իր հավաքած դաշտային ազգագրական նյութերը: Հեղինակը նշված հարցերին անդրադարձել է նաև իր այլ հոդվածներում */Полевые исследования в Нагорном Карабахе в 2001 г., «Полевые исследования института этнологии и антропологии РАН», Москва, 2002, с. 116-137, Мои впечатления от поездки в Нагорный Карабах, «Армянский вестник», Москва, 2002, № 1-2. с. 77-91/:*

291. Тер-Саркисянц А., **Нагорно-Карабахская республика: Тернистый путь в будущее длиною в двадцать лет**, «Кавказские научные записки», № 2(11), Москва, 2012, с. 75-99

(Համապատասխան գրականության ուսումնասիրության և 2001, 2007, 2011 թվականներին Արցախի Հանրապետությունում իր կատարած հետա-

գոտությունների հիմքի վրա հեղինակը ներկայացնում է հանրապետության սոցիալ-տնտեսական ու մշակութային զարգացումը վերջին 20 տարիներին՝ անկախությունից ի վեր: Առանձին պարբերություններով վեր են հանվում տնտեսության տարբեր ճյուղերում, կրթության և մշակույթի բնագավառներում, բնակչության ու նրա էթնիկ կազմում, տարբեր սովորույթներում և ծեսերում տեղի ունեցած փոփոխությունները: Ուսումնասիրության որոշ արդյունքներ ներկայացվում են նաև աղյուսակներով):

292. Тер-Саркисянц А., *Историко-этнографическое исследование «Армения Нагорного Карабаха»*, «Вестник РГНФ», Москва, 2013, № 3, с. 41-54

(Հեղինակը նկարագրում է իր «*Армяне Нагорного Карабаха. История. Культура. Традиции*» (Москва, 2015, 920 էջ) ուսումնասիրության նախագիծը, որը բաղկացած է Արցախի պատմությանը նվիրված 5 և ազգագրությանը նվիրված 2 գլուխներից: Ըստ առանձին գլուխների ներկայացվում են դրանցում արձարծված հարցերը):

293. Фарамазян Л., *Об особенностях очерка Мариэтты Шагинян «Нагорный Карабах»*, «Чрթությունը և գիտությունը Արցախում», Երևան, 2014, N1-2, էջ 151-154

(Քննության է առնվում է նշանավոր գրող, հրապարակախոս Մ. Շահինյանի՝ ռուսերենով հրատարակված «*Нагорный Карабах*» ակնարկը: Անդրադարձ է կատարվում ակնարկի առանձին գլուխներում ներկայացված տարբեր, այդ թվում՝ ազգագրական բնույթի հարցերին):

294. Хан-Агов А., *Экономический быт государственных крестьян Джеванширского уезда Елисаветпольской губернии*, «Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края», Тифлис, 1887, т. VI, ч. 2-ая, с. 335-435

(Ուսումնասիրության մեջ հեղինակն առանձին բաժիններով ներկայացնում է Ելիզավետպոլի նահանգի Ջևանշիրի գավառի աշխարհագրական դիրքն ու բնական հարստությունները, բնակչությունն՝ ըստ էթնիկ կազմի, սեռերի, հավատի, բանակվայրերի, գրագիտության ևն, հողատարածքները՝ ըստ բաշխվածության, տեսակների, օգտագործման նպատակների, ոռոգման համակարգը, անտառները, ամառային ու ձմեռային արոտավայրերը, նրանցից գյուղական համայնքների օգտվելու կարգը, բնակչության եկամուտի աղբյուրներն ու զբաղմունքը՝ երկրագործությունը, խաղողագործությունը, շերամապահությունը, անասնապահությունը, արհեստները, հարկերն ու հարկատեսակները ևն: Ուսումնասիրությանը կցված են նաև նշված բնագավառների մասին հանգամանալից տեղեկություններ պարունակող ցանկեր):

295. Харатян З., *Культовые мотивы семейных обычаев и обрядов у армян*, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», Երևան, 1989, հ.17, էջ 5-62

(Պատմաազգագրական տպագիր ու ձեռագիր նյութի հիմքի վրա հեղինակն առանձին գլուխներով ու բաժիններով հանգամանորեն ներկայացնում է ժողովրդական հավատալիքները ընտանեկան ծիսակարգում (ամուսնահարսանեկան շրջափուլի պաշտամունքային-գործառական բաղադրիչը, ծննդաբերական շրջափուլի պաշտամունքային-գործառական բաղադրիչը, հուղարկավորման-հիշատակման շրջափուլի պաշտամունքային-գործառական բաղադրիչը), տան և ընտանեկան օջախի հետ կապված ժողովրդական հավատալիքները, ավանդույթների ու ծիսակարգերի՝ տարածում չստացած ամբողջությունը (հիվանդությունների և դժբախտությունների մասին ժողովրդական պատկերացումները, բուժման ծիսակարգային պրակտիկայի հիմնական առանձնահատկությունները): Հայ ազգագրական տարբեր շրջաններին զուգընթաց անդրադարձ է կատարվում նաև Արցախին):

296. Шагинян М., *Нагорный Карабах. Очерк, Москва-Ленинград, 1927, 41 с.*

(Հեղինակը ներկայացնում է Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում 1925թ. կատարած իր շրջագայությունների ընթացքում ստացած տպավորությունները՝ նկարագրելով մարզի տնտեսական կյանքը: Առանձին բաժիններով անդրադարձ է կատարվում մարզի պատմությանը, բնակչության զբաղմունքի որոշ ձևերին (օղեգործություն, շերամապահություն, գորգագործություն, հանքագործություն, անտառագործություն, ձիաբուծություն), նրանց զարգացման հեռանկարներին, աշխարհահռչակ Ղարաբաղի ձիուն, անասունների շրջանում տարածված համաճարակին ու դրանց կանխարգելման միջոցներին, Շուշի քաղաքին և 1920թ. այնտեղ կազմակերպված հայկական կոտորածներին ևն: Ակնարկն առաջին անգամ տպագրվել է Սանկտ-Պետերբուրգում հրատարակվող «Звезда» ամսագրի 1926թ. 6-րդ համարում (էջ 136-156):

297. Шахназарян Н., *В тесных объятиях традиции: патриархат и война, Санкт-Петербург,, 2011, 276 с.*

(Տպագիր, արխիվային և Արցախի տարբեր բնակավայրերում իր հավաքած դաշտային հարուստ նյութի հիմքի վրա հեղինակն առանձին գլուխներով և բաժիններով ներկայացնում է հետխորհրդային Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության հետպատերազմյան նեոավանդական հասարակության մարթաբանական վերլուծությունը, նկարագրում հետազոտվող տարածաշրջանում գենդերային հարաբերությունների դիսկուրսիվ դաշտը, նարրատիվները, վարքագիծը, ամուսնացած, ամուրի, այրի, ամուսնալուծված կանանց

դերային դրվածքները ևն: Աշխատության մեջ ընդգրկված են նաև աղյուսակներ ու լուսանկարներ):

298. *Этнографические карты губерний и областей Закавказского края, составленная правителем дел Кавказского отдела Императорского русского географического общества Е. Кондратенко по своду статистических данных о населения Закавказья, извлеченных из посемейных списков 1886 года, изданному по распоряжению главноначальствующего Закавказским статистическим комитетом в 1893 г., «Записки Кавказского отделения Императорского Русского географического общества», книжка XVIII, Тифлис, 1896, Приложение, I, с. 1-46*

(Առանձին աղյուսակներով ու սյունակներով Անդրկովկասի նահանգների շարքում ներկայացվում են նաև Ելիզավետպոլի նահանգի, այդ թվում՝ Ջեբրայիլի, Ջևանշիրի, Շուշիի գավառների ու Նրանց որոշ բնակավայրերի վերաբերյալ տվյալները՝ ըստ զբաղեցրած տարածքների (քառակուսի վերստերով, դեսյատիններով, միլերով, կիլոմետրերով), բնակավայրերի քանակի, բնակչության թվի (ըստ ընտանիքների, արական և իգական սեռերի, խտության, Էթնիկ կազմի):

299. Чурсин Г., *Армяне Зангезура. Краткий этнографический очерк, «Научные записки Закавказского коммунистического университета», I, Тифлис, 1931, с. 221-264*

(1924թ. տեղում կատարած իր հետազոտությունների և մասնագիտական գրականության մեջ առկա նյութերի հիմքի վրա հեղինակը ներկայացնում է Չանգեզուրի հայերի ազգագրական ուսումնասիրությունը: Առանձին բաժիններով քննության են առնվում բնակչության հիմնական զբաղմունքների (հացահատիկի մշակում, անասնապահություն, մեղվապահություն, որսորդություն), բնակարանի, ծննդի, հարսանիքի, թաղման ավանդույթների, հավատալիքների (կրակի, աղբյուրի, ծառերի, կենդանիների պաշտամունք), բնակչության ազգային կազմի (1886թ. ընտանեկան ցուցակների, 1897թ. առաջին համառոտաստանյան մարդահամարի, 1922թ. գյուղատնտեսական մարդահամարի, 1926թ. համամիութենական մարդահամարի տվյալներ) հետ կապված և այլ հարցեր:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1. Երկու խոսք	3
2. Ներածություն	4
3. Մատենագիտություն	46

ՆՇՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

ՆՇՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

ԱՐՄԵՆ ՅՈՒՐԻԿԻ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐՑԱԽԻ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ

Խմբագիր՝ Լեոնիկ Հովհաննիսյան

Տեխնիկական խմբագիր՝ Լիլյա Գրիգորյան

Թուղթը՝ օֆսեթ: Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Հափսը՝ 70x100 1/16:
Ծավալը՝ 9.75 տպագրական մամուլ:
Տպաքանակը՝ 200:

Տպագրված է «Էդիթ Պրինտ» ՍՊԸ տպարանում:

ԷԴԻԹ ՊՐԻՆՏ
Երևան, Թումանյան 12
հեռ.՝ (374 10) 520 848
www.editprint.am
info@editprint.am

EDIT PRINT
12 Tumanyan str., Yerevan
Tel.: (374 10) 520 848
www.editprint.am
info@editprint.am

ԵՐԵՎԱՆ-2020